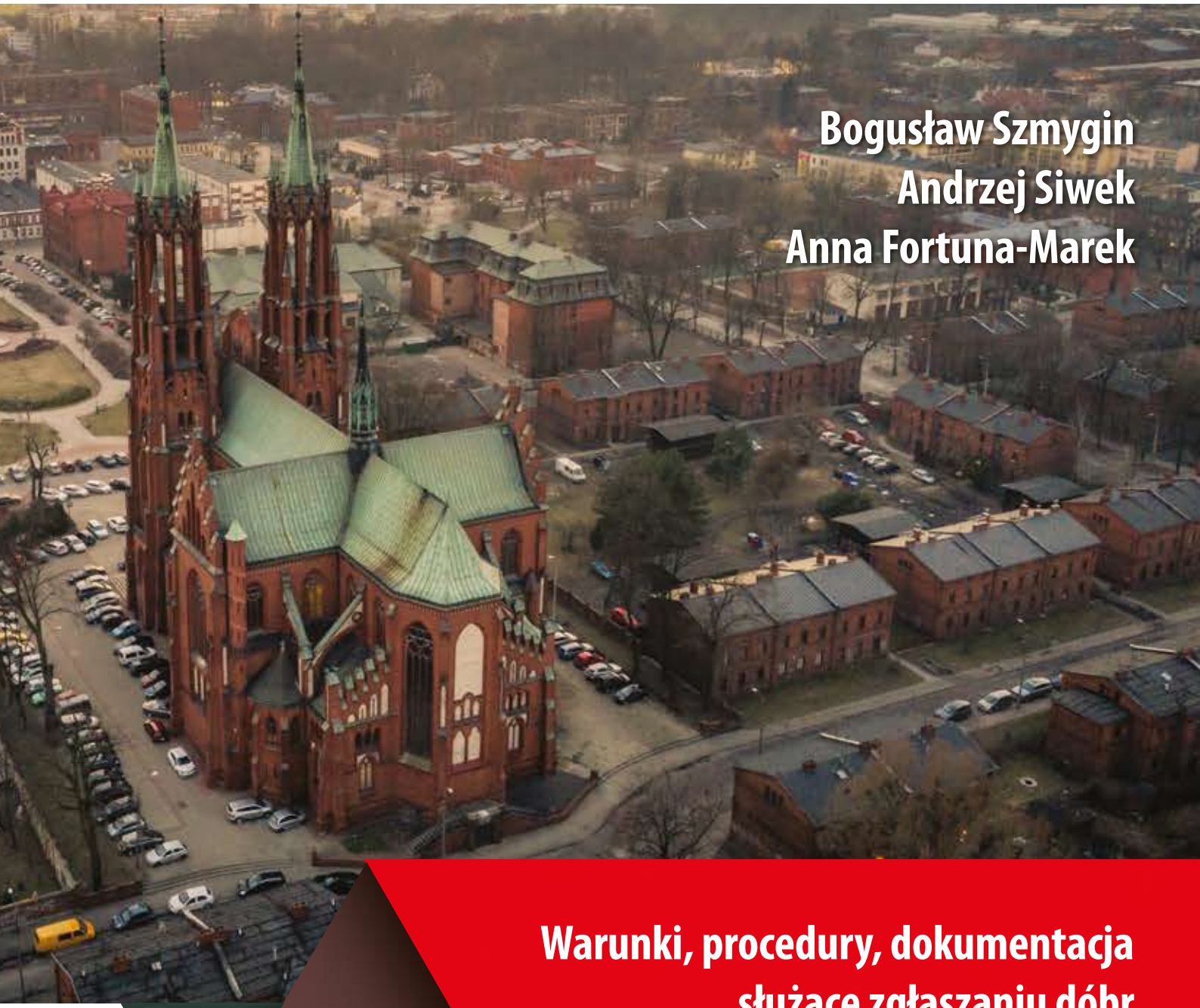

Bogusław Szmygin
Andrzej Siwek
Anna Fortuna-Marek

Warunki, procedury, dokumentacja służące zgłaszaniu dóbr na Listę Oczekujących w systemie Światowego Dziedzictwa UNESCO /na przykładzie Żyrardowa/

Politechnika Lubelska
Polski Komitet Narodowy ICOMOS
Lublin – Warszawa 2021

Bogusław Szmygin, Andrzej Siwek, Anna Fortuna-Marek

Warunki, procedury, dokumentacja służące zgłaszaniu dóbr na Listę Oczekujących w systemie Światowego Dziedzictwa UNESCO /na przykładzie Żyrardowa/

2021

Recenzenci wydawnictwa:

Bartosz M. Walczak

Robert Hirsch

Autorzy:

Bogusław Szmygin (ORCID nr: 0000-0003-0629-4495)

Andrzej Siwek (ORCID nr: 0000-0002-3255-8768)

Anna Fortuna – Marek (ORCID nr: 0000-0002-1327-2545)

ISBN 978-83-7947-490-5

Wydawca:

Politechnika Lubelska i Polski Komitet Narodowy ICOMOS

Lublin – Warszawa 2021

Spis treści

Od autorów ... 7

Część I
Procedury i warunki wpisu na listę Światowego Dziedzictwa UNESCO

1.1. Współczesne uwarunkowania kształtowania Listy Oczekujących ... 11
1.2. Proces zgłaszania i oceny dobra na Listę Światowego Dziedzictwa ... 24
1.3. Kryteria i warunki uznania ***wyjątkowej uniwersalnej wartości*** dobra ... 33

Część II
Charakterystyka Żyrardowa z perspektywy koncepcji wpisu na listę UNESCO

2.1. Podsumowanie stanu badań Żyrardowa jako dobra kultury oraz dotychczasowych koncepcji wartościowania i charakterystyki dobra ... 37
2.2. Koncepcja analizy porównawczej w kontekście wpisu na Listę UNESCO ... 50
2.3. Problematyka ochrony i zarządzania dobrem – plan zarządzania ... 69
2.3.1. Wprowadzenie ... 69
2.3.2. Założenia metodologiczne ... 70
2.3.3. Zalecenia odnośnie sposobów postępowania z dobrem ... 74
2.3.4. Zagrożenia i monitoring dobra ... 80
2.3.5. Charakterystyka interesariuszy dobra ... 89
2.3.6. Prezentacja, Udostępnianie, Turystyka ... 94
2.3.7. Koncepcja systemu planów działania ... 99
2.3.8. Podsumowanie ... 106

Część III
Ilustracja procesu wnioskowania – propozycje wniosków

Wniosek do Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego o uznanie Żyrardowa, reprezentującego europejskie dziedzictwo przemysłu lniarskiego za kandydaturę do wpisu na listę Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego UNESCO ... 113

Formularz wniosku zgłoszeniowego na listę oczekujących (tentative list) ... 165

Bibliografia – wybór ... 175
Wykaz tabel ... 179

Od autorów

Koncepcja Listy Światowego Dziedzictwa rozwija się dzięki wdrożeniu *Konwencji w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego* przyjętej przez UNESCO podczas 17. sesji w Paryżu 16 listopada 1972[1]. Od pierwszych wpisów, które miały miejsce w 1978 r., po współczesność Lista w swej części kulturowej jest kreowana jako reprezentacja dokonań cywilizacyjnych ludzkości wyróżniających się wyjątkową uniwersalną wartością. Lista ukazuje najwybitniejsze w świecie przykłady obiektów i zespołów zabytkowych oraz służy propagowaniu idei i standardów ochrony dóbr kultury. Nieustannie przyczynia się też do poszerzania rozumienia pojęcia zabytek i postrzegania wartości dziedzictwa kulturowego[2]. Koncepcja Listy osiągnęła globalne powodzenie i znaczenie, co sprawia, że wciąż mobilizuje do zgłaszania nowych kandydatur i wniosków o wpis. Jednocześnie skutkuje to doskonaleniem procedur oceny i selekcji wniosków, co przekłada się również na coraz wyższy poziom złożoności samych wniosków o wpis na Listę[3]. Prezentowana analiza mechanizmu kształtowania koncepcji wniosku, oparta na doświadczeniach Żyrardowa[4], ma na celu ukazanie metody i przedstawienie wniosków, co do charakteru procedur oraz istoty definiowania wartości dobra[5].

Żyrardów – dziś miasto powiatowe w województwie mazowieckim. Niegdyś osada fabryczna dynamicznie rozwijająca się dzięki fabryce włókienniczej wraz z którą wzrastała. Postrzeganie wartości Żyrardowa jako zabytku przemysłu i techniki oraz urbanistyki sięga lat 70. XX w.[6] Od lat 90. XX w. pojawiała się koncepcja wprowadzenia Żyrardowa na Listę Światowego Dziedzictwa

1 Zalasińska K. red., *Konwencje UNESCO w dziedzinie kultury*, Warszawa 2014, s. 239-240, s. 270-281.

2 Szmygin B., *Światowe dziedzictwo UNESCO zperspektywy 40 lat*, „Ochrona Zabytków" 2013, 66/1-4 (260-263), s. 167-177.

3 Szmygin B., *Światowe dziedzictwo kultury UNESCO – charakterystyka, metodologia, zarządzanie*, Warszawa – Lublin 2016, s. 115-170.

4 Wstępna koncepcja wpisu została opracowana przez zespół autorski PKN ICOMOS w składzie Bogusław Szmygin, Andrzej Siwek, Anan Fortuna-Marek na zlecenie Urzędu Miasta Żyrardowa w 2020 r.

5 Prezentowane opacowanie można traktować, jako dopełnienie o aktualne, polskie doświadczenia, rozważań zawartych w podręczniku Preparing World Heritage Nominations, World Heritage Resource Manual, Paris 2011; https://whc.unesco.org/en/preparing-world-heritage-nominations/.

6 Żyrardów. Dokumentacja konserwatorska urbanistyczno-architektoniczna, PP PKZ Warszawa 1976 r., /Opracowanie zespołowe pod kierunkiem J. Baranowskiego, konsultacja naukowa A. Rottermund, A. Znojkiewicz, dokumentacja historyczna: A. Gryciuk, dokumentacja urbanistyczna: J. Kubiak, dokumentacja architektoniczna: T. Szyburska; dokumentacja fotograficzna: K. Kowalska, A. Stasiak, J. Szadkowski/ mps w Archiwum Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Warszawie (sygn: N/Woj. 303).

UNESCO[7]. Przez lata idea zamierała i odżywała. Obecnie, dzięki decyzjom władz samorządoe wych, Prezydenta Miasta oraz zaangażowaniu zespołu biura samorządowego konserwatora zabytków pomysł nabrał kształtu. Może być poddany zewnętrznym ocenom i analizie eksperckiej. W niniejszej publikacji przedstawiamy przesłanki prowadzące do przekonania, że Żyrardów ma podstawy, by kandydować do wpisu na listę światowego dziedzictwa oraz wypełnione formularze wniosków wstępnych. Prezentowana publikacja łączy analizę interesującego przypadku z refleke sją metodologiczną.

Przedmiotem omówienia i analizy jest dokumentacja, której celem jest umożliwienie spełnienia wstępnych wymogów w drodze do uzyskania wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa UNEz SCO[8]. Są to: wypełnienie krajowego kwestionariusza zgłoszeniowego do Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego (według instrukcji Narodowego Instytutu Dziedzictwa)[9] oraz wniosku formalnego na listę informacyjną Światowego Dziedzictwa[10] (zgodnie z aktualnymi regulacjami Wytycznych operacyjnych do realizacji Konwencji światowego dziedzictwa)[11]. Poniżej prezentujemy analizy przeprowadzone w przypadku Żyrardowa oraz ich wyniki w postaci wstępnych propozycji określenia wyjątkowej uniwersalnej wartości dla dobra zidentyfikowanego, jako: Żyrardów – Europejskie Dziedzictwo Przemysłu Lniarskiego.

Autorzy składają podziękowania reprezentantom Urzędu Miasta Żyrardów, szczególnie Biura Miejskiego Konserwatra Zabytków oraz pracownikom instytucji kultury, za udzielane informacje i zaangażowanie w ochronę dziedzictwa kulturowego Osady Fabrycznej w Żyrardowie. Dziękujemy również za udostępnienie fotografii, wykorzystanych w tym opracowaniu.

7 Prof. K. Pawłowski wspominał: „Już w roku 1970 podczas konferencji w Poznaniu, poświęconej ochronie architektury i urbanistyki czasów najnowszych, co wtedy obejmowało również budowle z połowy wieku XIX, mówiłem o Żyrardowie, jako o unikalnym zespole. W swoim czasie broniłem Żyrardów przed wprowadzeniem na jego obszar zabudowy blokowej. Byłem o krok od wpisania Żyrardowa na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO…". Pawłowski K., *Zabytek musi żyć!* w: https://www.palacradziejowice.pl/krzysztof-pawlowski/

8 Strona internetowa Narodowego Instytutu Dziedzictwa: Procedury; https://www.nid.pl/pl/Dla_wlascicieli_i_zarzadcow/opieka-nad-zabytkami/miejsca-swiatowego-dziedzictw/procedury/

9 Strona internetowa Narodowego Instytutu Dziedzictwa: Instrukcja wypełnienia formularza wniosku o rozpatrzenie kandydatury; https://www.nid.pl/pl/Dla_wlascicieli_i_zarzadcow/opieka-nad-zabytkami/miejsca-swiatowego-dziedzictw/procedury/instrukcja.pdf oraz „Wniosek o rozpatrzenie kandydatury na Listę informacyjną", https://nid.pl/pl/Dla_wlascicieli_i_zarzadcow/opieka-nad-zabytkami/miejsca-swiatowego-dziedzictw/procedury/NID%20procedura.pdf

10 Strona internetowa Narodowego Instytutu Dziedzictwa: Tentative List Submission Format; https://nid.pl/pl/Dla_wlascicieli_i_zarzadcow/opieka-nad-zabytkami/miejsca-swiatowego-dziedzictw/procedury/2A%202B.pdf

11 *The Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention (*2019); http://whc.unesco.org/en/guidelines/ oraz Strona internetowa Narodowego Instytutu Dziedzictwa: Wytyczne operacyjne do realizacji Konwencji światowego dziedzictwa (tłumaczenie na język polski, 2015 r.); http://swiatowedziedzictwo.nid.pl/media/uploads/dokumenty/wytyczne-operacyjne/wt-operacyjne-pol/wo2015-tekst-glowny-pl148421293082.pdf

Żyrardów – osada fabryczna (fot. z zasobów UM Żyrardów)

Żyrardów – Muzeum Lniarstwa (fot. A.S.)

Część I

Procedury i warunki wpisu na listę Światowego Dziedzictwa UNESCO

1.1. Współczesne uwarunkowania kształtowania Listy Oczekujących

W 2022 roku przypada 50 rocznica uchwalenia w Paryżu *Konwencji w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturowego i naturalnego*. Konwencja została przyjęta 16 listopada 1972 r. podczas 17. sesji UNESCO – najważniejszej międzynarodowej organizacji działającej na rzecz współpracy w zakresie kultury, sztuki i nauki[12]. Konwencja stała się podstawą tworzenia Listy Światowego Światowego Dziedzictwa, która grupuje nacenniejsze dobra kultury i natury całego świata. Od roku 1978, gdy rozpoczęto tworzenie Listy UNESCO, oceniono i zakwalifikowano ponad 1100 dóbr reprezentujących dorobek całej ludzkości. W tej elitarnej grupie jest 16 nominacji, które zgłosiła Polska.

Perspektywa półwiecza pozwala jednoznacznie stwierdzić, że Lista Światowego Dziedzictwa odniosła znaczący sukces. Do Konwencji przystąpiły do tej pory 194 kraje (Państwa-Strony), a więc prawie wszystkie państwa świata. Każdego roku składanych i ocenianych jest kilkadziesiąt nowych nominacji, a na tzw. Liście Informacyjnej państwa wpisały już ponad 1700 kolejnych propozycji. Lista Światowego Dziedzictwa stała się globalnie cenioną i rozpoznawalną marką, dlatego zarządcy tysięcy miejsc na całym świecie podejmują trudny i złożony proces uzyskania tego statusu.

Podstawą wpisania dobra na Listę UNESCO jest uznanie, że reprezentuje ono tzw. *wyjątkową uniwersalną wartość*. Proces kwalifikacji dobra polega więc na sprawdzeniu kryteriów warunkujących uznanie tej wartości, sprawdzeniu warunków autentyzmu i integralności oraz czy jest ono właściwie chronione i zarządzane. Ocena każdego z tych aspektów jest w praktyce złożonym procesem, który wymagał opracowania odpowiednich metodologii. Było to zadanie złożone, gdyż oceniane dobra pochodzą z całego świata, a więc mają bardzo zróżnicowany charakter. Również warunki ich ochrony i użytkowania są bardzo odmienne. Dlatego metodologia oceny zgłaszanych dóbr musi mieć uniwersalny charakter, a jednocześnie dostosowywać się do warunków, w których funkcjonują dobra dziedzictwa kultury i natury. Od czasu uchwalenia Konwencji UNESCO warunki te zmieniły się radykalnie.

12 Zalasińska K. red., *Konwencje UNESCO w dziedzinie kultury*, Warszawa 2014, s. 239-240, s. 270-281.

Różnorodność dóbr i zmienność warunków ochrony sprawiła, że założenia metodologiczne i procedury analizy dóbr cały czas są rozwijane. Działania te doprowadziły również do znaczącego poszerzania rozumienia pojęcia zabytek i postrzegania wartości dziedzictwa kulturowego[13]. Z dorobku tego korzysta cała ochrona dziedzictwa, gdyż wypracowane w systemie UNESCO metody i procedury są przenoszone do ochrony innych zabytków. Jest to bardzo ważny pozytyw wynikający z funkcjonowania Światowego Dziedzictwa. Natomiast negatywną konsekwencją rozbudowy procedur oceny i metod analizy dóbr nominowanych na Listę UNESCO stało się ich skomplikowanie[14]. W praktyce przygotowanie dokumentacji nominacyjnej jest długotyrwałym procesem, wymagającym specjalistycznych kwalifikacji oraz dogłębnej znajomości systemu Światowego Dziedzictwa. Tworzone obecnie dokumentacje składają się czasami z wielu tomów (ponad 1000 stron) i są oczywiście kosztowne. W wielu krajach przygotowanie dokumentacji nominacyjnych przekracza możliwości lokalnych środowisk zajmujących się dziedzictwem.

Polska jest oczywiście krajem, który od początku istnienia ruchu Światowego Dziedzictwa jest w nim aktywny. W pierwszej grupie 12 dóbr wpisanych na Listę w 1978 roku były aż dwa z Polski – Historyczne centrum Krakowa oraz Królewskie kopalnie soli w Wieliczce. Od tego czasu Polska zgłaszała kolejne nominacje, również w formie trudnych do przygotowania i zarządzania nominacji seryjnych, seryjnych międzynarodowych oraz transgranicznych. Wyrazem uznania tej aktywności był wybór Polski na członka Komitetu Światowego Dziedzictwa i zakończenie czteroletniej kadencji w tej roli organizacją 41 sesji Komitetu w Krakowie (2017 roku). Polscy specjaliści – w szczególności działający w ramach Polskiego Komitetu Narodowego ICOMOS – aktywnie uczestniczą w rozwoju metodologii stosowanych w systemie Światowego Dziedzictwa. Polska powinna nadal aktywnie działać przede wszystkim odpowiednio chroniąc dobra już wpisane na Listę oraz planując na wiele lat politykę w zakresie przygotowania i zgłaszania kolejnych nominacji.

Kluczowym elementem polityki Państw-Stron w odniesieniu do Światowego Dziedzictwa UNESCO jest kształtowanie Listy Informacyjnej. Lista Informacyjna jest zbiorem dóbr, które dany kraj zgłasza jako potencjalne kandydatury. Lista jest publikowana na stronach Centrum Światowego Dziedzictwa. Procedura zgłoszenia jest prosta, kilkustronicowy formularz obowiązujący przy zgłaszaniu na Listę Informacyjną zawiera tylko podstawowe dane identyfikujące dobro i określające jego wartość[15]. Zgłaszane propozycje nie podlegają merytorycznej, zewnętrznej ocenie. Zgłoszenie propozycji nie jest też zobowiązniem Państwa-Strony do złożenia pełnej dokumentacji nominacyjnej tego dobra. Dlatego polityka poszczególnych krajów jest w tym zakresie bardzo różna – niektóre mają na Liście niewiele obiektów, a niektóre zgłosiły po kilkadziesiąt.

Polska przez dekady należała do krajów, których Lista Informacyjna obejmowała zaledwie kilka propozycji. Przed 44 sesją Komitetu Światowego Dziedzictwa w roku 2021, na polskiej Liście Informacyjnej było 6 propozycji (ostatnia nowelizacja polskiej Listy Informacyjnej była dokonana 24 października 2019 roku)[16]. Były to dobra następujące:

– Gdańsk – miasto wolności i pamięci (2005)
– Kanał Augustowski (2006)

13 Szmygin B., *Światowe dziedzictwo UNESCO z perspektywy 40 lat*, „Ochrona Zabytków" 2013, 66/1-4 (260-263), s. 167-177.

14 Szmygin B., *Światowe dziedzictwo kultury UNESCO – charakterystyka, metodologia, zarządzanie*, Warszawa – Lublin 2016, s. 115-170.

15 Strona internetowa Narodowego Instytutu Dziedzictwa: Tentative List Submission Format; https://nid.pl/pl/Dla_wlascicieli_i_zarzadcow/opieka-nad-zabytkami/miejsca-swiatowego-dziedzictw/procedury/2A%202B.pdf

16 Źródło informacji: serwis internetowy World Heritage Center (http://whc.unesco.org/en/tentativelists/state=pl) [dostęp 26 lipiec 2021]

– Pienińska dolina Dunajca (2006)
– Bukowe lasy o charakterze pierwotnym w Bieszczadzkim Parku Narodowym (2015)
– Modernistyczne Śródmieście Gdyni – przykład tworzenia spójnej społeczności (2019)
– Młyn papierniczy w Dusznikach Zdroju (2019)

Obecnie taka Lista Informacyjna jest jednak niewystarczająca. Decyduje o tym kilka argumentów.

Po pierwsze, coraz więcej miejsc w Polsce ma ambicje uzyskania statusu dobra Światowego Dziedzictwa. Rozwój ilościowy i rzeczowy Listy UNESCO sprawił, że zarządcy wielu dóbr uznali, iż wartość tych miejsc pozwala aplikować na Listę UNESCO. Potwierdza to duże zainteresowanie uzyskaniem statusu Pomnika Historii, który zgodnie z polskimi regulacjami ustawowymi jest warunkiem aplikowania na Listę UNESCO. Władze, lokalne społeczności, media i zarządcy zabytków o wyróżniających się wartościach zorientowali się, że uzyskanie statusu dobra UNESCO podnosi prestiż, daje istotny argument promocyjny, pomaga zainteresować turystów i – co również bardzo ważne – bardzo pomaga w staraniach o środki finansowe. Dlatego coraz więcej dóbr jest zgłaszanych jako potencjalne kandydatury. I na te głosy trzeba w zorganizowany sposób odpowiedzieć.

Drugim ważnym czynnikiem przemawiającym za sformułowaniem wieloletnich planów dotyczących kolejnych kandydatur na Listę UNESCO jest coraz bardziej skomplikowana i dłuższa procedura przygotowania i oceny nominacji. Przede wszystkim coraz szczegółowiej są sformułowane wymagania, które powinno spełniać dobro kandydujące na Listę UNESCO[17]. Oznacza to, że zarządcy tych dóbr muszą je odpowiednio przygotować, zarówno w aspekcie materialnym jak i zarządczo-ochronnym. Działania takie zawsze wymagają czasu, tym bardziej, że muszą uwzględnić specyficzne wymagania sformułowane dla dóbr UNESCO, które nie mają odpowiedników w krajowym systemie ochrony. Długotrwałe i kosztowne jest też przygotowanie dokumentacji nominacyjnej. Musi ona być opracowna zgodnie z formularzem przyjętym w systemie Światowego Dziedzictwa. Obligatoryjne jest też opracowanie Planu Zarządzania, który musi przede wszystkim uwzględniać ochronę wartości sformułonych zgodnie z systemem UNESCO. Takie Plany Zarządzania nie są opracowywane w polskim systemie ochrony, tak więc muszą być dopiero przygotowane. Znacząco wydłuża się też proces oceny już opracowanej dokumentacji nominacyjnej. Zgodnie z przyjętą od wielu lat procedurą wieloetapowy proces oceny dobra trwał co najmniej półtora roku (od formalnego przyjęcia dokumentacji przez Centrum Światowego Dziedzictwa). Teraz będzie wprowadzony dodatkowy etap oceny tzw. *Preliminary Assessment of a Potential Nomination*, który ma trwać rok (założenia tej oceny są przedstawione w dalszej części tekstu). Pomiędzy wstępną oceną a złożeniem pełnej dokumentacji powinien również upłynąć rok. Mając zatem na uwadze rygorystyczny kalendarz składania dokumentacji do poszczególnych etapów oceny, ewaluacja dobra na szczeblu międzynarodowym będzie trwała 4-5 lat. Dlatego również z tego względu kolejne nominacje należy planować w perspektywie co najmniej dekady.

Trzecim czynnikiem, który przemawia za stworzeniem obszerniejszej listy potencjalnych kandydatur na Listę UNESCO, jest wzmocnienie ochrony kandydujących miejsc. Zarządcy miejsc aspirujących do uznania za Światowe Dziedzictwo mają świadomość wysokich wymagań dotyczących wartości dobra, jego stanu zachowania określanego przez autentyzm i integralność oraz

17 *The Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention* (2019); http://whc.unesco.org/en/guidelines/ oraz Strona internetowa Narodowego Instytutu Dziedzictwa: Wytyczne operacyjne do realizacji Konwencji światowego dziedzictwa (tłumaczenie na język polski, 2015 r.); http://swiatowedziedzictwo.nid.pl/media/uploads/dokumenty/wytyczne-operacyjne/wt-operacyjne-pol/wo2015-tekst-glowny-pl1484212930 82.pdf

systemu ochrony i zarządzania. Wiedzą że te elementy będą szczegółowo analizowane i oceniane. Dlatego znając wymagania muszą każdy z tych elementów doprowadzić do akceptowalnego przez ewaluatorów stanu. W praktyce oznacza to podjęcie wielu działań służących poprawie stanu dobra i systemu jego ochrony. Działania te zwykle zyskują wsparcie finansowe z różnych źródeł, gdyż starania o Światowe Dziedzictwo są powszechnie akceptowane. Podejmowane działnia prowadzą zatem do efektów jak najbardziej pożądanych z konserwatorskiego punktu widzenia – stan kandydujących dóbr jest lepszy, a ich ochrona staranniejsza i skuteczniejsza. Tak więc z konserwatorskiej perspektywy jak najwięcej zabytkowych dóbr powinno się starać o status Światowego Dziedzictwa, i to niezależnie od ostatecznego wyniku tych starań.

Reasumując wymienione argumenty można jednoznacznie stwierdzić, że Polska powinna znacząco powiększyć liczbę dóbr na Liście Informacyjnej, formułując strategię obejmującą perspektywę co najmniej dziesięciolecia. W praktyce oznacza to analizę i wpisanie na Listę Informacyjną kilku – kilkunastu kolejnych dóbr. Działanie to nie powinno być oczywiście jednoczesne – spełnienie różnych warunków krajowych związanych z wpisaniem na Listę Informacyjną powinno być etapem sprawdzającym potencjał tych miejsc i ich zarządców z perspektywy starań o Listę UNESCO. Należy zatem ustalić listę potencjalnych nominacji, a ich zarządcy powinni poznać wymagania, które muszą spełnić na poszczególnych etapach weryfikacji krajowej i zagranicznej. W zależności od ich działań – przygotowania dóbr i dokumentacji – oraz długofalowej strategii sformułowanej przez polskie państwo, powinno nastąpić stopniowe uzupełnienie Listy Informacyjnej.

Oczywiście początkiem działań powinno być ustalenie grupy dóbr, spośród których będą wybierane nominacje na Listę Informacyjną. Grupa tych dóbr jest już mniej więcej określona. Są to przede wszystkim dobra mające status Pomników Historii. Z tej grupy dóbr wyłania się kilkanaście kandydatur, które wskazały kilkakrotnie ankietowe konsultacje z wojewódzkimi konserwatorami zabytków, analizy prowadzone przez Ministerstwo Kultury, Dziedzictwa Narodowego i Sportu, Narodowy Instytut Dziedzictwa i PKN ICOMOS. Grupę tę tworzą między innymi takie miejsca jak: fortyfikacje nowożytne w Przemyślu, Krakowie i Srebrnej Górze, osada fabryczna w Żyradowie, dwory polskie, kopalnia ropy naftowej w Bóbrce, klasztory Cystersów, drewniany maszt radiostacji w Gliwicach, zespól fabryki soli wraz z trzema tężniami w Ciechocinku, zespół staromiejski w Sandomierzu, pierwsze w Polsce muzealne budynki w Puławach, romantyczne ruiny w Nieborowie, meczety tatarskie, Szlak Jagielloński, Twierdza Wisłoujscie. Lista jest szersza i nie jest oczywiście zamknięta.

Istotne znaczenie oprócz wartości zabytkowego dobra ma również aktywność jego zarządców. Zarządcy niektórych dóbr od lat prowadzą działania przygotowawcze – organizacyjne, konserwatorskie, dokumentacyjne, promocyjne, i to również należy brać pod uwagę. Bez aktywności zarządców działania podejmowane tylko na poziomie krajowym nie mają bowiem szans na sukces, nie powinny być nawet podejmowane. W wyborze kandydatur należy też uwzględnić aktualny stan Listy UNESCO i politykę Komitetu Światowego Dziedzictwa. Obecnie większe szanse mają tzw. niedoreprezentowane grupy dziedzictwa – m.in. dziedzictwo przemysłowe, wernakularne, modernistyczne oraz fortyfikacje.

Na obecnym etapie rozwoju Listy oraz ze względu na charakterystykę obecnie wpisywanych dóbr, uzsadnione jest zgłaszanie nominacji seryjnych, czyli składających się z grup obiektów znajdujących się w różnych miejscach. Wymóg wykazania wartości przekraczającej skalę krajową sprawia, że szczególnie zasadne jest przygotowywanie międzynarodowych nominacji seryjnych[18].

18 *Sharing experience on Transnational Serial Nominations in Europe*, ICOMOS International, Paris 2021

W przeszłości takie nominacje nie były częste, gdyż wpisywano najcenniejsze dobra, których indywidualną wartość można było przekonująco wykazać. Obecnie sytuacja jest inna. Współczesne propozycje reprezentują nowsze, liczniejsze grupy typologiczne dziedzictwa, które powinny być reprezentowane przez dopełniające się zbiory obiektów. Może to być kilka, kilkanaście a nawet kilkadziesiąt obiektów. W takich grupach jak dziedzictwo przemysłowe, modernistyczne, architektura wernakularna, fortyfikacje nowożytne, zabytki sakralne bliższe współczesności, dzieła wybitnych architektów, trudno jest wybrać tylko jeden obiekt. Dlatego wybiera się obiekty możliwie najpełniej reprezentujące daną grupę, zlokalizowane w różnych krajach, regionach, a nawet rozsiane na całym świecie.

W niektórych propozycjach przygotowywanych w Polsce również optymalne będzie przygotowanie nominacji seryjnych. Tak jest na przykład w przypadku młyna papierniczego w Dusznikach (obiekt już wpisany na Listę Informacyjną), początków rozwoju przemysłu naftowego w Bóbrce, fabryki soli i tężni solankowych w Ciechocinku, klasztorów cysterskich czy pierwszych muzeów okresu romantyzmu[19]. Oprócz względów merytorycznych, ważnym argumentem na rzecz nominacji seryjnych jest powstawanie koalicji krajów lobbujących za przyjęciem nominacji. Ocena nominacji dokonywana przez tzw. Organizacje Doradcze ma charakter merytoryczny i nie zależy od liczby krajów składających wniosek. Jednak podczas posiedzenia Komitetu Światowego Dziedzictwa decyzje podejmują przedstawiciele Państw-Stron (aktualni członkowie Komitetu). Na tym etapie pojawia się nieformalny lobbing i im więcej krajów uczestniczy w nominacji, tym większe są możliwości zbudowania życzliwego wsparcia. To też warto brać pod uwagę.

Tak więc wstępna selekcja dóbr jest ważnym etapem, podczas którego należy uwzględnić kilka czynników. Trzeba też pamiętać, że na końcowy wybór dóbr zgłaszanych na Listę Informacyjną mają wpływ decyzje podejmowane na politycznym poziomie.

Znaczące poszerzenie liczby dóbr, które mogą ubiegać się o status Światowego Dziedzictwa, wymaga szerszej prezentacji wymagań i procedur, które powinny zostać spełnione. Wypracowane w systemie UNESCO standardy ochrony, stanu technicznego, użytkowania i udostępniania zabytków, powinny być najszerzej popularyzowanie w całym środowisku konserwatorskim. Natomiast dla zarządców dóbr mających aspiracje uznania za Światowe Dziedzictwo bardzo ważna jest też znajomość formalnych wymagań i dokumentacji. Szczególnie ważny jest pierwszy, krajowy etap tych działań, poprzedzający procedurę wymaganą w międzynarodowym systemie Światowego Dziedzictwa. Już w tej fazie opracowywane dokumenty powinny zawierać informacje, które są kluczowe dla zakwalifikowania dobra na Listę UNESCO. Zakres ich opracowania jest mniej obszerny niż w ostatecznym dossier, jednak informacje te powinny być spójne i odzwierciedlać koncepcję prezentacji dobra, jego wartości i cech. Dlatego dokumenty te są tak ważne.

Prezentacji wymaga przede wszystkim procedura aplikowania wymagana na etapie krajowym. Jest to procedura wprowadzona w Polsce, dlatego jej opisu nie ma w międzynarodowych dokumentach Światowego Dziedzictwa. Tym niemniej polscy zarządcy kandydujących dóbr muszą jej przestrzegać, a więc powinni ją poznać.

Formaty obowiązujących dokumentów krajowych i międzynarodowych są dostępne na stronach Narodowego Instytutu Dziedzictwa i Centrum Światowego Dziedzictwa[20]. Pomocne może

19 W Europie przetrwało jeszcze kilkadziesiąt młynów z epoki przedindustrialnej. Dlatego przygotowywana od kilku lat nominacja (Polska jest liderem konsorcjum) oprócz młyna w Dusznikach obejmuje młyny we Włoszech, Czechach, Niemczech, Francji, Hiszpanii.

20 Strona Narodowego Instytutu Dziedzictwa: Procedury; https://www.nid.pl/pl/Dla_wlascicieli_i_zarzadcow/opieka-nad-zabytkami/miejsca-swiatowego-dziedzictw/procedury/

być jednak ich przedstawienie na przykładzie dobra kandydującego do wpisania na Listę Informacyjną. Obowiązujące formularze zostaną więc przedstawione w formie opracowanej dla wybranego dobra – osady fabrycznej w Żyradowie.

Przedstawione w publikacji formularze są dokumentami, które zawierają koncepcję nominacji wypracowaną przez autorów publikacji we współpracy z samorządową służbą konserwatorską i władzami Żyradowa. Koncepcja ta powstała w związku z opracowaniem Planu Zarządzania, który objął zespół mieszkalny i fabryczny w Żyradowie, w zakresie przewidywanym do zgłoszenia na Listę Informacyjną.

Głównym elementem koncepcji jest określenie wartości zespołu zabudowy w oparciu o przyjęte kryteria, zgodnie z metodologią wymaganą w systemie Światowego Dziedzictwa[21]. W założeniu analiza dobra powinna ustalić jego obiektywną wartość, jednak w praktyce koncepcja nominacji jest zawsze w pewnien sposób indywidualnym pomysłem zespołu autorskiego. Dlatego przedstawionej koncepcji nie należy traktować jako ostatecznej, ani jako jedynej możliwej. Opublikowane dokumenty są więc przykładem i propozycją, która będzie podlegała weryfikacji przez polskie władze decydujące o polityce zgłaszania dóbr na Listę Informacyjną[22].

***

System Światowego Dziedzictwa UNESCO funkcjonuje i jest doskonalony od blisko 50 lat. Pozwoliło to na sprawdzenie w praktyce oraz standaryzację kilku procesów kluczowych dla tego systemu. W szczególności dotyczy to rozbudowanego procesu wpisywania nowych dóbr na Listę UNESCO, który jest bardzo ważny dla funkcjonowania i wiarygodności ruchu Światowego Dziedzictwa.

Właściwa ocena i wybór dóbr nominowanych do wpisu na Listę jest procesem złożonym i trudnym. Trzeba bowiem ocenić dobra reprezentujące różne grupy typologiczne, regiony, skalę, okresy historyczne, funkcje, etc. Skala tych różnic sprawia, że bezpośrednie porównanie dóbr nie jest możliwe. Dlatego opracowano unikatowy system wartościowania, które pozwala oceniać i porównywać wszelkie dobra tworzące kulturowy dorobek ludzkości. Wprowadzono też ocenę stanu zachowania dóbr oraz wymagania dotyczące ich współczesnej ochrony. W ten sposób stworzono system parametrów/warunków, które pozwalają zobiektywizować ocenę każdego dobra kultury.

Proces oceny dobra kandydującego na Listę UNESCO polega więc na analizie określonych parametrów, przedstawionych w dokumentacji nominacyjnej przygotowanej przez wnioskodawcę.

Z formalnego punktu widzenia kluczowym warunkiem wpisania dobra na Listę UNESCO jest zatem wykazanie w dokumentacji nominacyjnej, że wszystkie wymagania/parametry określone dla dóbr Światowego Dziedzictwa są spełnione w odpowiednim zakresie. Przedstawienie tych parametrów jest zasadniczym celem i przedmiotem dokumentacji nominacyjnej, podstawowym kryterium oceny jej właściwego przygotowania.

21 Prezentowane opacowanie można traktować, jako dopełnienie o aktualne, polskie doświadczenia, rozważań zawartych w podręczniku *Preparing World Heritage Nominations, World Heritage Resource Manual*, Paris 2011; https://whc.unesco.org/en/preparing-world-heritage-nominations/

22 Strona internetowa Narodowego Instytutu Dziedzictwa: Instrukcja wypełnienia formularza wniosku o rozpatrzenie kandydatury; https://www.nid.pl/pl/Dla_wlascicieli_i_zarzadcow/opieka-nad-zabytkami/miejsca-swiatowego-dziedzictw/procedury/instrukcja.pdf oraz „Wniosek o rozpatrzenie kandydatury na Listę informacyjną", https://nid.pl/pl/Dla_wlascicieli_i_zarzadcow/opieka-nad-zabytkami/miejsca-swiatowego-dziedzictw/procedury/NID%20procedura.pdf

Potrzeba obiektywizacji i sprawnego przebiegu procesu oceny nowych nominacji na Listę UNESCO sprawiła, że został on opracowany w postaci procedury. Procedura ta jest szczegółowo opisana w regularnie nowelizowanych *Wytycznych operacyjnych do realizacji Konwencji światowego dziedzictwa*[23]. Procedura ta obejmuje szereg działań, realizowanych przez wiele podmiotów. Dlatego sam proces oceny nominacji realizowany w strukturach międzynarodowych trwa blisko dwa lata. W praktyce jest on dłuższy, gdyż poprzedzają go oceny krajowe. W Polsce przyjęto również kilkuetapowy proces uzgadniania, sprawdzania i oceniania nowych propozycji na Listę UNESCO. W praktyce, mając na uwadze konieczność minimum rocznego włączenia nominacji na tzw. Listę Informacyjną, formalny proces oceny dobra trwa więc co najmniej 4 lata. Złożoność i długotrwałość tych procedur sprawia, że wnioskodawcy nominacji na Listę Światowego Dziedzictwa powinni je dobrze poznać by się do nich odpowiednio przygotować.

Informacje na temat procedur i warunków zgłaszania kandydatur na Listę UNESCO trzeba też poprzedzić wyszczególnieniem instytucji, które uczestniczą w tym procesie.

W Polsce działania związane ze Światowym Dziedzictwem UNESCO w zakresie dóbr kultury są w obszarze aktywności 4 instytucji. Kluczową rolę odgrywa Ministerstwo Kulturym, Dziedzictwa Narodowego i Sportu, które formalnie reprezentuje Rząd Rzeczypospolitej Polskiej w kontaktach z instytucjami działającymi w ramach Światowego Dziedzictwa. Ministerstwo m.in. określa politykę i nadzoruje działania związane ze Światowym Dziedzictwem, zgłasza kandydatury na Listę Informacyjną oraz wnioski dotyczące nowych nominacji na Listę. Ministerstwo również określa skład polskich delegacji na międzynarodowe spotkania, w tym na doroczne sesje Komitetu Światowego Dziedzictwa. Działania te są uzupełniane przez Polski Komitet ds. UNESCO, który również zajmuje się problematyką Konwencji z 1972 roku.

Ważną instytucją jest Narodowy Instytut Dziedzictwa, który prowadzi obsługę merytoryczną i organizacyjną większości działań związanych ze Światowym Dziedzictwem. Działania te obejmują m.in. koordynację prac związanych z przygotowaniem wniosków na Listę Informacyjną oraz dokumentacji nominacyjnych, prowadzenie monitoringu dóbr wpisanych na Listę, organizację różnego rodzaju spotkań, wizyt, szkoleń. Niezależne działania merytoryczne prowadzi z kolei Polski Komitet Narodowy ICOMOS, który zrzesza specjalistów zajmujących się zagadnieniami związanymi z UNESCO w różnych aspektach. Działania tej organizacji dotyczą m.in. Planów Zarządzania dóbr UNESCO, oceny wartości dóbr UNESCO, koncepcji nominacji seryjnych, organizacji konferencji, szkoleń, publikacji związanych z problematyką Światowego Dziedzictwa.

W Polsce działa również Komitet ds. światowego dziedzictwa kulturowego w Polsce. Członków Komitetu powołuje Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, spośród specjalistów zajmujących się problematyką WH w różnych instytucjach. Komitet jest kluczowym gremium opiniującym problemy dotyczące polskich dóbr UNESCO, m.in. nowych kandydatur na Listę, inwestycji i prac wykonywanych przy dobrach UNESCO, dokumentacji nominacyjnych.

23 Wytyczne Operacyjne są regularnie nowelizowane i dostosowywane do aktualnych potrzeb. Do 44 sesji Komitetu Światowego Dziedzictwa w 2021 roku obowiązuje wersja przyjęta przez Komitet Światowego Dziedzictwa w 2019 roku – https://whc.unesco.org/en/guidelines/

Polskie propozycje wpisów na Listę Światowego Dziedzictwa – Lista Informacyjna

Gdańsk, miasto historyczne, jako element koncepcji wpisu: „Gdańsk – miasto wolności i pamięci". z 2005 r., fot. T. Błyskosz

Gdańsk, Brama Stoczni Gdańskiej, jako element koncepcji wpisu: „Gdańsk – miasto wolności i pamięci" z 2005 r., fot. T. Błyskosz

Westerplatte – brama kolejowa, element koncepcji wpisu: „Gdańsk – miasto wolności i pamięci" z 2005 r., (fot. T. Błyskosz)

Kanał Augustowski – koncepcja wpisu transgranicznego wraz z Białorusią (2006 r.), (fot. A. S.).

Pieniński przełom Dunajca – koncepcja wpisu dziedzictwa naturalnego wraz ze Słowacją (2006 r.), (fot. A. S.).

Bukowe lasy o charakterze pierwotnym w Bieszczadzkim Parku Narodowym. Na Liście oczekujących od 2015. W 2021 wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa, jako komponent i poszerzenie istniejącego, seryjnego, transgranicznego wpisu „Pradawne i pierwotne lasy bukowe Karpat i innych regionów Europy”, (fot. A. S.).

Modernistyczne Śródmieście Gdyni – przykład tworzenia spójnej społeczności, koncepcja z 2019 r., fot. W. Stępień, z zasobów OT NID w Gdańsku

Młyn papierniczy w Dusznikach Zdroju – koncepcja z 2019 r., potencjalny wpis transgraniczny, seryjny, fot. A. Fortuna

Młyn papierniczy w Capellades (Katalonia). Potencjalny partner wpisu transgranicznego, seryjnego europejskich papierni, (fot. A. S.).

Velké Losiny (Czechy). Muzeum papiernictwa – potencjalny partner wpisu transgranicznego, seryjnego europejskich papierni (fot. Anna Fortuna - Marek)

1.2. Proces zgłaszania i oceny dobra na Listę Światowego Dziedzictwa

Wymagania dotyczące nowych nominacji zgłaszanych na Listę UNESCO oraz poszczególne kroki w ich ocenie są przedstawiane w ***Wytycznych operacyjnych do realizacji Konwencji światowego dziedzictwa***. Zapisy te dotyczą jednak tylko działań realizowanych na szczeblu międzynarodowym, za które odpowiadają poszczególni partnerzy działający w systemie Światowego Dziedzictwa. Tymczasem z punktu widzenia polskich wnioskodawców ważne są również działania podejmowane w Polsce, które służą ocenie nominacji i przygotowaniu odpowiedniej dokumentacji. Dlatego przedstawienie procedury wpisu na Listę UNESCO powinno objąć wszystkie działania i etapy tego procesu.

Opis procedury wpisu na Listę UNESCO obejmującej wszystkie działania (w Polsce i poza Polską) przygotował Narodowy Instytut Dziedzictwa[24]. Narodowy Instytut Dziedzictwa zapewnia również pomoc organizacyjną i współpracę merytoryczną podczas procesu przygotowania nominacji na Listę UNESCO, działając z upoważnienia Ministerstwa Kultury, Dziedzictwa Narodowego i Sportu. Opis procedury wpisu zawiera zestawienie działań i dokumentów, które powinny towarzyszyć każdej nominacji. Uwzględniając opis przygotowany przez NID, mając na uwadze realizatorów poszczególnych działań oraz ich charakter, cały proces przygotowania oraz oceny nominacji zgłaszanych przez polskich wnioskodawców na Listę UNESCO można podzielić na następujące etapy.

– Przygotowanie wniosku do zgłoszenia na Tentative List /działania realizowane przez Państwo-Stronę/
  a. Wnioskodawca wypełnia krajowy formularz „***Wniosek o rozpatrzenie kandydatury na Listę informacyjną***” (do pobrania ze strony NID). Formularz zawiera podstawowe informacje na temat dobra, w szczególności parametry istotne w kontekście wymagań Światowego Dziedzictwa. Zatem już na etapie wypełnienia wniosku konieczne jest określenie tych parametrów. Wniosek jest przesyłany do NID.
  b. Wniosek jest przedstawiany do merytorycznej oceny Komitetowi ds. światowego dziedzictwa kulturowego w Polsce. Komitet dokonuje oceny proponowanego dobra uwzględniając przede wszystkim parametry istotne w systemie Światowego Dziedzictwa oraz aktualną politykę Komitetu WH. W przypadku pozytywnej oceny Komitetu podejmuje uchwałę rekomendującą dalsze procedowanie wniosku.
  c. Wnioskodawca wypełnia „Tentative List Submission Format” – oficjalny formularz wniosku o wpisanie na Listę25. Przygotowanie formularza odbywa się we współpracy z NID. Oprócz wersji angielskiej przygotowywana jest wersja polska – „Formularz zgłoszeniowy na Listę informacyjną”.
  d. Wniosek podpisany przez upoważnioną osobę jest przesyłany w imieniu Rządu RP do Centrum Światowego Dziedzictwa UNESCO; wnioski o wpisanie na Tentative List powinny być przesłane do Centrum Światowego Dziedzictwa do 1 lutego każdego roku.
  e. Centrum Światowego Dziedzictwa UNESCO sprawdza zgodność wniosku z *Wytycznymi Operacyjnymi* i na stronie internetowej aktualizuje polską Listę Informacyjną[26].

24 Informacje na temat procedur wpisu na Listę UNESCO znajdują się pod adresem: http://www.nid.pl/pl/Dla_wlascicieli_i_zarzadcow/opieka-nad-zabytkami/miejsca-swiatowego-dziedzictw/procedury/

25 Wzór formularza jest zawarty w aneksie 2A i 2B Wytycznych Operacyjnych.

26 Uaktualniana Lista Informacyjna jest publikowana na bieżąco na stronie internetowej Centrum Światowego Dziedzictwa: http://whc.unesco.org/en/tentativelists/.

Umieszczenie dobra na Liście Informacyjnej nie obliguje Państwa-Strony do jego zgłoszenia w określonym czasie. Listy Informacyjne powinny być co pewien czas uaktualniane, ale liczba dóbr na Liście Informacyjnej oraz kolejność ich zgłaszana jako nominacji jest tylko w gestii Państwa-Strony. Zaleca się natomiast by na Listę Światowego Dziedzictwa były zgłaszane dobra, które co najmniej rok były włączone na Listę Informacyjną danego kraju.

– Opracowanie dokumentacji nominacyjnej /działania realizowane przez Państwo-Stronę/
  a. Wnioskodawca przygotowuje wniosek nominacyjny zgodnie z *Wytycznymi Operacyjnymi*[27] Wniosek nominacyjny jest przygotowany w języku angielskim i polskim [28]. Wniosek/dokumentacja w języku polskim jest przesyłany do NID wraz z opiniami ekspertów (minimum 2 ekspertów).
  b. Dokumentacja jest przedstawiana do merytorycznej oceny Komitetowi ds. światowego dziedzictwa kulturowego w Polsce. Uwagi i rekomendacje Komitetu są przesyłane do wnioskodawcy.
  c. Skorygowana dokumentacja w języku angielskim jest przesyłana w wersji elektronicznej do NID. Dokumentacja powinna być przesłana do 1 września każdego roku.
  d. Dokumentacja jest przesyłana do Centrum Światowego Dziedzictwa UNESCO do jej formalnego sprawdzenia /kompletności/. Dokumentacja powinna być przesłana do 30 września danego roku. Po sprawdzeniu Centrum przesyła ewentualne uwagi do Państwa-Strony.
  e. Wnioskodawca uzupełnia dokumentację zgodnie z uwagami Centrum Światowego Dziedzictwa. Wnioskodawca przekazuje ostateczną dokumentację do NID – 6 egzemplarzy wraz z załącznikami w wersji angielskiej oraz wersję elektroniczną.
  f. Wniosek podpisany przez upoważnioną osobę jest przesyłany w imieniu Rządu RP do Centrum Światowego Dziedzictwa UNESCO w Paryżu; dokumentacja nominacyjna powinna być przesłana do Centrum do 1 lutego każdego roku[29].

– Ocena wniosku na Listę Światowego Dziedzictwa /działania realizowane przez organizacje międzynarodowe/
  a. Centrum Światowego Dziedzictwa UNESCO rejestruje wniosek i ocenia jego kompletność. Państwo-Strona jest informowane o kompletności wniosku do 1 marca danego roku (jeżeli dokumentacja nie jest kompletna to Państwo-Strona jest informowane o brakach).
  b. Dokumentacja jest przekazywana do oceny do Organizacji Doradczych (dobra kultury do ICOMOS). Organizacje Doradcze mogą poprosić Państwo-Stronę o dodatkowe informacje (nie później niż do 31 stycznia kolejnego roku). Uzupełnione informacje powinny być dostarczone przez Państwo-Stronę do 28 lutego każdego roku.
  c. Oceny i rekomendacje Organizacji Doradczych są przekazywane Państwom-Stronom i Komitetowi Światowego Dziedzictwa. Przekazanie powinno nastąpić minimum 6 tygodni przed rozpoczęciem sesji Komitetu.

27 Wytyczne Operacyjne, Aneks 5.

28 Szczegółowe informacje na temat przygotowania dokumentacji przedstawia poradnik pt. *Preparing World Heritage Nominations,* UNESCO 2011; http://whc.unesco.org/en/preparing-world-heritage-nominations/

29 Państwo-Strona może przesłać draft dokumentacji nominacyjnej do 30 września roku poprzedzającego formalne złożenie dokumentacji do Centrum Światowego Dziedzictwa. Centrum powinno przesłać do Państwa-Strony do 15 listopada uwagi dotyczące brakujących lub niekompletnych informacji. Jest to procedura dodatkowa, nieobowiązkowa przy składaniu dokumentacji nominacyjnej.

Jeżeli Państwo-Strona uznaje, że w ocenie wniosku Organizacje Doradcze popełniły błędy (*factual errors*), to ich opis powinien być przekazany Przewodniczącemu sesji i Organizacjom Doradczym minimum 14 dni przed sesją Komitetu Światowego Dziedzictwa.

d. Komitet Światowego Dziedzictwa podczas dorocznej sesji dokonuje oceny nominacji i podejmuje ostateczną decyzję. Komitet może wpisać (inscribe) dobro na Listę Światowego Dziedzictwa, odesłać (refer), odroczyć (defer) lub nie wpisac (not inscribe). Po zakończeniu sesji oficjalna decyzja Komitetu wraz z mapą dobra jest przesyłana do Państwa-Strony oraz zarządcy dobra.
e. Centrum Światowego Dziedzictwa publikuje uaktualnioną Listę Dóbr Światowego Dziedzictwa bezpośrednio po zakończenia dorocznej sesji Komitetu Światowego Dziedzictwa. Cetrum Światowego Dziedzictwa przesyła do wszystkich Państw-Stron raport ze wszytskimi decyzjami podjętymi podczas sesji w okresie miesiąca od jej zakończenia.

Szczegółowe informacje na temat etapów i terminów oceny nowych wniosków w normalnym trybie przez Organizacje Doradcze i Komitet Światowego Dziedzictwa są zawarte w paragrafach 143-160 *Wytycznych Operacyjnych*. Kalendarz poszczególnych czynności jest przedstawiony w paragrafie 168. Kalendarz ten będzie uzupełniony o działania związane z przygotowaniem działań *Wstępnej Oceny Nominacji* (tzw. *Preliminary Assessment Phas)* – dokument ten został oficjalnie przygotowany na 44 sesję Komitetu w 2021 roku, choć jego przyjęcie zostało odłożone. Nie wiadomo jeszcze jak w praktyce będą one realizowane, tym niemniej radykalność tych zmian uzasadnia ich przedstawienie. Zarządcy dóbr aspirujących na Liste UNESCO powinni mieć bowiem jak najwięcej czasu by przygotować się do nowych wymagań.

Preliminary Assessment of a Potential Nomination

Wstępna Ocena Potencjalnej Nominacji (*Preliminary Assessment of a Potential Nomination*) jest zupełnie nowym elementem wprowadzanym do procedur Światowego Dziedzictwa. Procedura ta jest wprowadzona ze względu na dużą różnorodność zgłaszanych nominacji i bardzo różny poziom opracowania dokumentacji nominacyjnej. Krajowe oceny wartości różnych elementów dziedzictwa składanych przez Państwa-Strony często nie pokrywają się z obiektywizującymi ocenami dokonywanymi przez ICOMOS czy IUCN. Prowadzi to do napięć i nieporozumień, których powinno się unikać na szczeblu międzynarodowym, na którym działa Komitet Światowego Dziedzictwa. Nie bez znaczenia jest również fakt, że przygotowanie pełnej dokumentacji nominacyjnej jest kosztowne i trwa długo. Również kosztowne i czasochłonne jest ocenienie pełnej dokumentacji nominacyjnej. Racjonalne jest więc wstępne rozpoznanie czy nominacja w formie planowanej przez wnioskodawcę ma szanse na pozytywną ocenę przez Komitet Światowego Dziedzictwa. Dlatego właśnie zaproponowano etap oceny wstępnej, podczas którego międzynarodowi eksperci oceniają wartość i przygotowanie potencjalnej nominacji. Wprowadzenie nowej procedury i zasady jej funkcjonowania zostały zarekomendowane podczas spotkania ekspertów, które odbyło się w Tunisie w styczniu 2019 roku. Podczas 43 sesji w Baku w lipcu 2019 roku, rekomendacje te zyskały status formalnego dokumentu przyjętego przez Komitet Światowego Dziedzictwa[30].

Cel i zasady *Wstępnej Oceny Potencjalnej Nominacji* zostały przedstawione w zaproponowanej w 2021 r. wersji *Wytycznych Operacyjnych*. Proces oceny został opisany w III części *Wytycznych Operacyjnych*, która przedstawia kolejne etapy wpisywania dóbr na Listę UNESCO. Szczegóły realizacyjne *Wstępnej Oceny* zawiera paragraf 122.

30 Dokument *Outcomes of the Reflection meeting on reforming the World Heritage Nomination Process* (Tunis, 23-25 January 2019), WHC/19/43.COM/INF.8

Przede wszystkim zapisano, że *Wstępna Ocena* ma być działaniem obowiązkowym. O dokonanie oceny wnioskuje Państwo-Strona dla dobra wpisanego już na Listę Informacyjną, ale oczywiście przed złożeniem kompletnej dokumentacji. W celu dokonania oceny należy wypełnić formularz – *Request Format for a Preliminary Assessment of a Potential Nomination to the World Heritage List* (Aneks 3 w *Wytycznych Operacyjnych*). Informacje zawarte w formularzu powinny być zgodne z przedstawionymi w kwestionariuszu podanym przy zgłaszaniu dobra na Listę Informacyjną. Proces *Wstępnej Oceny* powinien być zakończony co najmniej rok przed zgłoszeniem pełnej dokumentacji nominacyjnej.

Wstępna Ocena pozwoli nawiązać kontakt wnioskodawcy z Organizacjami Doradczymi i pomoże dodatkowo ukierunkować wniosek. Jednak wynik tej oceny nie obliguje wnioskodawcy do określonych działań – decyzja o przygotowaniu pełnej dokumentacji i złożeniu jej do Komitetu Światowego Dziedzictwa zależy tylko od Państwa-Strony (pkt.b). Państwo-Strona może więc składać pełną dokumentację pomimo negatywnego wyniku *Wstępnej Oceny*.

Wstępna Ocena ma być dodatkowym etapem formalnego procesu oceny nominacji kandydujących na Listę UNESCO, dlatego określono też ramy czasowe dla jej prowadzenia. Kalendarz tych działań został określony w paragrafie 168 *Wytycznych Operacyjnych*. Generalnie ocena powinna być przeprowadzona w czasie jednego roku. Początkiem procesu jest przejęcie od Państwa-Strony wypełnionego formularza przez sekretariat Komitetu Światowego Dziedzictwa (następuje sprawdzenie kompletności wypełnienia formularza) – do 15 września danego roku. Formularz zostaje przekazany do oceny merytorycznej właściwej Organizacji Doradczej (ICOMOS lub IUCN) – gotowy raport oceny ma być przekazany Państwu-Stronie (via sekretariat Komitetu) do 1 października roku następnego.

Wyniki oceny są opracowywane w postaci *Raportu Wstępnej Oceny* (*Preliminary Assessment Report)*. W raporcie tym Organizacje Doradcze wypowiadają się czy w ich ocenie dobro ma potencjał spełnienia warunku reprezentowania *wyjątkowej uniwersalnej wartości*. Raport powinien też zawierać wskazówki dotyczące przygotowania pełnej dokumentacji nominacyjnej (jeżeli dobro ma potencjał dotyczący wartości ouv).

Opracowany *Raport Wstępnej Oceny* zachowuje ważność przez 5 lat (pkt.f). Oznacza to, że w tym czasie powinno nastąpić złożenie pełnej dokumentacji nominacyjnej. Jeżeli okres ten zostanie przekroczony to należy przygotować i złożyć kolejny formularz *Wstępnej Oceny*. Zapisy te pozwalają pośrednio wnioskować, że jeżeli ocena warunku ouv w *Raporcie Wstępnej Oceny* będzie pozytywna, to w okresie jego ważności będzie podtrzymana przez Organizcje Doradcze. Z punktu widzenia Państwa-Strony jest to ważna wskazówka, niewątpliwie zachęcająca do przygotowania i złożenia pełnej dokumentacji nominacyjnej.

Trzeba jednak podkreślić, że *Raport Wstępnej Oceny* ma być opracowywany tylko w opraciu o złożny formularz. Przedstawiciele Organizacji Doradczych nie dokonują wizji lokalnej (pkt.e). Oznacza to, że ocena dotyczy tylko pewnych komponentów *wyjątkowej uniwersalnej wartości*, które można analizować na podstawie dokumentów (formularza i analizy porównawczej). Ostateczna ocena autentyzmu i integralności dobra może być potwierdzna dopiero podczas wisji lokalnej, a w jeszcze większym stopniu dotyczy to systemu ochrony i zarządzania dobrem. Dlatego właśnie w *Raporcie* zawarte są tylko wnioski dotyczące potencjału do spełnienia warunku ouv. Ocena ostateczna może być dokonana dopiero po dokonaniu wizji loklanej, a więc podczas pełnego procesu oceny kompletnej dokumentacji nominacyjnej.

Informacje na temat już wykonanych *Wstępnych Ocen* oraz złożonych wniosków, powinny być przedstawiane podczas kolejnych sesji Komitetu Światowego Dziedzictwa (pkt.h). Nie będą jednak przedstawiane wyniki tych ocen – nie ma takiej potrzeby w sytuacji gdy wnioskodawcy nie

będą składali pełnych dokumentacji nominacyjnych. Jeżeli jednak pełna dokumentacja nominacyjna będzie złożona, to *Raport Wstępnej Oceny* stanie się jej załącznikiem. To pozwala uznać, że wyniki wstępnej oceny będą miały istotny wpływ na ewaluację dobra w pełnym procesie oceny.

Bezpłatne do tej pory działania związane z oceną nominowanych dóbr, wobec ograniczeń budżetowych UNESCO, mają być płatne – płatność ma mieć formę dobrowolnych wpłat na odrębne konto Funduszu Światowego Dziedzictwa (paragraf 168 bis)[31]. Jednak w przypadku *Wstępnych Ocen* nie zakłada się odrębnych płatności, gdyż ich koszt ma być wliczony do kosztów oceny pełnych dokumentacji nominacyjnych (pkt.i). Zakłada się, że płatność ta ma być wykonywana gdy Państwo-Strona złoży pełną dokumentację nominacyjną i zostane ona sprawdzona pod względem formalnym (par. 168bis, pkt.c).

W *Wytycznych Operacyjnych* zamieszczono formularz *Request Format for a Preliminary Assessment of a Potential Nomination to the World Heritage List*, który jest podstawą wykonania *Wstępnej Oceny* dobra. Jest on pośrednim dokumentem pomiędzy krótkim i zawierającym relatywnie niewiele informacji formularzem na Listę Informacyjną, a pełną dokumentacją nominacyjną (tzw. dossier). Są tam wszystkie informacje lokalizujące i charakteryzujące dobro, a przede wszystkim pozwalające określić jego wartość i cechy z nią związane (autentyzm i integralność). Strukturę formularza tworzą następujących części:

1. Identification of the Potential Nominated Property / Identyfikacja dobra
2. Description of the Potential Nominated Property /Opis dobra
3. Significance of the Potential Nominated Property /Znaczenie dobra
4. Integrity / Integralność
5. Authenticity / Autentyzm
6. Framework for Comparative Analysis / Wstępna analiza porównawcza
7. Protection and Management / Ochrona i zarządzanie
8. Contact Information of Responsabile Authorites / Dane kontaktowe gospodarza dobra

Budowa formularza *Wstępnej Oceny* jednoznacznie pokazuje, że jego wypełnienie wymaga opracowania szczegółowej koncepcji nominacji. *Wyjątkowa uniwersalna wartość* – kluczowy czynnik warunkujący uznanie dobra za Światowe Dziedzictwo – musi być precyzyjnie zdefiniowania (wskazane kryteria) i osadzona w odpowiednim kontekście porówawczym (analiza porównawcza).

31 Z opłat ma być zwolnionych szereg krajów, które są w trudnej systuacji materialnej. Dotyczy to krajów o niższym poziomie rozwoju oraz krajów znajdujących się w systuacji post-konfliktowej. Kraje te zostały określone w *Wytycznych Operacyjnych* w paragrafie 168bis, pkt.b.

Przykłady dóbr ubiegających się o status kandydata do wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa

Kraków, Fort reditowy 7 „Za Rzeką" (Bronowice) – jeden z wielu obiektów fortecznych (XIX-XX w.), które łączy koncepcja stworzenia wniosku o wpis na Listę Światowego Dziedzictwa Twierdz Habsburskich w Europie. Polskimi kandydaturami do wpisu seryjnego są zespoły Twierdz Kraków i Przemyśl, (fot. A. S.), .

2-2. Donjon – centralny element twierdzy w Srebrnej Górze, której gospodarze aspirują do wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa, (fot. A. S.).

Lamus w Branicach (Kraków) nowożytna rezydencja szlachecka, jeden z obiektów rozważanych do ujęcia w propozycji wpisu dworów polskich na Listę Światowego Dziedzictwa, (fot. A. S.).

Dwór w Branicach (Kraków) dziewiętnastowieczna rezydencja szlachecka, jeden z obiektów rozważanych do ujęcia w propozycji wpisu dworów polskich na Listę Światowego Dziedzictwa. Obecność w jednym zespole budowli rezydencyjnych z XVI i XIX w. ukazuje zarówno ciągłość tradycji siedzib szlacheckich, jak i przemiany, jakim podlegały z biegiem lat, (fot. A. S.).

Ciechocinek, tężnie - zespól fabryki soli wraz z trzema tężniami w Ciechocinku. Wyjątkowy zabytek techniki XIX w. oraz cenny przykład konstrukcji drewnianej, (fot. A. S.)

Bóbrka, kopalnia ropy naftowej. Najpełniej zachowany i eksponowany terenowy zbiór świadectw początków przemysłu naftowego na świecie pozostający pod opieką Muzeum Przemysłu Naftowego i Gazowniczego im. Ignacego Łukasiewicza, (fot. A. S.)

Puławy, Świątynia Sybilli, pierwsze w Polsce budynki muzealne w parkowym otoczeniu pałacu Czartoryskich, rozważana kandydatura do wpisu na Listę, (fot. A. S.).

Parkowe ruiny w arkadii nieborowskiej przykład romantycznej kompozycji ogrodowej, rozważana kandydatura do wpisu na Listę, (fot. A. S.).

1.3. Kryteria i warunki uznania *wyjątkowej uniwersalnej wartości* dobra

Konieczność oceny wartości i porównania bardzo różnorodnych dóbr kultury wymusiła opracowanie unikatowej metodologii opisu i oceny dóbr kandydujących na Listę UNESCO. Poszczególne parametry charakteryzujące oceniane dobra są przedstawiane w obszernej dokumentacji, liczącej setki stron tekstu, map, fotografii. Dlatego też opracowano format krótkiego dokumentu, który w bardzo syntetyczny sposób (dwie strony) charakteryzuje najważniejszy parametr/warunek, uzasadniający uznanie dobra za Światowe Dziedzictwo – *outstanding universal value*. Dokument ten nazwany ***„Statement of OUV"*** (*Orzeczenie wyjątkowej uniwersalnej wartości*), można potraktować jako źródło informacji o warunkach, które musi spełniać dobro Światowego Dziedzictwa.

Orzeczenie OUV powinno zawierać krótki opis, uzasadnienie stwierdzające posiadanie wyjątkowej uniwersalnej wartości wraz z kryteriami, ocenę warunków integralności i autentyzmu oraz stwierdzenia na temat ochrony i zarządzania dobrem. W Aneksie 10 *Wytycznych Operacyjnych* zapisano strukturę tego dokumentu.

a) *Krótki opis*
b) *Uzasadnienie kryteriów*
c) *Orzeczenie integralności*
d) *Orzeczenie autentyzmu*
e) *Wymogi dotyczące ochrony i zarządzania*

Struktura tego dokumentu pokazuje, że uznanie wartości OUV dobra Światowego Dziedzictwa wymaga 3 dopełniających się elementów: uzasadnienia kryteriów (pkt.b), sprawdzenia integralności i autentyzmu dobra (pkt c i d), sprawdzenia wymagań w zakresie ochrony i zarządzania (e). Każdy z tych elementów jest jednocześnie warunkiem, który musi spełniać dobro, i który jest sprawdzany w procesie jego oceny.

Z treści paragrafu 49 Wytycznych Operacyjnych wynika, że uznanie wyjątkowej uniwersalnej wartości wymaga spełnienia określonych kryteriów oraz dwóch dopełniających je warunków, tych kryteriów. W paragrafie 77 zapisano, że dobro reprezentuje ouv, jeżeli spełnia minimum jedno spośród 6 kryteriów (w przypadku dóbr kultury), które sformułowano w sposób następujący. Oceniane dobro powinno:

(I) stanowić wybitne dzieło twórczego geniuszu człowieka; lub
(II) ukazywać znaczącą wymianę wartości, zachodzącą w danym okresie czasu lub na danym obszarze kulturowym świata, w rozwoju architektury lub techniki, sztuk monumentalnych, urbanistyki lub projektowania krajobrazu; lub
(III) nieść unikalne lub co najmniej wyjątkowe świadectwo tradycji kulturowej lub cywilizacji wciąż żywej bądź już nieistniejącej; lub
(IV) być wybitnym przykładem typu budowli, zespołu architektonicznego, zespołu obiektów techniki lub krajobrazu, który ilustruje znaczący(e) etap(y) w historii ludzkości; lub
(V) być wybitnym przykładem tradycyjnego osadnictwa, tradycyjnego sposobu użytkowania terenu lub morza, reprezentatywnego dla danej kultury (kultur); lub obrazującym interakcję człowieka ze środowiskiem, szczególnie jeżeli [dane dobro] stało się podatne na zagrożenia wskutek nieodwracalnych zmian; lub
(VI) być powiązane w sposób bezpośredni lub materialny z wydarzeniami lub żywymi tradycjami, ideami, wierzeniami, dziełami artystycznymi lub literackimi o wyjątkowym uniwersalnym znaczeniu (Komitet jest zdania, że kryterium to powinno być stosowane raczej łącznie z innymi kryteriami);

W definicjach poszczególnych kryteriów zostały podkreślone stwierdzenia, które można

uznać za syntezę ich treści. Określenie istoty kryteriów jest potrzebne przede wszystkim do ich wzajemnego zróżnicowania, co jest też warunkiem ich prawidłowego zastosowania.

Na podstawie już dokonanych wpisów na Listę Światowego Dziedzictwa można poszczególne kryteria zilustrować przykładami, co może ułatwić ich właściwe zastosowanie[32].

Kryterium pierwsze dotyczy dzieł, które są najwybitniejszymi dokonaniami, znacząco wyróżniającymi się na tle swojego kontekstu kulturowego, cywilizacyjnego, artystycznego. Jakość tych dzieł uzasadnia określanie ich, jako dzieł *twórczego geniuszu*. Kryterium to służy wyselekcjonowaniu dzieł, które mają charakter unikatowy (ze względu na jakość); to znaczy nie są najlepszym egzemplarzem danej grupy, gdyż dzieła będące najdoskonalszymi przykładami szerszych kierunków czy grup, są oceniane w ramach kryterium IV. Przykładem dzieła zaliczonego do tej kategorii Taj Mahal (w kategorii obiekt), czy Angkor Wat (w kategorii zespół obiektów)[33].

Kryterium drugie dotyczy dzieł, które okazały się być wzorcami w określonej grupie dóbr, a więc które w rozpoznawalny sposób wpłynęły na swoją epokę, nurt artystyczny, obszar. Nie muszą to być dzieła najdoskonalsze, raczej są to dzieła pierwsze albo najszerzej naśladowane. Stwierdzenie tej cechy nie jest proste, i zapewne dlatego kryterium drugie jest najrzadziej stosowane spośród wszystkich pozostałych. Kryterium to uznano w przypadku pierwszego mostu żeliwnego Iron Bridge (w kategorii obiekt), który był naśladowany i rozwijany w tysiącach miejsc, czy zespół pałacowo-parkowy w Wersalu (w kategorii miejsce), który stał się pierwowzorem dla wielu realizacji na całym świecie.

Kryterium trzecie dotyczy dzieł, które reprezentują unikatową wartość. Takie stwierdzenie wskazuje, że dóbr spełniających to kryterium nie może być wiele, stąd kryterium to jest interpretowane również, jako kryterium „niewielu egzemplarzy". Można przyjąć, że kryterium to spełniają dzieła najwybitniejsze (takich dzieł jest niewiele) oraz dzieła jedyne – lub jedne z nielicznych (dlatego też jest ich niewiele), które pozostały z pewnego okresu czy grupy dzieł[34]. W świetle drugiej interpretacji nie muszą to być dzieła wybitne; o wartości decyduje ich „egzemplaryczność". Generalnie kryterium to można zatem określić jako kryterium „rzadkiego egzemplarza". Jednak możliwość dwojakiej interpretacji tego kryterium sprawia, iż jest stosowane (i uznawane) w odniesieniu do wielu dóbr. Przykładem uznania tego kryterium jest katedra gotycka w Amiens (kategoria obiekt), czy zespół zabudowy uzdrowiskowej w Bath (kategoria zespół obiektów).

Kryterium czwarte dotyczy dzieł najwybitniejszych w ramach rozpoznanych i uznanych nurtów czy epok, przy można uznać za znaczące w historii ludzkości. Kryterium to ma służyć wyselekcjonowaniu najwybitniejszych dzieł w ważnych okresach, kulturach, formacji kulturowych. Intencja jest jasna, jednak w praktyce to kryterium jest bliskie kryterium trzeciemu (w jednej z wymienionych powyżej interpretacji) – dzieła najwybitniejsze są jednocześnie dziełami wyjątkowymi (czyli jest ich niewiele). Trudność w precyzyjnym rozgraniczeniu kryterium trzeciego

32 Szczegółową analizę oraz statystykę zastosowania kryteriów w odniesieniu do dóbr kultury oraz dóbr mieszanych zawiera praca: *The World Heritage List. What is OUV? Defining the Outstanding Universal Value of CultuU ral World Heritage Properties* (study compiled by Jukka Jokilehto, with contributions Christina Cameron, Michel Pared, Michael Petzet), ICOMOS series Monuments and Sites XVI, Paris 2008; http://openarchive.icomos.org/id/eprint/435/1/Monuments_and_Sites_16_What_is_OUV.pdf

33 Trzeba podkreślić, że kryterium I jest najrzadziej stosowane jako kryterium jedyne. Na liście znajdują się tylko dwa takie dobra: Taj Mahal (1983), Sydney Opera House (2007). Kryterium pierwsze było chętnie stosowane w początkowym okresie funkcjonowania listy (nawet ponad 50% rocznych wpisów), natomiast w ostatnich kilkunastu latach relatywnie często jest stosowane w uznaniu wartości dóbr techniki.

34 Jako wsparcie dwoistej interpretacji kryterium III można przywołać jego bardzo krótką definicję w draftach *Wytycznych Roboczych* z roku 1977 i 1978 – *Be unigue, extremely rare, or of great antiquity.* To sformułowanie jednoznacznie oddaje intencje autorów, w kontekście całego systemu jaki tworzą wszystkie kryteria.

i czwartego sprawia, że często są stosowane razem. Przykładem zastosowania kryterium czwartego jest wieża Eiffla czy chiński Wielki Mur (kategoria obiekt), oraz zespół wykutych w skale kościołów w Lalibeli (kategoria zespół).

Kryterium piąte dotyczy przede wszystkim form przestrzennego zagospodarowania, które są typowe dla określonej kultury, okresu, regionu. Dobro (dzieło) powinno być typowe, a więc reprezentatywne dla danej grupy; nie musi być najdoskonalsze, bo tę wartość ujmuje kryterium IV. W praktyce kryterium to jest często stosowane do zespołów i krajobrazów kulturowych, które nie miały kontynuacji; dlatego jest stosowane do dóbr z najdawniejszych okresów i zakończonych formacji. Zgodnie z kryterium piątym na Listę Światowego Dziedzictwa wpisano megality w Stonehenge (kategoria obiekt), piramidy i Sfinks w Gizeh (kategoria zespół), zespół ruin w Machu Picchu (kategoria miejsce).

Kryterium szóste dotyczy dzieł, których wartość wynika ze związków ze znaczącymi czynnikami (osobami, wydarzeniami). Istotą tego kryterium jest powiązanie i wpływ, który zgodnie z zapisem kryterium musi być istotny. Materialnie istniejące dobro powinno być miejscem rozgrywania się znaczących wydarzeń, w szerokim słowa tego znaczeniu. Natomiast cechy własne dzieła (jego „jakość"), jako bytu materialnego, nie mają znaczenia. Na przykład wspomniany już obóz zagłady Auschwitz został wpisany na Listę jako symbol, element i reprezentacja Holocaustu, a Hiroshima Peace Memorial jako symbol i miejsce pierwszego użycia broni jądrowej.

Należy podkreślić, że definicje kryteriów są na tyle ogólne, iż ich jednoznaczne rozróżnienie nie jest oczywiste. Poza tym były one wielokrotne przeformułowanie w kolejnych wersjach *Wytycznych Operacyjnych*[35]. Jednoznaczne określenie różnic pomiędzy poszczególnymi kryteriami jest też trudne, gdyż nie określono procedur ich sprawdzania – jest to proces indywidualny prowadzony przez ekspertów. Dlatego w wielu dokumentacjach uzasadnienia zastosowanych kryteriów są ogólne i nieprecyzyjne. Szczególnie podobne są uzasadnienia kryterium trzeciego i czwartego, które są często są stosowane razem[36]. Nie ma jednak wątpliwości, że kluczową cechą łączącą wszystkie kryteria jest ich porównawczy charakter.

Sprawdzenie kryteriów zawsze wymaga wskazania grupy odniesienia, która jest tłem dla dokonania porównania dobra; porównanie jest podstawą określenia wartości dobra.

Wartość dobra można ujawnić tylko poprzez jego porównanie w określonym kontekście/skali; ocena wartości poza określoną skalą odniesienia nie jest możliwa. Dlatego też odpowiednia skala (wielkość zbioru dóbr, rozlokowanie na odpowiednio dużym obszarze) to pierwszy warunek uzupełniający kryteria oceny.

Dlatego też sprawdzanie kryteriów w systemie Światowego Dziedzictwa wymaga dobrania właściwej „grupy porównawczej", która musi *przekraczać granice państwowe.* To oznacza, że ocena wartości dobra musi być dokonywana w skali przekraczającej granice państwa.

Drugi warunek zakłada, że oceniana wartość musi być powszechnie uznana (ma mieć *powszechne znaczenie*) dla obecnych i przyszłych *pokoleń ludzkości* – czyli uznanie wartości musi być dokonane w skali całej ludzkości.

Spełnienie obydwóch warunków pozwala uznać wartość dobra za *wyjątkową uniwersalną wartość*; dobro jest nośnikiem/reprezentuje/posiada ouv. Należy podkreślić, że obydwa warunki

35 Prezentacja zmian definicji wszystkich kryteriów w poszczególnych wersjach *Wytycznych Roboczych* zawiera opracowanie – *Annex 2A: Changes to World Heritage Criteria in Different Versions the Operational Guidelines*, [w:] – The World Heritage List. What is OUV?..., op.cit. ss.75-78

36 Warto zwrócić uwagę, że kryteria te ze względu na swój charakter są najczęściej wykorzystywane do uzasadnienia OUV. Razem stanowią blisko połowę wszystkich uzasadnień w dotychczasowych wpisach na Listę UNESCO – *The World Heritage List. What is OUV?...,* op.cit. s.38

tworzą uzupełniającą się całość. Ocena jakiejkolwiek wartości wymaga bowiem określenia tych dwóch skal. Po pierwsze konieczne jest wskazanie przestrzeni/zbioru, z którego będzie wybierany element podlegający ocenie. Zbiór ten tworzy swoisty kontekst odniesienia do wyboru i porównań. Po drugie konieczne jest wskazanie zbioru/grupy podmiotów, które ocenę danej wartości powinny podzielać. Te dwa warunki oznaczają więc, że aby uznać, że dobro reprezentuje OUV konieczne są dwie skale: skala przestrzeni/zbioru, z której będzie wybierany element podlegający ocenie i skala zbioru/grupy podmiotów, które tę ocenę uznają. Skala pierwsza dotyczy ocenianego przedmiotu, skala druga oceniającego podmiotu.

W przypadku dóbr UNESCO obydwie skale są określone i narzucone w założeniach systemu Światowego Dziedzictwa (zostały określone w dokumentach). W przypadku pierwszego warunku określono próg minimalny – przekroczenie granic państwa, rozumianego przede wszystkim, jako jednostka przestrzenno-administracyjna. Nie określono natomiast dalszej gradacji – np. region, kontynent, cały świat, którą pozostawiono decyzji gremiów oceniających poszczególne dobra. W przypadku drugiego warunku skala uznania wartości wydaje się być ustalona bardziej jednoznacznie – powszechne uznanie przez obecne i przyszłe pokolenia całej ludzkości. Jednak określenie „powszechne" uznanie wartości może również budzić dyskusje, gdyż opiniowanie na temat skali uznania jakiejkolwiek wartości przez całą ludzkość jest ryzykowne. Tak więc obydwa warunki są tylko pozornie oczywiste, w rzeczywistości muszą być interpretowane, a więc uzasadnione jest ich doprecyzowanie.

Ocena wartości może też uzasadniać tworzenie tzw. nominacji seryjnych, czyli nominacji obejmujących więcej niż jedno dobro. Taka sytuacja ma miejsce w przypadku zbiorów dóbr, w których trudno jest wskazać pojedyncze obiekty samodzielnie spełniające dane kryterium. Cechy istotne z punktu widzenia danego kryterium mogą być „rozproszone" i „reprezentowane" przez kilka dóbr. W takim przypadku wszystkie obiekty tworzące nominację powinny uczestniczyć w tworzeniu jej *wyjątkowej uniwersalnej wartości*[37]. To zjawisko szczególnie dotyczy grup typologicznych dóbr bliższych współczesności, które często są liczne, bardziej różnorodne i więcej wiadomo o ich kontekście. W takich właśnie przypadkach uznaje się, że *wyjątkowa uniwersalna wartość* jest reprezentowana przez całą grupę obiektów i tworzy się wpisy seryjne. Przykładem takich wpisów są drewniane kościoły z Małopolski czy drewniane cerkwie z Podkarpacia.

Podsumowując prezentację kryteriów służących ocenie *wyjątkowej uniwersalnej wartości* można uznać, że tworzą one system 6 kategorii. Tak więc wszelkie cechy dóbr nominowanych na Listę Światowego Dziedzictwa, które są istotne dla OUV muszą być do nich sprowadzone. W praktyce jest to możliwe, gdyż bardzo wiele cech/wartości charakteryzujących dobra można przedstawić w ramach poszczególnych kategorii. Co więcej, te same cechy w wielu przypadkach można oceniać w świetle różnych kryteriów – zależy to od indywidualnych okoliczności. Tak więc system 6 kryteriów jest wystarczająco pojemny i elastyczny, aby przy jego pomocy ująć wartość dóbr nominowanych na Listę UNESCO.

37 Zgodnie z zapisami artykułu 137 Wytycznych Roboczych dotyczącego nominacji seryjnych (wieloczęściowych), poszczególne dobra tworzące nominację nie muszą odrębnie reprezentować OUV, ale muszą pozostawać w bliskich związkach i mieć udział w tworzeniu OUV całego zbioru.

Część II

Charakterystyka Żyrardowa z perspektywy koncepcji wpisu na listę UNESCO

2.1. Podsumowanie stanu badań Żyrardowa jako dobra kultury oraz dotychczasowych koncepcji wartościowania i charakterystyki dobra

Miasta przemysłowe powstawały na ziemiach polskich, jako skutek zmian w organizacji i technologii produkcji wywołanych rewolucją przemysłową. Intensyfikacja tych procesów przypada na wiek XIX, zwłaszcza drugą jego połowę. Procesy te trwają, mimo zmiennej formy, także w wieku XX. Cechą charakterystyczną miasta przemysłowego stało się powiązanie przedsiębiorstwa – fabryki, huty czy kopalni, ze zróżnicowanym pod względem funkcji i formy zespołem zabudowy mieszkalnej, którą dopełniano budynkami użyteczności publicznej oraz gmachami reprezentacyjnymi, o różnych funkcjach (administracja, handel, religia, rozrywka)[38]. Istotne, iż niezależnie od faktu, czy zespół powstawał na peryferiach istniejącego miasta o starszej metryce, czy na tak zwanym „surowym korzeniu", tworzył swoistą enklawę o czytelnych granicach, wewnętrznej logice układu urbanistycznego i znacznej samowystarczalności w stosunku do sąsiedztwa. Znaczącą cechą takich zespołów urbanistycznych było podporządkowanie koncepcji przestrzennej dominującej roli zakładu przemysłowego[39]. Kolejną cechą charakterystyczną, rzutującą na dzisiejsze postrzeganie tych miast była stabilność układu przestrzennego i zabudowy, które były eksploatowane tak długo, jak pozwalał na to rachunek ekonomiczny. W przypadku prosperity częściej rozbudowywano zespoły, niż je modernizowano, czy przekształcano. W przypadku niepowodzeń ekonomicznych, czy innych kataklizmów dziejowych zarzucano realizowanie zbyt ambitnych zamierzeń.

Zmiany w sferze ekonomicznej, politycznej, ale też w zakresie technologii produkcji, które dały znać o sobie w ostatnich dekadach XX w., stały się przyczyną upadku wielkich przedsiębiorstw przemysłowych, zatrudniających tysiące pracowników. Miasta przemysłowe nie tyle utraciły rację bytu, co nastąpiły w nich głębokie przemiany ujawniające ich słabe strony. Wielkie kompleksy

38 K. Stefański, *Architektura XIX wieku na ziemiach polskich*, Warszawa 2005, s. 141 – 142.

39 D. Głazek, *Gdzie mieszkał ongiś robotnik*? /w:/ *Historyczne osiedla robotnicze*, red. G. Bożek, Katowice 2005, s. 8-16; B. Ludwig, *Osiedla mieszkaniowe w krajobrazie wałbrzyskiego okręgu górniczo-przemysłowego (1855-1945),* Wrocław 2010, s. 560-586; B. Walczak, *For Housing or for Managing? Textile Company Towns In Europe*, „TICCIH Bulletin" 86/2019, s. 13-19.

fabryczne stanęły w obliczu kryzysu, utraty funkcji i sprawności ekonomicznej. Upadek przedsiębiorstwa łączył się nieodmiennie z kryzysem integralnie związanego organizmu osadniczego, osady fabrycznej[40]. Z drugiej strony poszerzanie rozumienia pojęcia „zabytek" prowadziło nieuchronnie do dostrzegania wartości historycznej, niekiedy artystycznej i bez wątpienia naukowej w całym układzie przestrzennym miasta przemysłowego oraz w pojedynczych owego układu składnikach[41].

Żyrardów jest przykładem typowych losów miasta przemysłowego o dziwiętnastowiecznej genezie. Jednocześnie wyróżnia się pod wieloma względami, jako reprezentatywny, bądź wybitny przykład w swej kategorii typologicznej. Fabryka wraz z zapleczem mieszkalnym powstały „na surowym korzeniu", w granicach dóbr rodziny Łubieńskich, na terenach wsi Ruda Guzowska[42]. Inicjatywa podjęta w 1829 r. była powodowana chęcią modernizacji gospodarki folwarcznej i nadgonienia zapóźnień w uprzemysłowieniu kraju. Towarzystwo Wyrobów Lnianych powołane przez Józefa Lubowidzkiego, Karola Scholtza oraz Henryka i Jana Łubieńskich rozpoczęło budowę zakładów przemysłowych i osady fabrycznej, korzystając z inwencji i wiedzy fachowej francuskiego wynalazcy Filipa de Girarda. Fabrykę uruchomiono w 1833 r. Rozwój fabryki wspomagało połączenie kolejowe, które funkcjonowało od 1845 r. W 1857 r. fabrykę oraz Osadę, przejęła spółka przemysłowców pochodzących z Monarchii Habsburskiej, z dzisiejszych Czech, – Karol Hielle i Karol Dittrich. Po 1867 r. ruszyła rozbudowa fabryki i budowa zachowanego do dziś zespołu urbanistycznego, czyli osady fabrycznej wytyczonej według jednolitej koncepcji przestrzennej, z pełną gamą zabudowy użyteczności publicznej i socjalnej. 4 ćwierć XIX w., to okres wysokiej prosperity fabryki, która stała się największym producentem i eksporterem tkanin lnianych w Europie. Przełom XIX i XX w., to szczyt rozwoju żyrardowskiej produkcji fabrycznej i zabudowy osady. Etap ten koronuje uzyskanie Grand Prix Wystawy Światowej w Paryżu w 1900 r., dla koncepcji zespołu fabrycznego. Istotne w dziejach Żyrardowa były ruchy społeczne. W środowisku robotniczym bowiem rodziły się nowoczesne idee socjalne i polityczne. W 1883 r., a następnie w latach 1905-1906 miały miejsce wielkie strajki robotnicze. Żyrardowskie Szpularki przeszły do legendy ruchów robotniczych na ziemiach polskich. Ich strajk z 1883 r. jest uważany za pierwszy w świecie protest robotniczy zorganizowany przez kobiety. W odrodzonej Polsce po 1918 r. fabryka włókiennicza funkcjonowała jako przedsiębiorstwo państwowe, a w latach 1923-1934 należała do francuskiego konsorcjum Bussaca. Kolejno fabrykę przejął Państwowy Bank Rolny. Produkcja była kontynuowana przez cały okres PRL, a „Polski Len" był marką promowaną w kraju i za granicami. Zmiany na rynkach handlowych spowodowały upadłość i wyprzedaż majątku zakładów lniarskich w 1997 r. Jednak zachowany został układ urbanistyczny i przeważająca

40 M. Mende, *„Dezindustrializacja" i „re-engineering": Nowe wzorce tożsamości przemysłowej w odniesieniu do dziedzictwa przemysłowego*, /w:/ *Historyczne okręgi przemysłowe w okresie dezindustrializacji*, red. E. Różycka -Rozpędowska, Wrocław 1997, s. 133 – 142.

41 A. Szram, *Rzeczywisty sens programu konserwatorskiego pkz w świetle zagadnień zabytkowej architektury łódzkiej XIX wieku*, /w:/ *Sztuka 2 połowy XIX wieku*, red. T. Hrankowska, Warszawa 1973, s. 269 – 284; W. J. Affelt, *Karta TECHNITAS w sprawie zachowania dziedzictwa techniki i miejsc je upamiętniających*, Toruń 2014.

42 Historia Osady Fabrycznej jest prezentowana na podstawie dotychczasowych opracowań monograficznych i publikacji wskazanych w dalszej części wywodu. Z zasady obiekt kndydujący na Listę Światowego Dziedictwa powinien być w pełni rozenany pod względem badawczym. Sporządzanie dokumentacji wnioskowej może łączyć się z potrzebą dobadania szczegółowych wątków istotnych dla prezentacji wyjątkowej uniwersalnej wartości dobra. Podstawą rozpoznania wartości zabytkowych Żyrardowa są opracowania: Żyrardów. Dokumentacja konserwatorska urbanistyczno – architektoniczna, mps PP PKZ Warszawa 1976 r., B. Walczak, *Zespoły fabryczno – mieszkalne w europejskim przemyśle włókienniczym*, Łódź 2010; B. Szmygin, A. Fortuna-Marek, A. Siwek, *Wartościowanie dziedzictwa w systemie SV – metoda i przykłady zastosowania*, Lublin 2017.

część substancji historycznej Osady. Struktura urbanistyczna osady odzwierciedla zarówno technologię przerobu surowców włókienniczych, jak i wewnętrzną hierarchię zawodowo-społeczną społeczności fabrycznej, charakterystycznej dla globalnej cywilizacji przemysłowej XIX i początków XX wieku. Współcześnie przyszłość miasta wiązana jest z wyeksponowaniem wartości zabytkowych i kulturowych.

W przypadku Żyrardowa świadomość wyjątkowości towarzyszyła wczesnym etapom rozwoju miasta. Dowodzi tego, choćby lapidarne hasło „Żyrardów" w pomnikowym wydawnictwie dziewiętnastowiecznym, jakim jest *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*[43]. Potwierdzeniem rangi zespołu była prezentacja w 1900 roku na Wystawie Światowej w Paryżu Żyrardowa, jako wzorcowej osady fabrycznej[44]. Wyrazem powszechnego uznania było nagrodzenie tej prezentacji Grand Prix Wystawy[45]. Podobne odczucia zawierają przekazy pamiętnikarskie, z jednym z istotniejszych w dziejach miasta, jakim są wspomnienia Pawła Hulki Laskowskiego, *Mój Żyrardów: z dziejów polskiego miasta i z życia pisarza*[46].

Jednak dla stanu badań i charakterystyki wartości istotne są wyniki systematycznych dociekań naukowych z zakresu historii, historii sztuki, historii urbanistyki, czy przemysłu, z uwzględnieniem zagadnień społecznych oraz kwestii konserwatorskich. W tym zakresie grono badaczy otwierają P. Szafer i W. Trzebiński, autorzy pierwszej analizy układu urbanistycznego miasta (*Geneza układu przestrzennego* Żyrardowa, „Biuletyn I.U.A", 1954, Nr 6). Istotną rolę w charakterystyce miasta odegrał K. Dumała, autor badań historycznych nad przemysłem Królestwa polskiego XIX w. (por.: Dumała K., *Przemiany przestrzenne miast i rozwój osiedli przemysłowych w Królestwie Polskim w l. 1831- 1869*, Warszawa 1974; oraz Tegoż, *Przemysł w XIX wiecznym mieście, na ziemiach Królestwa Polskiego*, „Rewitalizacja Zabytków Techniki", Warszawa 1994, s. 61- 67).

Dla wszechstronnego poznania i udokumentowania wartości zabytkowych Żyrardowa fundamentalne znaczenie miało opracowanie studialne zrealizowane przez PP PKZ w latach siedemdziesiątych XX w. (Gryciuk A., Kubiak J., Szyburska T, Żyrardów. *Dokumentacja konserwatorska urbanistyczno – architektoniczna*, Warszawa 1976, (PKZ), Archiwum WUOZ (sygn: N/Woj. 303) oraz Archiwum NID (sygn: 3103)). Plonem prac były wytyczne konserwatorskie oraz publikacje ukazujące wyjątkową wartość zespołu „Osady" w Żyrardowie. (Szyburska T., Kubiak J., *Koncepcja urbanistyczna Żyrardowa*, w: KAiU 1977, s. 341-350; Gryciuk A., *Rozwój przestrzenny osady fabrycznej w Żyrardowie w latach 1829-1916*, Rocznik Mazowiecki, t. 7 1979, s. 127-166; oraz Szyburska T., Kubiak J., *Urbanistyka i Architektura Żyrardowa – jej wartości i problemy konserwatorskie*, w: KAiU, t. XXIX, z. 1-2/1984, s. 95-110). Dopełnieniem rozpoznania była ewidencja parku miejskiego opracowana dla potrzeb konserwatorskich (I. Wildner, E. Żochowska, *Ewidencja parku w Żyrardowie*, mpis 1978, w: Archiwum NID (sygn: 1883)). Lata siedemdziesiąte XX w. sprzyjały klasowemu interpretowaniu historii (Kalabiński St., *Miejsce i rola Zakładów Żyrardowskich w ruchu masowym klasy robotniczej w Królestwie Polskim w latach 1870-1914*, /w:/ *Klasa robotnicza i ruch robotniczy na zachodnim Mazowszu 1878-1948*, red. R. Kołodziejczyk, Warszawa 1973) przyniosły też rozpoznanie historyczne dziejów przemysłu żyrardowskiego (Zwoliński K., *Zakłady Żyrardowskie w l. 1885-1915*, Warszawa 1979). Badania te kontynuowano i rozwijano w następnych latach (Pietrzak-Pawłowska I. (red.), Żyrardów *1924*-1829, Warszawa 1980; Woźniak A., *Zwyczaje doroczne*

43 *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. Chlebowski B., t. XIV, Warszawa 1895, s. 894.

44 Kucińska Isaac A., Żyrardów, https://zabytek.pl/pl/obiekty/zyrardow-xix-wieczna-osada-fabryczna-171

45 *Kalendarz dziejów żyrardowskiej fabryki, Muzeum Lniarstwa w Żyrardowie*, https://www.muzeumlniarstwa.pl/kalendarz-historyczny/

46 P. Hulka Laskowski, *Mój Żyrardów: z dziejów polskiego miasta i z życia pisarza*, Warszawa 1981.

*i rodzinne w Żyrardowie (od prze*łomu XIX/XX w. do II wojny światowej), Biblioteczka wiedzy o Żyrardowie, Żyrardów 1981; Kazimierski J., *Dzieje Zakładów Żyrardowskich i ich załogi w l. 1829-1885*, Ciechanów 1984; Stawarz A.: Życie codzienne w dawnym Żyrardowie, Biblioteczka wiedzy o Żyrardowie, Żyrardów 1983). W ostatnich dekadach zwrócono się ku spersonalizowanej historii prezentując istotne postaci z dziejów żyrardowskiego przemysłu (Rzeczycka B. (red.), *Filip de Girard 1775 -1845. Wybitne Postaci Żyrardowa*, Muzeum Mazowsza Zachodniego w Żyrardowie, Żyrardów 2006; Rzeczycka B. (red.), *Hielle i Dittrich – historia rodzin, fabryk i fortuny*, Muzeum Mazowsza Zachodniego w Żyrardowie, Żyrardów 2007). Odrębna refleksja dotyczyła układu urbanistycznego Żyrardowa i szczególnie „Osady" (Kubiak J., *Wartości urbanistyczno-architektoniczne d. osady fabrycznej w* Żyrardowie, Biblioteczka wiedzy o Żyrardowie, Żyrardów 1982; Naziębło J., *Modelowy układ urbanistyczny przemysłowego Żyrardowa czasów Ditrichów*, Żyrardowski Rocznik Muzealny, Nr 1992/1, s. 47-41). XXI wiek przyniósł wzrost zainteresowania dziedzictwem miast przemysłowych oraz większą świadomość potrzeb ochronnych[47] (Grudziński A., Naziębło J. (red.): *Problemy rewitalizacji Żyrardowa: prawne uwarunkowania rewitalizacji*, Żyrardów 2002; Gubańska R., *Poprzemysłowe dziedzictwo Żyrardowa*, w: „Architektura Krajobrazu – studia i prezentacje", z. 1-2/2004, s. 36-41; Grzonkowski J., *Rewaloryzacja Parku im. Karola Augusta Dittricha w Żyrardowie*, /w:/ *Dziedzictwo przemysłowe Mazowsza i jego rola w turystyce*, Warszawa 2008; Porębska-Srebrna Joanna, Stępiński Zygmunt, Żyrardów – przyszłość *wczorajszego miasta idealneg*o, /w:/ Problemy Rozwoju Miast, Zeszyt III/2010, s. 41-47; Rakszewski Andrzej, Żyrardów „miasto-ogród", /w:/ Rocznik Żyrardowski, Tom VIII, 2010, s. 571-587; Szulińska Margerita, Żyrardów miasto lnu. Propozycja utworzenia parku kulturo*wego*, /w:/ *Dziedzictwo przemysłowe Mazowsza i jego rola w turystyce*, red. W. Kaprowski, F. Midura, J. W. Sienkiewicz, Warszawa 2008); M. Łaczmańska, *Prawne aspekty korzystania z nieruchomych zabytków techniki na przykładzie obiektów poprzemysłowych Żyrardowa*, Mazowsze, Studia Regionalne 2011 , nr 7, s. 139-147. Wydobywa się też nowe wątki historyczne, np.: Żak J., Świat żyrardowskich kobiet na przełomie XIX i XX w., Żyrardów 2008; Jagiełło Bogdan, Żyrardów *1924*-1914, Żyrardów 2016.

Część najnowszych badań i opracowań pozostaje w formie dokumentów zamawianych i realizowanych dla potrzeb bieżącej polityki konserwatorskiej (np.: Teofiluk S., *Historyczne centrum miasta Żyrardów – zakres ochrony konserwatorskiej „Osady Fabrycznej"*, mps 2008 (Archiwum Biura Miejskiego Konserwatora Zabytków w Żyrardowie); Staniszkis Magdalena (z zespołem*), Koncepcja urbanistyczna zagospodarowania rejonu Zakładów Lniarskich w Żyrardowie*, mps 2008; *Dokumentacja zgłoszenia Zespołu Osady Fabrycznej w Żyrardowie o uznanie za pomnik historii*, oprac. zespół pod kierunkiem Andrzeja Wilka, Żyrardów 2010, mps w archiwum UM Żyrardowa; oraz Badeńska-Stapp M., Mikulska A., Butt-Hussaim M., Jelinek A., *Gminny Program Opieki nad Zabytkami dla Miasta Żyrardowa na lata 2014-2017*, Żyrardów 2014). Rodzaj podsumowania dotychczasowych ustaleń wraz z konstrukcją koncepcji ochrony wartości obszaru uznanego za Pomnik Historii w Żyrardowie zawarto w opracowaniu: B. Szmygin, A. Fortuna-Marek, A. Siwek, *Plan zarządzania Pomnikiem Historii – Dziewiętnastowieczna Osada Fabryczna w Żyrardowie*, mps 2017; /w Archiwum Urzędu Miasta Żyrardów, Biuro Miejskiego Konserwatora Zabytków/. Najnowszym opracowaniem, które łączy treści analityczne ze strategią polityki zarządzania miastem jest *Gminny Program Rewitalizacji Miasta Żyrardowa do roku 2030.* Ów dokument w dniu 28 stycznia 2021 r. jednogłośnie przyjęła Rada Miasta Żyrardowa. Program Rewitalizacji powstał

47 W ogólnym wymiarze por.: Affelt Waldemar, *Dziedzictwo techniki w rozwoju zrównoważonym*, /w:/ Ryszard Janikowski, Kazimierz Krzysztofek (red.), *Kultura a rozwój zrównoważony. Środowisko, ład przestrzenny, dziedzictwo*, Polski Komitet do spraw UNESCO, Warszawa 2009, s. 205-240.

w ciągu pięcioletniego okresu prac nad przygotowywaniem się miasta wraz z interesariuszami do procesu rewitalizacji prowadzonego zgodnie z obowiązującą ustawą o rewitalizacji[48]. Wyznaczony w wyniku analiz i dyskusji społecznych obszar rewitalizacji zajmuje 168,31 ha, czyli 11,86% powierzchni miasta. W okresie delimitacji obszaru zamieszkiwało go 10 391 osób, co stanowiło 27,04% mieszkańców Żyrardowa. Granice obszaru rewitalizacji obejmują centralną część Żyrara dowa, w tym teren Pomnika Historii – XIX-wieczną osadę fabryczną, zabudowę kamienicową, blokową, a także jednorodzinną powstałą w różnych okresach rozwoju miasta[49]. Program Rewitalizacji, to nowoczesne, wykorzystujące możliwości prawne, połączenie koncepcji społecznych i troski o substancję architektoniczną, co wpisuje się doskonale w tradycję rozwoju i funkcjonowania historycznego Żyrardowa.

Dla wszelkich analiz porównawczych i charakterystyki specyfiki zespołu niezwykle istotne są ustalenia B. Walczaka zawarte w jego publikacjach dotyczących relacji układów urbanistycznych i historycznych zespołów przemysłowych (szczególnie: Bartosz M. Walczak, *Zespoły fabryczno-mieszkalne w europejskim przemyśle włókienniczym w latach 1771-1914: geneza – rozwój – typologia*, Politechnika Łódzka: Rozprawy Naukowe nr 402, Zeszyty Naukowe nr 1084, Wydawnictwo Politechniki Łódzkiej, 2010). Jednocześnie przywołana monografia B. Walczaka, to najobszerniejsza i najbardziej wnikliwa w literaturze polskiej charkterystyka europejskich ośrodków przemysłu włókienniczego postrzeganych jako zespoły urbanistyczne o wartościach zabytkowych.

Wiedza o potencjale historycznym i zabytkowym Żyrardowa jest podejmowana w opracowaniach dotyczących ruchu turystycznego, przewodnikach i strategiach udostępniania dziedzictwa kulturowego miasta (por.: Grzonkowski J., Nowacki W., Stępiński Z., Żyrardów – *praktyczny przewodnik*, Warszawa; 2008; Zwoliński K. (red), *Informator, Muzeum Mazowsza Zachodniego w Żyrardowie*, Żyrardów 2004; Monika Paluch, *Dziedzictwo przemysłowe Żyrardowa jako część potencjału turystyki kulturowej Mazowsza Zachodniego*, Turystyka Kulturowa, www.turystykakulturowa.org; Nr 6/2014 (czerwiec 2014), s. 6-35; *Strategia Rozwoju Żyrardowa do roku 2025*, Żyrardów 2010, http://www.zyrardow.pl/plik,8386, strategia-rozwoju-zyrardowa-do-roku-2025.pdf).

Można stwierdzić, że pod względem historycznym, społecznym oraz stanu i wartości substancji zabytkowej Żyrardów dzięki ponad półwiecznej kampanii badawczej jest rozpoznany w stopniu pozwalającym na szeroką prezentację wartości historycznych, artystycznych i naukowych miasta.

Odnośnie kwestii wartościowania, jakże istotnej w kontekście ubiegania się o wpis na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO, uwagi na temat Żyrardowa zostały sformułowane w publikacjach i dokumentach studialnych oraz w dokumentach związanych z ustanawianiem form ochrony konserwatorskiej. Żyrardów jest objęty wpisem do rejestru zabytków i uznaniem za Pomnik Historii (czyli zaszczytnym i najwyższym w skali krajowej tytułem zabytkowym). Wstępne próby wartościowania podejmowali autorzy studium historyczno-konserwatorskiego zrealizowanego w 1976 r. w ramach prac PP PKZ[50]. Przywoływana publikacja B. Walczaka, *Zespoły fabryczno-mieszkalne w europejskim przemyśle włókienniczym* (Łódź 2010), to niezwykle cenna praca monograficzna, kompendium zasadniczych informacji dla przeprowadzania analizy porównawczej. Wprawdzie, jak zastrzegał sam Autor: „*Należy wyraźnie podkreślić, iż autor chciał przedstawić ze-*

48 Ustawa z dnia 9 października 2015 r. o rewitalizacji (t.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 802, 1086, z 2021 r. poz. 11.); http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20150001777/U/D20151777Lj.pdf

49 Gminny Program Rewitalizacji uchwalony, notka internetowa z 2.02.2021; http://rewitalizacja.zyrardow.pl/gminny-program-rewitalizacji-uchwalony/

50 A. Gryciuk, T. Szyburska, J.Kubiak, Żyrardów. Dokumentacja konserwatorska urbanistyczno – architektonicza na, mps PKZ Warszawa 1976. /w Archiwum Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków/.

społy w sposób przeglądowy, a nie dokonywać oceny realizacji z terenu Polski w kontekście europejskim"[51]. Jednak zawarta w opracowaniu „Analiza porównawcza" dzięki odwołaniu do szerokiej bazy faktograficznej, pozwala na formułowanie wniosków wartościujących, które sytuują polskie dokonania na tle europejskim[52].

Ponadto z zasady porównawczy i wartościujący charakter nosi opracowanie: The International Context for Textile Sites, zrealizowane w ramach prac Sekcji Tekstylnej Komitetu TICCIH. /Textile Special Interest Section of the International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage (TICCIH)/[53]. Dostrzeżenie wyjątkowości i znaczenia Żyrardowa w tym opracowaniu, znacząco wpływa na ugruntowanie przekonania o merytorycznych podstawach budowy wniosku o wpis żyrardowskiej Osady Fabrycznej na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO.

Istnienie wyżej wspomnianych opracowań umożliwiało podjęcie charakterystyki i wartościowania Żyrardowa metodą Smart Value, w odniesieniu do dotychczasowych ustaleń badawczych popartych aktualną analizą dobra w terenie. Wyniki badań zostały opublikowane w opracowaniu: B. Szmygin, A. Fortuna-Marek, A. Siwek, *Wartościowanie dziedzictwa w systemie SV – metoda i przykłady zastosowania*, Lublin 2017.

Analizę wartości Żyrardowa w cytowanym opracowaniu przeprowadzono w następujących etapach:

Pierwszy – Poziom 1. metody SV, czyli: „Charakterystyka i analiza dobra w celu wybrania cech, ze względu, na które zostanie określona grupa odniesienia."

W tym etapie przeanalizowano charakterystykę obiektu pod kątem

1.1. historii Osady Fabrycznej w Żyrardowie
1.2. historycznego kontekstu przemysłu lniarskiego
1.3. opisu zabytkoznawczego zespołu Osady Fabrycznej
1.4. przeglądu prac remontowych i konserwatorskich w kontekście zachowania/zmian zabytkowej substancji i formy oraz funkcji i użytkowania.

Powyższa charakterystyka potwierdziła, iż logika układu urbanistycznego i historycznych nawarstwień nierozerwalnie wiąże się z przemysłową istotą rozwoju miasta. O wybraniu grupy zabytków stanowiących grupę odniesienia dla Żyrardowa zdecydowała kombinacja następujących uwarunkowań:

- Obszar analizy:
  europejskie centra industrialne,
- Okres powstania:
  XIX wiek (2 i 3 ćwierć)
- Funkcjonalna charakterystyka zabytku:
  - dziedzictwo techniki
  - obiekty przemysłowe
  - urbanistyka
  - miasta idealne
  - tendencje socjalne w społeczeństwie industrialnym
  - osiedla robotnicze
  - procesy technologiczne /historyczne i kontynuowane/

51 B. Walczak, *Zespoły fabryczno- mieszkalne w europejskim przemyśle włókienniczym*, Łódź 2010, s. 7.

52 B. Walczak, op. cit., s.225 – 252.

53 *The International Context for Textile Sites*; http://ticcih.org/wp-content/uploads/2013/04/the_international_context_for_textile_sites_ticcih.pdf

• Wyposażenie związane z produkcją
  – urządzenia, maszyny, linie techno-logiczne itp.
  – wykorzystanie warunków naturalnych, sieć wodna
• Materiałowa charakterystyka zabytku:
  – urbanistyka
  – budownictwo murowane
• Formacja stylistyczna:
  – historyzm XIX w.
  – modernizm XX w.
  – architektura inżynierska

W ten sposób wskazano grupę odniesienia, którą dla Żyrardowa stanowią zespoły fabryczno – mieszkalne (miasta i dzielnice przemysłowe) /historyczna urbanistyka w tym utopie społeczne i urbanistyczne/ realizacje z okresu rewolucji przemysłowej/ ośrodki włókiennictwa/ zwłaszcza cechujące się długotrwałą ciągłością produkcji/ z terenu Europy/ oraz zespoły zabytkowe doby historyzmu XIX i początków XX w.

W wyniku analizy wyodrębniono następujące cechy istotne dla charakterystyki Żyrardowa:

– Reprezentatywność. Przykład typowego dla europejskiego industrializmu XIX w. rozwoju zakładu przemysłowego działającego w oparciu o miejscowe zasoby surowcowe (len), siłę roboczą oraz nowoczesną technologię (wynalazki Girarda).
– Urbanizacja. Żyrardów jest znaczącym przykładem miastotwórczej roli przemysłu w XIX w.
– Koncepcja projektowa. Znaczące ogniwo w łańcuchu nawiązań do koncepcji miasta idealnego, do nurtu strefowania obszaru zurbanizowanego: strefa przemysłu, zamieszkania, reprezentacyjno – usługowo – socjalna, zieleń.
– Idea społeczna. Interesujący przykład poszukiwania równowagi między kapitalistyczną eksploatacją, a zabezpieczeniem socjalnym pracowników.
– Procesy cywilizacyjne. Miejsce kształtowania się ruchu robotniczego w kontekście zawodowym i politycznym, czyli obszar, w którym toczyły się procesy społeczne decydujące o przekształceniach cywilizacyjnych świata schyłku XIX i XX w.
– Procesy gospodarcze. Największy w Europie zakład przeróbki surowca organicznego, lnu. Mariaż przedsięwzięcia przemysłowego i aktywizacji rolniczej, z wykorzystaniem rośliny charakterystycznej dla środkowej Europy.
– Wielokulturowość. W Żyrardowie wytworzyła się wielonarodowa i wielowyznaniowa społeczność (min. katolicy, protestanci, prawosławni i wyznawcy judaizmu, Polacy, Niemcy, Żydzi, Rosjanie i reprezentanci innych narodów), którą spajała funkcja miasta i współudział w proa cesach gospodarczych.

W odniesieniu do wartości historycznych:

– Tradycja. Żyrardowski przemysł lniarski wpisywał się w lokalną tradycję pozyskiwania i przerobu surowca, wzbogaconą o technologie właściwe dla okresu rewolucji przemysłowej. Był to zarazem przemysł charakterystyczny dla umiarkowanej klimatycznie strefy Europy, bazujący na surowcu lnianym, rodzimym, a nie pozyskanym z kolonii.
– Skala. Skala przedsięwzięcia plasowała Żyrardów wśród największych ośrodków włókienniczych ówczesnej Europy. Konkretniej w kategorii wyrobów lniarskich Żyrardów był u schyłku XIX w. największym ośrodkiem produkcyjnym w Europie, tak pod względem ilości zatrudnionch, jak i w kategorii wielkości produkcji. Odwołując się do danych zebranych przez B. Walczaka[54]

54 Bartosz M. Walczak, *Zespoły fabryczno-mieszkalne…*, op. cit.

można też wskazać, że zestawienie powierzchni / obszaru historycznego zespołu w Żyrardowie, z innymi europejskimi ośrodkami produkcji, dowodzi, iż powierzchnia osady fabrycznej w Żyrardowie, jest wyraźnie większa niż w zespołach ujętych dotąd na liście światowego dziedzictwa.

– Kontynuacja. Produkcja lniarska trwała w Żyrardowie nieprzerwanie od trzeciego dziesięciolecia XIX w., po schyłek wieku XX (1997). Obecnie trwa w ograniczonym zakresie, jako produkcja pamiątkarska i muzealna.
  Jednocześnie zauważono, iż wartość kontynuacji produkcji należy do najbardziej zagrożonych wartości niematerialnych Żyrardowa.

Wśród wartości urbanistyczno-architektonicznych wyszczególniono:

– Kompozycja urbanistyczna. Układ urbanistyczny Osady łączy nawarstwienia historyczne z kompleksową, dziewiętnastowieczną koncepcją strefowej organizacji zespołu miejsko – przemysłowego, podporządkowanego dążeniu do racjonalizacji funkcjonalno – przestrzennej, przy uwzględnieniu idei społecznych i odniesieniu do tradycji miast idealnych.
– Zieleń komponowana. Integralny element układu urbanistycznego, a zarazem autonomiczny składnik nawarstwień historycznych. Zachowany zespół kilkufazowych układów kompozycyjnych współtworzących charakter miasta zatopionego w zieleni.
– Architektura monumentalna. Interesujące przykłady architektury monumentalnej, charakterystycznej dla schyłku XIX i początku XX w. Są to reprezentatywne i znaczące pod względem artystycznym obiekty akcentujące jednocześnie kompozycję urbanistyczną, jako jej integralne składniki. Wartością dodatkową są bogato wyposażone wnętrza (reprezentacyjne oraz sakralne).
– Architektura przemysłowa. Cenny zespół zabudowy fabrycznej, typowej dla epoki, a zarazem istotnej, jako dokument procesów produkcyjnych decydujących o specyfice żyrardowskiego przemysłu lniarskiego.
– Architektura mieszkalna. Ważne świadectwo historyczne, związane z dziejami przemysłu, ruchu robotniczego i zmian cywilizacyjnych w Europie XIX i XX w. Powtarzalność rozwiązań antycypuje rozwój budownictwa mieszkaniowego w XX w.
– Zabudowania gospodarcze. Dopełnienie funkcjonalne zabudowy mieszkalnej. Ważny element układu urbanistycznego. Świadectwo etapu przemian społecznych i cywilizacyjnych w rozwoju miasta XIX i XX w.
  Finalnie stwierdzono, iż wartość nadrzędna to:

Kompletność, przejrzystość i jednorodność zespołu urbanistycznego, komplementarność i współzależność elementów przemysłowych, mieszkalnych i użyteczności publicznej. Osada Fabryczna, jako holistyczne świadectwo ważnych procesów gospodarczych, społecznych i cywilizacyjnych, istotnych dla charakterystyki XIX wieku oraz kształtujących tendencje rozwoju w wieku XX.

Jednocześnie zauważono, iż zmiany funkcjonalne i w zakresie użytkowania zabudowy Osady Fabrycznej stanowią największe zagrożenie dla fizycznego przetrwania zespołu zabytkowego, dla zachowania jego autentyzmu oraz wartości dokumentalnej, jako świadectwa procesów gospodarczych. Są też największym wyzwaniem w zakresie strategii ochronnej i działań zarządczych.

Poziom 2. Dotyczył analizy wartości Osady Fabrycznej w Żyrardowie.

W odniesieniu do wykazanych wyżej wartości rozbudowano system atrybutów, czyli fizycznych nośników owej wartości, które jednocześnie stają się pomostami do wszelkich opracowań strategii ochronnych.

Wśród atrybutów wskazano:
- Układ urbanistyczny
- Granice zespołu
- Siatka ulic, placów i działek zabudowy
- Dyspozycja funkcjonalna zabudowy
- Relacje kompozycyjno – funkcjonalne w zabudowie
- Zieleń komponowana
- Formy architektoniczne zabudowy
- Osie widokowe
- Relacje widokowe

  Forma architektoniczna składników zespołu:
  - gabaryty, bryły, rzuty
  - materiał i konstrukcja
  - kolorystyka
  - faktura elewacji
  - detal architektoniczny (w tym stolarka i ślusarka)
  - zróżnicowanie funkcjonalne
  - zróżnicowanie stylistyczne
  - zróżnicowanie w skali reprezentacyjności i monumentalności
  - wyposażenie techniczne
  - park maszynowy
  - czynne linie produkcyjne
- Sferę niematerialną

Tak przeprowadzona analiza pozwala na sformułowanie charakterystyki dobra w oparciu o wyodrębnione atrybuty wartości, które umożliwiają wyrażenie wartości za pomocą cech formalnych i fizycznych dobra[55].

Jednocześnie wartościowanie w systemie SV dało podstawy do zweryfikowania rozważań o szansach formułowania wniosku o wpis na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Samo zdefiniowanie atrybutów wartości zespołu zbliża dyskurs o Żyrardowie, do zasad analizy i definiowania dóbr światowego dziedzictwa. Jest to niezbędny krok, który prowadzi do prezentacji wartości dobra językiem właściwym dla systemu Listy Światowego Dziedzictwa, umożliwia wiarygodne porównania i krytyczną ocenę wartości.

55 Co istotne dla dalszego toku postępowania, metoda i jej wyniki zostały też opublikowane w języku angielskim: B. Szmygin, A. Fortuna-Marek, A. Siwek, *Assessing the values of heritage in SV system: the method and examples of use*, Lublin 2017 oraz są umieszczone w Internecie, w otwartym dostępie (http://bc.pollub.pl/dlibra/publication/13450/edition/13126/content?ref=desc), co ułatwia propagowanie wartości dobra w sferze międzynarodowej.

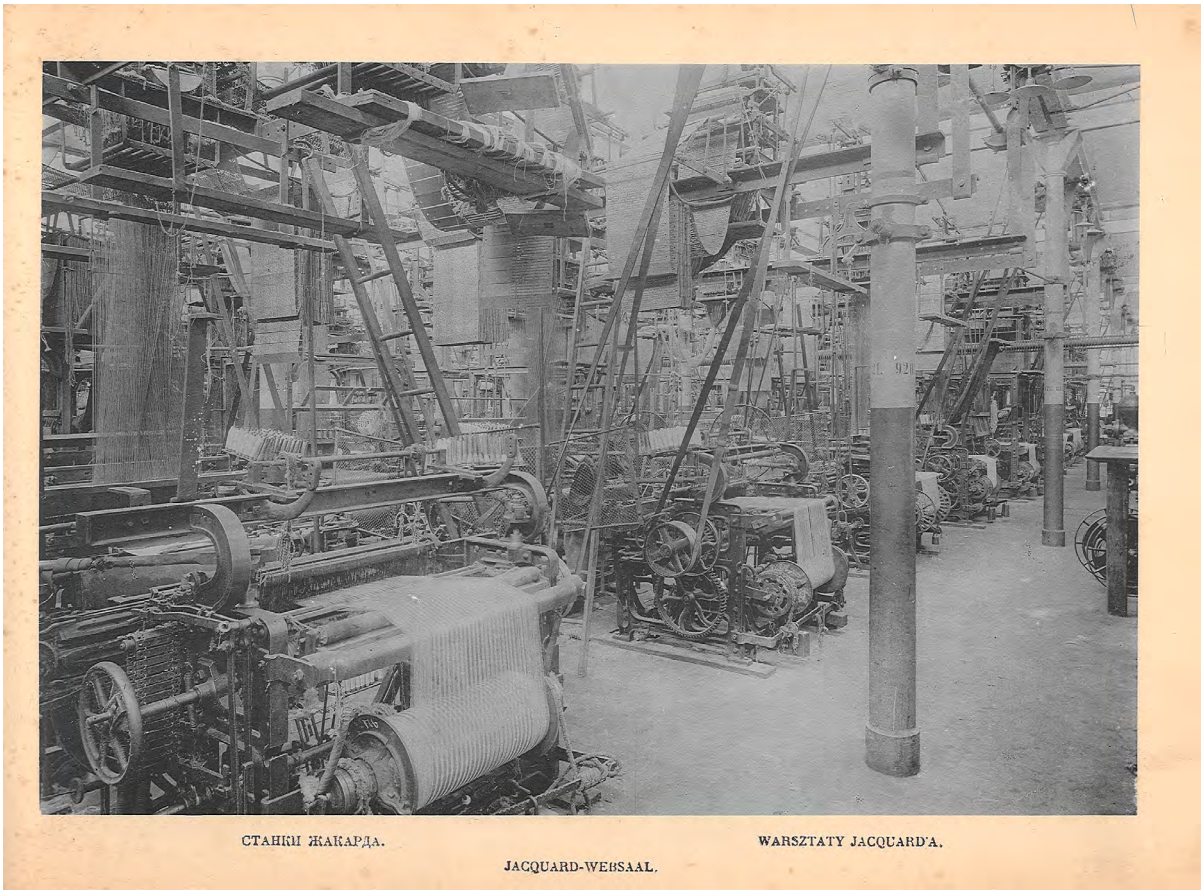
Żyrardów – ikonografia historyczna z początku XX w., świadectwo autentyzmu, według broszury reklamowej z epoki

Przędzalnia lnu

Czesalnia i sortownia lnu

СТАНКИ ЖАКАРДА. WARSZTATY JACQUARD'A.

JACQUARD-WEBSAAL.

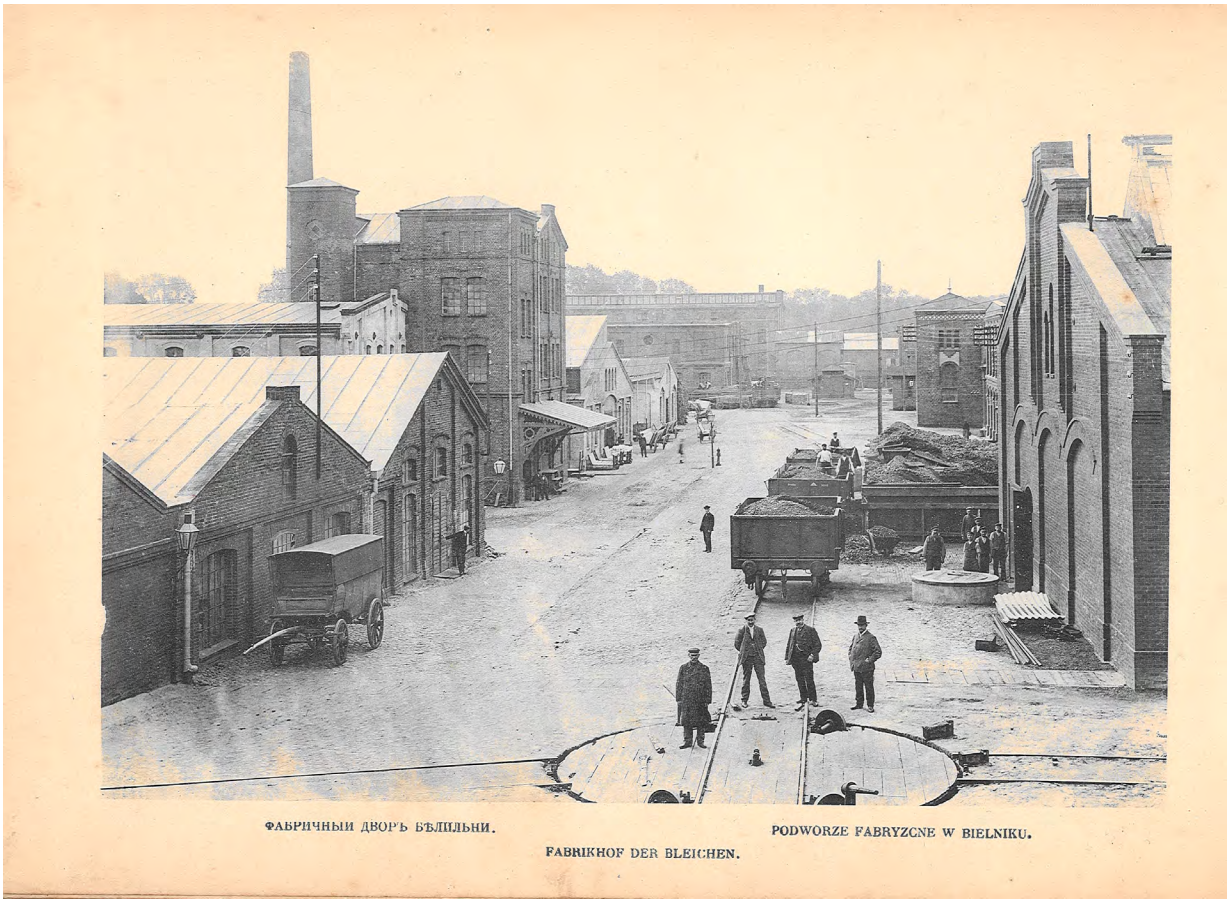
Warsztaty Jacquarda

ВЪЛЕНІЕ ПОЛОТНА НА ЛУГУ. BIELENIE PŁÓTNA NA ŁĄCE.

PLAN DER WAARENBLEICHE.

Bielenie płótna

Krajobraz fabryczny - bielnik

Krajobraz fabryczny - pończoszarnia

Kantor – siedziba zarządu fabryki

8-3 Willa właściciela fabryki

2.2. Koncepcja analizy porównawczej w kontekście wpisu na Listę UNESCO

Niezbędnym etapem przygotowania dokumentacji wnioskowej o wpis na Listę Światowego Dziedzictwa jest rzetelna analiza porównawcza. Ocena miejsca danego dobra w zidentyfikowanej grupie odniesienia, w danej kategorii typologicznej zabytków. Dogłębne zrozumienie istoty danego dobra, określenie atrybutów wartości, są punktem wyjścia, do procesów analityczno – porównawczych. System światowego dziedzictwa wytworzył mechanizmy i standardy przeprowadzania takich porównań.

Jednym z pierwszych działań jest wskazanie grupy typologicznej, do której przynależy dane dobro[56].

Odwołując się do typologii stosowanej dla dóbr światowego dziedzictwa „Żyrardów – XIX-wieczna Osada Fabryczna", jest w myśl Art. 1 Konwencji Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego, dobrem kulturowym w kategorii: „zespoły budowli oddzielnych lub łącznych, które ze względu na swoją architekturę, jednolitość lub zespolenie z krajobrazem mają wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia historii"[57].

W stosunku do Żyrardowa wstępnie rozważano, na ile odpowiada on kryteriom wypracowanym w pragmatyce światowego dziedzictwa, a zwłaszcza kryterium II, które stanowi, iż **zespół ukazuje „znaczącą wymianę wartości, zachodzącą w danym okresie czasu lub na danym obszarze kulturowym świata w dziedzinie rozwoju architektury lub techniki, sztuk monumentalnych, urbanistyki lub projektowania krajobrazu"**, kryterium IV, które stanowi, iż **zespół jest „wybitnym przykładem typu budowli, zespołu architektonicznego, zespołu obiektów techniki lub krajobrazu, który ilustruje znaczący etap w historii ludzkości**" oraz kryterium V, w myśl którego zespół ma być **„wybitnym przykładem tradycyjnego osadnictwa, tradycyjnego sposobu użytkowania lądu lub morza, reprezentatywnego dla danej kultury (kultur); lub obrazującym interakcję człowieka ze środowiskiem, szczególnie jeżeli /dane dobro/ stało się podatne na zagrożenia wskutek nieodwracalnych zmian**"[58].

Te wstępnie wytypowane kryteria (II, IV, V) wyznaczyły pierwszy etap weryfikacji wartości i konkretyzacji charakterystyki dobra. Należy odnotować, że w dalszym toku opracowania, po uwzględnieniu wyników analiz i porównań zmieniono ową skalę odniesień do kryteriów, ustalając, że wartość Żyrardowa wypełnia warunki zawarte w kryteriach II, III, IV, VI[59].

W kontekście podziałów opracowanych dla ośrodków miejskich, Żyrardów jest trudny do zakwalifikowania. Bowiem w odniesieniu do zespołów miejskich Komitet Światowego Dziedzictwa przyjął szczegółowe wytyczne, dzieląc je na trzy główne rodzaje:

I. miasta, które już nie są zamieszkałe, ale które ukazują niezmienne archeologiczne świadectwo przeszłości. Na ogół spełniają one kryteria autentyzmu, a ich stan konserwacji może być względnie łatwo kontrolowany;

II. miasta historyczne, które są zamieszkałe i które, z natury rzeczy rozwijały się i będą nadal się rozwijać pod wpływem zmian społeczno-kulturowych. Jest to sytuacja, która utrudnia stwierdzenie autentyczności, a politykę ochrony czyni bardziej problematyczną;

III. nowe miasta XX-wieczne, które paradoksalnie mają coś wspólnego z dwiema poprzednimi kategoriami i podczas gdy ich oryginalny miejski układ jest bardzo czytelny, a ich autentyzm

56 B. Szmygin, A. Fortuna-Marek, A. Siwek, *Wartościowanie …*, op. cit. s. 202 –

57 *Wytyczne operacyjne do realizacji Konwencji światowego dziedzictwa*, op. cit., s. 18

58 *Wytyczne operacyjne do realizacji Konwencji światowego dziedzictwa*, op. cit., s. 23 oraz B. Szmygin, A. Fortuna-Marek, A. Siwek, *Wartościowanie …*, op. cit., s. 202 – 203.

59 Por. Wnioski w dalszej części opracowania – cz. II, podrozdział „Kryteria – Dlaczego wybrano te kryteria?".

niezaprzeczalny, przyszłość nie jest jasna, ponieważ ich rozwój jest w dużym stopniu trudny do kontrolowania[60].

Bez wątpienia Żyrardów nie jest miastem niezamieszkałym (grupa I), jednak nieuchronne i nieodwracalne zmiany w zakresie produkcji i powiązania zespołu mieszkalnego z fabrycznym sprawiają, że miastotwórcza idea, która towarzyszyła powstaniu Żyrardowa należy do przeszłości, a rozwój miasta zamarł w pewnym etapie historycznym.

Ów stan czyni Żyrardów odmiennym od miast historycznych kategorii II, które są zamieszkałe i rozwijają się organicznie pod wpływem nieustannie zachodzących zmian społeczno-kulturowych.

Mimo dziewiętnastowiecznej metryki Żyrardów jest bliższy miastom XX wieku (kategoria III), gdyż stwierdzenie, że „oryginalny miejski układ jest bardzo czytelny, autentyzm niezaprzeczalny, a przyszłość nie jest jasna, ponieważ rozwój jest w dużym stopniu trudny do kontrolowania" odnosi się w znacznej mierze do stanu faktycznego.

Owa trudność z kategoryzacją wskazuje, iż należy rozpatrywać przypadek Żyrardowa w innej jeszcze grupie odniesień – grupie typologicznej.

Zdaje się być właściwe odniesienie Żyrardowa, jako dobra kultury, do grupy zabytków techniki, gdyż logika układu urbanistycznego i historycznych nawarstwień nierozerwalnie wiąże się z przemysłową istotą rozwoju miasta. Specyfikę Żyrardowa można właściwie zrozumieć i ocenić wyłącznie sumując analizę historii przemysłu i idei społeczno – urbanistycznych, które w relacji do rozwoju przemysłowego były kreowane w cywilizowanym świecie XIX stulecia[61].

Reasumując, o wybraniu grupy zabytków stanowiących grupę odniesienia decyduje kombinacja następujących elementów.

- **Obszar analizy:**
  - w pierwszym rzędzie miejskie ośrodki przemysłowe i krajobrazy przemysłowe Królestwa Kongresowego (np.: **przede wszystkim** Łódź**,** ale też Zgierz, Białogon, Tomaszów Mazowiecki, Pabianice, Zawiercie, Częstochowa, lub Sosnowiec),
  - w dalszym odniesieniu europejskie centra industrialne, ze szczególnym uwzględnieniem ośrodków włókiennictwa, jako autonomicznej gałęzi przemysłu. Np. zespoły urbanistyczno – przemysłowe Śląska: **Zabrze, Katowice, Bielsko** oraz Europy, np.: Wielka Brytania: **New Lanark, Saltaire w Bradford, Derwent Valley w Cromford, zespół fabryk w Dundee (ośrodek produkcji lniarsko-konopnej), Manchester;** Niemcy: **Delmenhorst Nordwolle;** Holandia: **Fabriekscomplex Jannink w Enschede;** Włochy: **Crespi d'Adda w Lombardii**[62].

W skali zabytków Polski, Żyrardów może poszczycić się wyjątkowymi walorami historycznymi, artystycznymi i naukowymi. To dziewiętnastowieczna osada fabryczna, której rozwój łączył się zarówno z rozwojem przemysłu, jak i recepcją europejskich wzorców urbanistycznych, architektonicznych i istotnych idei społecznych kształtujących oblicze XIX w. Miasto wyróżnia się w skali kraju dobrze zachowanym układem urbanistycznym, czytelnością powiązań funkcjonalnych między strefami przemysłowymi, mieszkalnymi i reprezentacyjnymi oraz bogactwem odmian typologicznych zachowanej substancji zabytkowej (mimo zwartego okresu chronologicz-

60 Strona Internetowa Polski Komitet ds. UNESCO – Kryteria wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa, Miasta; https://www.unesco.pl/kultura/dziedzictwo-kulturowe/swiatowe-dziedzictwo/kryteria/

61 Takie ujęcie tematu pokrywa się z wnioskami i zaleceniami międzynarodowych gremiów ICOMOS i TICCIH. Por.: *Joint ICOMOS – TICCIH Principles for the Conservation of Industrial Heritage Sites, Structures, Areas and Landscapes, Adopted by the 17th ICOMOS General Assembly on 28 November 2011 (Paris)*. https://www.icomos.org/Paris2011/GA2011_ICOMOS_TICCIH_joint_principles_EN_FR_final_20120110.pdf

62 B. Szmygin, A. Fortuna-Marek, A. Siwek, *Wartościowanie …*, op. cit. s. 203.

nego, w którym miasto powstawało i ewoluowało). Jest to znaczące ogniwo w łańcuchu nawiązań do koncepcji miasta idealnego oraz do koncepcji strefowania obszaru zurbanizowanego.

W 1979 r. zespół zabudowy Osady Fabrycznej został wpisany, jako układ urbanistyczny do rejestru zabytków, a 4.01.2012 r. żyrardowska Osada Fabryczna została uhonorowana tytułem Pomnika Historii RP. W rozporządzeniu Prezydenta RP odnotowano:

§ 2. Celem ochrony pomnika historii wymienionego w § 1 jest zachowanie ze względu na wartości artystyczne i kulturowe oraz autentyzm histo*rycznego układu urbanistyczno-architektonicznego osady fabrycznej, będącej świadectwem świetności przemysłu lniarskiego na ziemiach Królestwa Polskiego, nowatorskiej myśli urbanistycznej, a także jednego z największych XIX wiecznych ośrodków przędzalniczych w Europie*[63].

Zatem już w chwili uznania za Pomnik Historii dostrzeżono wartość tkwiącą nie w pojedynczych dziełach architektury, ale w koncepcji i substancji miasta, jako całości.

W ramach prac w projekcie Smart Value potwierdzono te kwalifikacje wartości identyfikując, jako najwyższe wartości urbanistyczno-architektoniczne[64].

– **Grupa odniesienia – uszczegółowienie analizy**

Ustalenie Listy ośrodków produkcji tekstylnej o światowym znaczeniu jest ułatwione dzięki czterem źródłom.

Po pierwsze, dzięki wspomnianej publikacji B. Walczaka z 2010 r., w której omawia on rozwój zespołów fabryczno-mieszkalnych w europejskim przemyśle włókienniczym w latach 1771-1914. Publikacja w sposób wyczerpujący ukazuje genezę, rozwój i podziały typologiczne wśród europejskich miast i zespołów przemysłu włókienniczego. Autor charakteryzuje **283 europejskie ośrodki przemysłowe** – zespoły fabryczno-mieszkalne przemysłu włókienniczego[65]. W opracowaniu zaprezentowano szeroką analizę porównawczą, która objęła zagadnienia:

– Czas powstania – Żyrardów plasuje się tu bliżej połowy stawki wyznaczonej latami 1771-1914. Nie należy do ośrodków prekursorskich, a mieści się w sferze reprezentatywnych rozwiązań europejskich. Na korzyść Żyrardowa w ocenie wartości przemawia ciągłość funkcjonowania od lat 30. XIX w., po schyłek XX w. Geneza i okres powstania rozwiniętego zespołu urbaa nistycznego Osady Fabrycznej w Żyrardowie są bliskie początku etapu rozwoju europejskiego przemysłu włókienniczego przełomu lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XIX w., gdy wzory w tym zakresie kreowano w środowisku niemieckim.[66] W przypadku Żyrardowa można wskazywać na wczesną datę recepcji europejskich rozwiązań osiedli fabrycznych w realizacjach zainicjowanych przez Hiellego i Dittricha.
– Rozmieszczenie w Europie – Autor wskazuje na wyjątkową koncentrację włókienniczych zespołów fabryczno-mieszkalnych w Anglii oraz rozwój ośrodków przemysłowych we Francji, Niemczech oraz w obszarze szerokiego pasa od pogranicza belgijsko – francusko – niemieckiego, po Szwajcarię i Austrię oraz obszar na styku Saksonii, Czech i Śląska. Z terenów Polski wyróżniony został okręg łódzki, z którym Żyrardów związany jest peryferyjnie[67]. W tym kontekście Żyrardów jawi się, jako dobrze uformowany ośrodek przemysłowo-mieszkalny wysunięty stosunkowo daleko na wschód, w stosunku do najważniejszych europejskich obszarów urbanizacji przemysłowej.

63 Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 4 stycznia 2012 r.w sprawie uznania za pomnik historii „Żyrardów – XIX-wieczna Osada Fabryczna", (Dz. U. z dnia 17 stycznia 2012r., Pozycja 59.).

64 B. Szmygin, A. Fortuna-Marek, A. Siwek, *Wartościowanie …*, op. cit. s. 205 – 207.

65 B. Walczak, *Zespoły fabryczno – mieszkalne,* op. cit., s. 105-107 (Żyrardów) oraz s. 291-417.

66 B. Walczak, *Zespoły fabryczno – mieszkalne*, op. cit., s. 276.

67 B. Walczak, *Zespoły fabryczno – mieszkalne*, op. cit., s. 274.

- Lokalizacja – pod względem lokalizacji Żyrardów stanowi reprezentatywny przykład wykorzystania warunków naturalnych, demograficznych i gospodarczych w tym komunikacyjnych, dla rozwoju przedsiębiorstwa. Fakt założenia osady „na surowym korzeniu" w obszarze wiejskim jest jedną z typowych dróg realizacji takich przedsięwzięć w skali europejskiej[68].
- Program funkcjonalny – wykazane jest duże zróżnicowanie programów funkcjonalnych zespołów fabryczno-mieszkalnych. Wśród najbardziej rozbudowanych w skali Europejskiej wymienione są zespoły z: Crespi d'Adda we Włoszech, Miluzy we Francji, Jarosławia i Wiczugi w Rosji oraz z terenu imperium carskiego, w granicach Polski zespół Scheiblera w Łodzi i osada w Żyrardowie[69]. Żyrardów wyróżnia się przy tym zróżnicowaniem typologicznym domów, dla różnych kategorii pracowników (podobnie, jak w Crespi d'Adda, Saltaire w Anglii i Wiczudze w Rosji) oraz bogatym programem społeczno-kulturalnym („Ludowiec") i socjalnym, w tym nowoczesnym szpitalem. Zatem co do programu funkcjonalnego Żyrardów wyróżnia się w skali europejskiej i może być przywoływany, jako wybitny przykład w tej kategorii.
- Układ przestrzenny – dążenie do porządkowania i hierarchizowaniu układów zabudowy występowało w większości europejskich zespołów osad fabrycznych. Jako rozwiązanie szczególnie rozwinięte pod względem kompozycyjnym, dwuosiowe, wskazuje się rozplanowanie Crespi d'Adda we Włoszech. Jak wskazuje B. Walczak, „zespołem o zbliżonej dyspozycji przestrzennej był Żyrardów. Tu jednak budynki fabryki stanowiły pod względem architektonicznym dość przypadkowe zamknięcie osi, zaś w późniejszym okresie dominantą stał się główny kościół osady"[70]. Po części takie walory miał też zespół Księżego Młyna w Łodzi, gdzie rolę dominanty pełnił budynek przędzalni wysokiej, zaś część zabudowy podporządkowywała się uwarunkowaniom sieci ulicznej miasta[71]. O rozmachu urbanistycznej koncepcji Żyrardowa świadczy też umiejętne użycie przestrzeni publicznej – placu w centrum układu. B. Walczak stwierdził, iż: „W Żyrardowie zróżnicowana funkcjonalnie zabudowa, otaczająca centralnie usytuowany obszerny rynek, sprawiła, że stał się on pełnowartościowym centrum miejscowości – jedynym spośród omawianych przypadków"[72]. Można wnosić, że na tle europejskich rozwiązań urbanistycznych osad fabrycznych przemysłu włókienniczego Żyrardów należy do wyróżniających się i sumujących doświadczenia w skali kontynentalnej. Zatem jest przykładem wybitnym, o znaczeniu przekraczającym ramy regionalne.
- Budynki przemysłowe – ich forma i wielkość wynikały ze specyfiki produkcji i podporządkowania ciągom technologicznym. Stąd zbliżone rozwiązania formalne, a zróżnicowanie w zależności od skali produkcji i znaczenia danego ośrodka włókienniczego. Szczególnie pod tym względem wyróżniały się fabryki bawełniane (np. przędzalnia w Salataire, przędzalnia z Księżego Młyna w Łodzi, czy dziesięcio kondygnacjowa przędzalnia w Halifax). W tym kontekście zakłady żyrardowskie wyróżniają się, jako przerabiające surowiec lniany i należące do największych na świecie w tej kategorii.
- Typy domów mieszkalnych – w tym zakresie również w skali europejskiej dominowała tendencja do unifikacji, z szeroką gamą rozwiązań lokalnych. Żyrardów jawi się po raz kolejny, jako ośrodek o wysokim zróżnicowaniu rozwiązań, które w dodatku odzwierciedlają strukturę społeczną Osady Fabrycznej. Najbliższymi analogiami są tu Crespi d'Adda oraz Saltaire (oba miejsca wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa). Żyrardów może być przykładem przenikania tak

68 B. Walczak, *Zespoły fabryczno – mieszkalne*, op. cit., s. 228.
69 B. Walczak, *Zespoły fabryczno – mieszkalne*, op. cit., s. 229.
70 B. Walczak, *Zespoły fabryczno – mieszkalne*, op. cit., s. 232.
71 B. Walczak, *Zespoły fabryczno – mieszkalne*, op. cit., s. 232.
72 B. Walczak, *Zespoły fabryczno – mieszkalne*, op. cit., s. 233.

wysoce rozwiniętych koncepcji w głąb środkowo-wschodniej Europy, w środowisko o odmiennej dynamice rozwoju przemysłowego w stosunku do krajów europejskiego Zachodu i Południa.
- Zespoły fabryczno-mieszkalne związane z włókiennictwem na tle innych gałęzi przemysłu. Jako pewną oczywistość odnotowuje się zależności w ukształtownaiu relacji zakład pracy – osiedle robotnicze, niezależnie do gałęzi przemysłowej. Jednak na tle innych ośrodków przemysłowych centra produkcji włókienniczej zachowują specyfikę i autonomiczność form, po części związaną ze specyfiką procesów produkcyjnych, po części wynikającą z pozycji społecznych i ekonomicznych zarówno właścicieli, jak i pracowników. Da się wykazać przepływ idei i wzorów pomiędzy różnorodnymi zespołami produkcyjno, czy wydobywczo-mieszkalnymi, ale w warstwie detalu, rozwiązań szczegółowych, a zwłaszcza w specyfice społecznej będą też występować różnice. W tym kontekście Żyrardów również jawi się, jako przykład reprezentatywny, istotny w skali globalnej, dokumentujący przepływ idei i obrazujący miniony już sposób życia i gospodarowania.

Ogólne wnioski z opracowania B. Walczaka podkreślają i dokumentują wyjątkową pozycję zakładów Łodzi (Księży Młyn) i Żyrardowa, ale nie prowadzą do jednoznacznego zdefiniowania europejskej grupy obiektów najcenniejszych, a skupiają się na syntetycznym uzasadnieniu wartości tej kategorii zabytków i uniwersalnych potrzeb kompleksowej ochrony dziedzictwa przemysłu włókienniczego[73].

Drugim źródłem pozwalającym na ograniczenie kręgu porównań do obiektów i zespołów o najwyższej randze w skali globalnej jest „studium tematyczne" The International Context for Textile Sites, zrealizowane w ramach prac Sekcji Tekstylnej Komitetu TICCIH. /Textile Special Interest Section of the International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage (TICCIH)/[74] Studium zawiera lapidarne odniesienia do **179 obiektów i zespołów włókienniczych w skali świata**. Światowe ośrodki włókiennictwa zostały sklasyfikowane wedle poniższych kategorii znaczenia:
- „pionierzy przemysłu" – rola prekursorska we wdrażaniu danego typu produkcji;
- „okręty flagowe przemysłu" – czyli ośrodki wiodące w danej gałęzi produkcji;
- „giganci" – wyróżniani na podstawie wymiernej wielkości produkcji, zatrudnienia, obszaru, etc.;
- „świadkowie transferu idei" – rola w międzynarodowej wymianie idei, szczególnie w zakresie myśli technicznej i wymianie handlowej;
- "kapsuły czasu" – wyodrębniane ze względu na współczesny stan zachowania i oryginalność wyposażenia oraz ciągłość/trwanie produkcji. Odczuwalna „dawność" zespołu;
- „kompozycje miejskie" – wartości urbanistyczne zespołów przemysłowych i osiedli fabrycznych;
- „krajobraz tekstylny" – krajobraz kulturowy związany z historycznymi formami produkcji włókienniczej.

Żyrardów we wspomnianym opracowaniu pojawił się kilkukrotnie, jako:
- jedna z fabryk w kategorii „największe", jako jedyna reprezentująca przemysł lniarski;
- jedna z fabryk spełniających kryterium II UNESCO, czyli będąca dobrem ukazującym znaczącą wymianę wartości, zachodzącą w danym okresie czasu lub na danym obszarze kulturowym świata w dziedzinie rozwoju architektury lub techniki, sztuk monumentalnych, urbanistyki lub projektowania krajobrazu;
- jako „miasteczko tekstylne", osada fabryczna, jeden z licznych przykładów „krajobrazów włókienniczych", czyli miejscowości (miast), w krajobrazie których czytelna jest pamięć o historycznym przemyśle tekstylnym.

73 B. Walczak, *Zespoły fabryczno – mieszkalne*, op. cit., s. 248 – 252.

74 The International Context for Textile Sites; https://ticcih.org/wp-content/uploads/2013/04/the_international_context_for_textile_sites_ticcih.pdf Uwaga: w 2021 dokument ma być zaktualizowany i porawiony. Żyrardów zostać uwzględniony poza dotychczasowymi, także w kategorii „international interchange" (międzynarodowa wymiana idei) oraz „paternalistic complex" (osiedle patronackie).

W kategorii „największe", w cytowanym dokumencie wymieniane są ponadto:
- Największe na świecie w 1800: walczące o palmę pierwszeństwa Belper i New Lanark w Wielkiej Brytanii (bawełna);
- Największe w Europie w 1910: – bawełna: Kreenholm, Narva Estonia, (458 380 wrzecion, 2500 krosien w 1901) lub Fabryka Scheiblera w Łodzi, Polska, (11 000 robotników), – len: Żyrardów, Polska (9 000 robotników), – wełna: Dean Clough, Halifax, Wielka Brytania (5000 robotników)
- Największe na świecie w 1912: bawełna – Amoskeag, Manchester, New Hampshire, USA (15 500 robotników).

Odnośnie spełniania kryterium drugiego opatrzono Żyrardów nieco zaskakującym i bałamutnym komentarzem: Żyrardów, Polska (fabryka lnu, założona przez Francuzów, kiedy teren był częścią Rosji, później w posiadaniu austriackim i pod szkockim kierownictwem). Trzeba dobrze zastanowić się nad treścią komentarza, by go całkowicie nie odrzucić, jako niezgodnego z naszym pojmowaniem historii. W dodatku autorzy Studium powołują się przy charakterystyce Żyrardowa na źródło internetowe: http://www.zyrardow.pl/historia, co bałamutność interpretacji uwiarygadnia. Mimo pewnej dozy ogólności i sformułowań, które zostawiają niedosyt, jest to pierwsza próba pokazania Żyrardowa w tak szerokiej formule porównawczej w skali świata. Roboczy charakter dokumentu sprawia, że owe zestawienia mają charakter materiałowy, bez pogłębionych wniosków, a przede wszystkim bez faktycznego odniesienia do głębszej analizy poszczególnych miejsc. W kontekście przedstawionego dokumentu tym większego znaczenia dla wartościowania dobra nabiera sprecyzowanie faktycznej grupy odniesienia i doprecyzowanie atrybutów wartości miejsca.

Trzecim źródłem o nieco odmiennym charakterze jest Europejski Szlak Dziedzictwa Przemysłowego (European Route of Industrial Heritage, ERIH), czyli szlak kulturowy, a właściwie sieć łącząca **ponad 850 europejskich obiektów dziedzictwa przemysłowego** różnych branż i specjalności. Od 2013 r. Żyrardów stał się częścią dwóch szlaków tematycznych w tej sieci: Europejskiego Szlaku Krajobrazu Przemysłowego oraz Europejskiego Szlaku Tekstylnego[75]. Reprezentuje treści związane z przemysłem włókienniczym, krajobrazem przemysłowym oraz zabudową mieszkalną i architekturą przemysłową[76]. Wśród zabytków przemysłu i techniki reprezentowanych na Szlaku są zarówno rozległe krajobrazy postindustrialne, nieczynne kompleksy przemysłowe, miasta przemysłowe, jak i pojedyncze zabytki przemysłu i techniki. Dla porównań z Żyrardowem szczególnie istotny jest jeden z 10 szlaków tematycznych poświęcony tradycji przemysłów włókienniczych[77]. Polskę na tym szlaku reprezentują: obok Żyrardowa – Muzeum Techniki i Włókiennictwa w Bielsku-Białej, Centralne Muzeum Włókiennictwa w Łodzi oraz muzea rolnictwa w Komornikach i przemysłu w Opatówku.[78] Szlak dziedzictwa przemysłu włókienniczego skupia 22 punkty kotwiczne, wśród których dominują muzea włókiennictwa. Pewne pokrewieństwo z Żyrardowem prezentują dużo wcześniejsze inicjatywy w Cromford w Anglii i New Lanark w Szkocji (dobra światowego dziedzictwa UNESCO) reprezentujące przemysł bawełniany i początki udziału przemysłu włókienniczego w rozwoju rewolucji przemysłowej. Kolejną analogią jest późniejsze od Żyrardowa niemieckie Nordwolle, czyli północnoniemieckie przedsiębiorstwo przędzalni wełnianej i czesankowej w Delmenhorst. Jest to rozległy teren przemysłowy, który

75 Uchwała Rady Miasta Żyrardowa z dnia 23 lutego 2012 r. w sprawie przystąpienia Miasta Żyrardowa do Europejskiego Szlaku Dziedzictwa Przemysłowego – ERIH; https://www.bip.zyrardow.pl/plik,8764,uchwala-nr--xix-155-12.pdf

76 European Route of Industrial Heritage; https://www.erih.net/i-want-to-go-there/site/zyrardow-factory-town

77 European Route of Industrial Heritage; https://www.erih.net/i-want-to-go-there/themeroute/textiles

78 European Route of Industrial Heritage ; https://www.erih.net/i-want-to-go-there/themeroute/textiles

obejmował ponad 25 hektarów był jednym z największych tego typu w Europie. Powstał w 1884 roku, gdy Christian Lahusen, wytwórca tekstyliów z Bremy, założył tu północnoniemiecką przędzalnię wełny. Na marginesie dodajmy, że wełnę tę, podobnie jak w innych ośrodkach bawełnę, sprowadzano z Nowego Świata, z Argentyny. Pod względem skali i złożoności zespół fabryczny mógł konkurować z Żyrardowem. Przez dziesięciolecia był to samowystarczalny zespół przemysłowo-osadniczy, zamknięty świat społeczności przemysłowej. Jednak nie zachował się w tak czytelnej postaci jak Żyrardów. Dziś zabudowę w przeważającej części adaptowano do nowych funkcji, a pamięć miejsca kultywuje lokalne muzeum przemysłu włókienniczego[79].

Obok punktów kotwicznych na szlaku znajduje się 14 miejsc reprezentujących Stowarzyszenie ERIH[80]. I tu przeważają muzea produkcji włókienniczej. Z perspektywy porównań z Żyrardowem istotny jest angielski Shrewsbury Flaxmill Maltings. Miejsce to pod względem skali produkcji i obszaru zagospodarowania nie może się równać z Żyrardowem, ale jest to istotny reprezentant produkcji lniarskiej, a zarazem przykład pionierskich konstrukcji żeliwnych w budynkach fabrycznych przemysłu włókienniczego z lat 1796-97[81]. Znaczne pokrewieństwo z Żyrardowem prezentuje nieco młodsze od polskiego założenie w Crespi d'Adda (dobro światowego dziedzictwa). Osada fabryczna nieopodal Mediolanu, która powstała w 1878 roku, jako modelowe rozwiązanie funkcjonalno-społeczne, zaprojektowane przez przez Cristoforo Beningo Crespi (1833-1920). Osada to włoski, a zarazem światowy przykład recepcji doświadczeń zbieranych w przemyśle tekstylnym w Kolonii, Oldham w Niemczech i we Francji[82].

Ponadto w ramach szlaku funkcjonuje blisko 170 obiektów i zespołów związanych z tradycją wytwórczości włókienniczej[83]. Przemysł lniarski jest wspominany przy okazji prezentacji 31 miejsc na Szlaku. W tej kategorii dominują przykłady z Europy Środkowej i Wschodniej. Jednak, żadne z wspominanych miejsc nie może równać się z Żyrardowem, co do skali i czasokresu proe dukcji lniarskiej, rozmachu założenia urbanistycznego oraz wszechstronności programu socjalnego dla pracowników fabryk. Można stwierdzić, że w ramach Szlaku Dziedzictwa Przemysłowego ERIH Żyrardów wyróżnia się skalą, autentyzmem i integralnością zespołu, szczególnie, jeśli uwzględni się specyfikę kulturową produkcji lniarskiej.

Wreszcie czwartym i niezwykle istotnym źródłem koniecznym do uwzględnienia jest sama Lista Światowego Dziedzictwa i wpisane tam dobra związane z tradycją i produkcją włókienniczą o wyróżniającej się wartości w skali świata. Tu grupa obiektów jest stosunkowo kameralna licząca **9 obiektów.** Na Liście Światowego Dziedzictwa są reprezentowane następujące dobra związane z przemysłem włókienniczym[84]:

1. Buhara, Uzbekistan: miasto jedwabnego szlaku.
2. Crespi d'Adda, Włochy – miasto włókiennicze o kompozycji urbanistycznej z 1878 r.
3. La Croix Rousse, Lyon, Francja – dzielnica miasta związana z handlem i produkcją jedwabiu.
4. Masson Mills, UK (bawełna), zespół założony w 1783 r., jedno z pionierskich przedsięwzięć rewolucji przemysłowej.

79 European Route of Industrial Heritage; https://www.erih.net/i-want-to-go-there/site/nordwolle?tx_erihsites_erihmap%5BgetVars%5D%5Bthemeroute%5D=9&tx_erihsites_erihmap[getVars][themeroute]=9

80 European Route of Industrial Heritage; https://www.erih.net/i-want-to-go-there/themeroute/textiles

81 European Route of Industrial Heritage; https://www.erih.net/i-want-to-go-there/site/shrewsbury-flax-mill-maltings?&tx_erihsites_erihmap[getVars][themeroute]=9

82 European Route of Industrial Heritage; http://www.villaggiocrespi.it/crespidadda/i-luoghi-principali-della-company-town-di-crespi-d-adda/

83 European Route of Industrial Heritage; https://www.erih.net/i-want-to-go-there/themeroute/textiles

84 Strona Internetowa World Heritage List; https://whc.unesco.org/en/list/

5. Merv, Turkmenistan: miasto jedwabnego szlaku.
6. New Lanark, UK, (bawełna), zespół z 1785 r. związany z rewolucją przemysłową i wcielaniem w życie utopijnych koncepcji społeczno-gospodarczych odzwierciedlonych w strukturze urbanistycznej.
7. Saltaire, Bradford, UK (czesankowa/alpaka, W. Fairbairn) – zespół z 1853 r. ilustrujący kolejny etap rewolucji przemysłowej w zakresie organizacji produkcji i zaplecza mieszkalnego zespołu fabrycznego.
8. San Leucio, Włochy – utopijna kolonia włókiennicza, której początki sięgają 1778 r. (ośrodek przemysłu jedwabniczego)
9. Shirakawa-go and Gokayama, Japonia – reprezentant japońskiej kultury włókienniczej (produkcja jedwabiu).
10. Fabryka dziewiarska Claude-et-Duval w Saint-Dié-des-Vosges projektowana przez Le Corbusiera w latach 1947-1951, element wpisu seryjnego dzieł Le Corbusiera, jako przykład architektury modernizmu.

Wśród zespołów i obiektów ujętych na Liście oczekujących (Tentative List) brak jest istotnych zespołów i obiektów związanych z tradycją przemysłu włókienniczego.

Jeśli poddamy dokładniejszej analizie obiekty już uwzględnione na Liście Światowego Dziedzictwa, to możemy tę nieliczną grupę dodatkowo usystematyzować. Wyodrębnioną i daleką od wątków tematycznych obecnych w Żyrardowie grupę, stanowią ośrodki związane z produkcją i handlem jedwabiem. Są to Buhara i Merv, jako miasta Jedwabnego Szlaku oraz La Croix Rousse w Lyon – dzielnica miasta europejskiego związana z handlem i produkcją jedwabiu. Zupełnie odrębne tradycje reprezentują Shirakawa-go i Gokayama – związane z japońską kulturą włókienniczą. Kolejną wyraźnie wyodrębnioną grupę stanowią brytyjskie dobra ilustrujące początki rewolucji przemysłowej i wczesny etap fabrycznej produkcji włókienniczej. Do tej grupy zaliczyć należy: Masson Mills, (1783 r.), New Lanark, (1785 r.) oraz włoskie San Leucio (lata 20. XIX w.) przykład recepcji idei zarówno w sferze produkcji, jak i utopijnych programów społecznych. Wszystkie wspomniane w tej grupie ośrodki włókiennicze związane są z przetwórstwem bawełny lub wełny. Kolejną grupę, pod względem formalnym i typologicznym najbliższą dla Żyrardowa stanowią dobra ukazujące drugą, dziewiętnastowieczną fazę rozwoju przemysłu włókienniczego i jego miastotwórczy wpływ, przez rozwój zaplecza mieszkalno-socjalnego dla coraz liczniejszych rzesz pracowników fabryk i ich rodzin. W tej kategorii należy wskazać brytyjskie Saltaire, Bradford, czyli zespół z 1853 r. oraz włoskie, wielokrotnie już wspominane, jako najbliższa analogia dla Żyrardowa, Crespi d'Adda z 1878 r. Realizacja Le Corbusiera mieści się w odrębnych kategoriach dziedzictwa, jako dzieło europejskiego modernizmu. Jak widać, we wskazanej reprezentacji światowego przemysłu włókienniczego nie ma reprezentanta przemysłu lniarskiego i nie jest reprezentowany krąg kulturowy Europy Środkowo-Wschodniej, co istotnie zubaża prezentację dokonań cywilizacyjnych w tym zakresie.

Z przedstawionych źródeł porównań szczególnego uwzględnienia wymagają obiekty już odnotowane we wpisach na Liście Światowego Dziedzictwa oraz te, które zostały wymienione w studium tematycznym The International Context for Textile Sites, zrealizowanym w ramach prac Sekcji Tekstylnej Komitetu TICCIH. /Textile Special Interest Section of the International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage (TICCIH)/, gdyż zarówno obecność na liście, jak i wzmianka w cytowanym studium wiążą się ze świadomie przeprowadzonymi procesami porównań i chęcią ukazania dóbr o ponadprzeciętnym znaczeniu w skali globalnej. Umieszczenie w tym kontekście porównawczym Żyrardowa zbliża nas do odpowiedzi na pytanie, o istnienie i charakter wyjątkowej uniwersalnej wartości dobra.

Tabela 1. *Porównawcza – Żyrardów na tle obiektów uwzględnionych w* **studium *The International Context for Textile Sites***

Kategoria porównań wg studium The International Context for Textile Sites	Obiekty wg studium The International Context for Textile Sites	Uwzględnienie Żyrardowa w studium	Uwagi odnośnie grupy typologicznej	Porównanie – cechy promujące Żyrardów	Wnioski
„pionierzy przemysłu"	1. Caraglio, Włochy (jedwab) 2. Cromford, UK (pierwszy młyn bawełniany, 1772) 3. Ditherington, Shrewsbury, UK (pierwszy budynek o konstrukcji żelaznej, len, 1797)	NIE	Żyrardów rozwijał się od lat 30. XIX w. Podczas gdy zakłady określane, jako „pionierzy przemysłu" powstawały od 2 połowy XVIII w. (szczególnie ostatnia ćw. XVIII w.)	Żyrardów „dogonił" w rozwoju przodujące ośrodki przemysłu włókienniczego dopiero w drugiej fazie rozwoju przemysłu europejskiego (lata 60/70-te XIX w.)	Żyrardów to interesujący i reprezentatywny przykład recepcji idei wykształconych w innych warunkach ekonomiczno-społecznych i innych regionach Europy. W stosunku do grupy „pionierzy przemysłu" może być przywoływany, jako kontynuacja i zobrazowanie skutków procesów zapoczątkowanych przez rozwiązania pionierskie.
„okręty flagowe przemysłu	1. Gobelins, Paris, Francja 2. Le Dijonval, Sedan, Francja (wełna) 1755 3. La Foudre, Roen, Francja (len) 1846 system przędzalniczy Girarda 4. Casaramona, Barcelona, Hiszpania (bawełna) 5. Vapor Americh, Amat y Jover, Terrassa, Hiszpania (wełna) 6. Manningham Mills, Bradford, UK (velvet – aksamit) 7. Saltaire, Bradford, UK (czesankowa/alpaka) WHS 1853 W. Fairbairn 8. Templeton's, Glasgow, UK (dywany) W. Leiper, 1889, 9. Dens Works, Dundee, UK (len) 1822-66, P Carmichael 10. New Lanark, UK, (bawełna) WHS 1785 11. Masson Mills, UK (bawełna) WHS, 1783 12. Marshall's, Leeds, UK (len, system inżynieryjny Murraya) 1806-1842 13. Houldsworth Mill, Stockport, UK, (bawełna) 1865 14. Armley Mill, Leeds, UK (wełna) 1805. 15. Stanley Mill, Gloucestershire, (wełna) , 1813 16. Mysłakowice, Śląsk, Polska (len) 1844 17. Ravensberger Spinnerei, Bielefeld, Niemcy (len): 1854 18. Vereinigte Seidenwebereien AG, HE-Bau, Färberei, Krefeld (Nordrhein-Westfalen), 19. Niemcy, projekt fabryki: Mies van der Rohe	NIE	ośrodki wiodące w danej gałęzi produkcji – rozumiane jako rozwiązania reprezentatywne, oddziałujące na innych, wyróżniające się w chaa rakterystyce techniczno-inżynieryjnej.	nie dostrzeżenie pozycji Żyrardowa w kontekście produkcji lniarskiej w tym zestawieniu może dziwić. Wprawdzie w fazie największego rozwoju jest chronologicznie późniejszy od większości przykładów, ale ze względu na początki i udział Girarda w tworzeniu koncepcji może być przywoływany w tej kategorii przynajmniej w skali Europy Środkowo-Wschodniej. W zakresie przemysłu lniarskiego znajdujemy w tej kategorii: La Foudre, Roen, Francja (len) 1846 system przędzalniczy Girarda Marshall's, Leeds, UK (len, system inżynieryjny Murraya) 1806-1842 Mysłakowice, Śląsk, Polska (len) 1844 Ravensberger Spinnerei, Bielefeld, Niemcy (len): 1854	We wskazanej kategorii Żyrardów mógłby się znaleźć, jako dojrzały przykład rozwoju dziewiętnastowiecznego przemysłu włókienniczego, wyrastający z nowatorskich koncepcji Girarda (analogia, wcześniejsza chronologicznie w stosunku do La Foudre, Roen, Francja (len) 1846 i rozwinięty na wyjątkową skalę w 2 połowie XIX w. (analogia z Ravensberger Spinnerei, Bielefeld, Niemcy – len, jednak Żyrardów przewyższa ten ośrodek zarówno skalą produkcji, jak i rozległością zespołu Odsady Fabrycznej).

„giganci”	1. 1800: rywalizacja pomiędzy Belper i New Lanark, UK (bawełna, WHS); 2. Największe w Europie, 1910: bawełna: Kreenholm, Narva, Estonia, (458,380 wrzecion) lub Scheibler, Łódź, Polska 11 000 robotników 3. Len: Żyrardów, Polska (9 000 robotników) 4. Wełna: Dean Clough, Halifax, UK (dywany: 5 000 robotników) 5. Największe na świecie, 1912: bawełna: Amoskeag, Manchester, New Hampshire, USA (15 500 robotników).	TAK	Wskazanie ośrodków wyróżniających się pod względem skali produkcji, parku maszynowego i zatrudnienia w skali globalnej, w różnych okresach czasu i różnych specjalnościach produkcji włókienniczej.	Żyrardów reprezentuje przemysł lniarski oraz fazę schyłku XIX i początków XX w., czyli okres kulminacji rozwoju przemysłu włókienniczego wyrastającego z dziewiętnastowiecznej tradycji i kultury europejskiego kapitalizmu.	Zdecydowane wskazanie wyjątkowej wartości Żyrardowa na tle innych reprezentantów przemysłu włókienniczego w świecie, szczególnie w kategorii przemysłu lniarskiego.
„świadkowie transferu idei”	1. Chacim (Macedo de Cavaleiros), Royal Silk Twisting Mill, Portugalia: 1788 – wczesne eksperymenty techniczne 2. Pawtucket, USA (bawełna): 1793, przemycono tu pierwszą przędzalnię bawełny w nowym świecie przez Samuela Slatera, który przybył z Belper w Wielkiej Brytanii. 3. Cromford, Ratingen, Niemcy (bawełna) pierwsza przędzalnia bawełny na kontynencie w Europie wzorowana na Cromford WHS w Wielkiej Brytanii 4. Tomar, Portugalia: 1789; 5. Finlayson, Tampere, Finlandia. bawełna 1820, 6. Siebenhöfen, Tannenberg, Sachsen, Niemcy (bawełna) 1812 7. Nordwolle/BWK, Delmenhorst, Niemcy: największa wytwórnia czesankowa wełny w Europie 8. Monschau, Niemcy i Księży Młyn, Łódź, Polska – Karl Scheibler jako organizator 9. Queensbury, Yorkshire UK, (wełna) Black Dyke Mills (1835) związany z Zakładem Geyera w Łodzi (Biała Fabryka – muzeum) Polska. 10. Kolkata/Calcutta, India (juta) 1855. 11. Paisley, UK: Światowy koncern na najszerszą skalę. 12. Vapor Vell, Sants, Barcelona, i Igualada, Katalonia 13. Issenheim, Alsace, Francja. 14. Tomioka (jedwab)l, Gunma, Japonia, 1872, 15. Toyota, Nagoya, Japonia. Museum (bawełna)	NIE	Kategoria obrazująca przepływ idei inżynieryjno-technicznych, gospodarczych i społecznych związanych z przemysłem włókienniczym oraz funkcjonowanie międzynarodowych koncernów i spółek.	Zwraca uwagę słaba reprezentacja przemysłu środkowo i wschodnioeuropejskiego. Poza Europą zachodnią wskazano fabrykę w Finlandii oraz fabryki łódzkie. Żyrardów, jako miejsce, gdzie wykorzystywano koncepcje francuskie, brytyjskie i czesko-niemieckie, a rynki zbytu sięgały Rosji i Azji, mógłby znaleźć się w tym gronie bez wątpliwości.	W kategorii „świadków transferu” Żyrardów mógłby się plasować, jako przykład reprezentatywny i wielowątkowy.
”kapsuły czasu”	1. Goteborgs Remfabrik, Gothenburg, Szwecja, (len) 1904-17, 2. Marzani and Abbadia Lariana, Włochy (jedwab) 3. Le Manach, Tours, France. Jedwaby(jacquard)1829, działa do dziś 4. Tuchfabrik Muller, Euskirchen, (Nordrheinwestfalen), Niemcy: wełna: 5. Watkins Wool Mill, Missouri, USA (wełna) 6. Webb Press, Nachitoches, Louisiana, USA (bawełna) 7. Blackall Wool Scour, Queensland, Australia (wełna) 8. Queen Street Mill, Burnley, UK (bawełna)	NIE	Kategoria prezentuje zakłady wciąż produkujące z użyciem historycznego parku maszynowego, bądź poddane muzealizacji z zachowaniem kompletnego wyposażenia i ciągów technologicznych.	W tej kategorii Żyrardów nie znajduje podstaw do reprezentacji, gdyż nawet aktywność Muzeum Lniarstwa, nie może zastąpić obecności kompletnego zespołu fabrycznego. Kategoria ta obrazuje, jak ważną rolę w ocenie zabytków przemysłu tekstylnego odgryw a zachowanie ciągłości i tradycji	Misja Muzeum Lniarstwa w Żyrardowie jawi się, jako jeden z kluczowych czynników kształtowania autentyzmu i integralności Żyrardowa postrzeganego, jako świadectwo dziejów przemysłu włókienniczego w świecie.

”kapsuły czasu”	9. Kannavourgio, Edessa, Grecja (sznurek konopny): 1909 10. Chatham Docks, UK (konopne liny): maszyny z Naval Dockyard tentative WHS list. 11. Knockando, Moray, and Islay, Argyll, wool mills, Scotland, UK (wełna): 12. Filature de Calquieres, Haute Loire, Francja: 13. Arseguel, Catalonia, Hiszpania 14. Wäschefabrik Winkel , Bielefeld (Nordrhein-Westfalen) Niemcy 15. Crimmitschau (Sachsen), Niemcy (wełna)			produkcji. W tym kontekście misja Muzeum Lniarstwa staje się szczególnie istotną dla dopełnienia charakterystyki wartości Żyrardowa.	
„kompozycje miejskie”	1. New Lanark UK WHS cotton mills 1785, (Robert Owen) 2. Saltaire WHS, UK (Titus Salt) 3. Crespi d’Adda Włóchy WHS 1878 4. San Leucio/ Ferdinandopolis WHS, Włochy (radial plan, incomplete) 5. San Fernando, Hiszpania 6. Brihuega, Hiszpania plan centralny 7. Neuro Baztan, Hiszpania – Manufacture Royale 8. Schio, Włochy: 9. Valdagno, Vicenza, Włochy. wełna 10. Val-des-Bois, Francja 11. Mulhouse, Alsace, Francja (Dolfuss company). 12. Ludlow, USA 13. Lowell, Mass., USA: (bawełna). 14. Kuchen bei Göppingen (Baden-Württemberg), Niemcy wieś przemysłowa 15. Industriekolonie Amerika, Penig (Sachsen), Niemcy wieś przemysłowa 16. Gmindersdorf, Reutlingen (Baden-Württemberg) Niemcy wieś przemysłowa 17. Himmelmühle/Oelheysche Spinnmühle, Wiesenbad (Sachsen) Niemcy 18. Port Law, Irlandia. 19. Riba de Ave, Portugalia:	NIE	Kategoria prezentująca zespoły urbanistyczne, dla których osnową powstania i rozwoju był przemysł włókienniczy.	Żyrardów powinien być reprezentowany w tej kategorii, na równi np. z Crespi d’Adda, gdyż nie ustępuje przytoczonym przykładom skalą, jakością rozwiązań, złożonością funkcjonalno-przestrzenną, czy stopniem zachowania substancji.	Porównanie obiektów tej kategorii pozwala stwierdzać, że Żyrardów należy do najlepiej rozwiniętych zespołów osad fabrycznych w tej kategorii i mógłby wypełnić lukę niereprezentowanej w zestawieniu części Europy Środkowo-Wschodniej.
„krajobraz tekstylny”	Bawełna : 1. Derwent Valley WHS, UK: obejmuje Cromford (pionier przemysłu), Masson („flagship”), Belper („flagship”), Milford, Darley Abbey, wsie „bawełniane” nad rzeką. 2. Styal, UK, 1784 Quarry Bank Mill, 3. Stanley and Deanston, Perthshire, Scotland, UK f 4. River Ave Valley, Portugalia: grupa wsi tekstylnych. 5. Parc Fluvial Navas-Berga, Catalonia, Hiszpania, 6. Colonia Sedo and Guell, Catalonia, Spain. (Guell posiada kaplicę proj. Gaudiego należącą do wpisu jego dzieł WHS). 7. Melrose and Magnolia Plantations, Louisiana, USA	TAK	Najliczniej reprezentowana kategoria obejmująca 103 obiekty, która stanowi swoistą syntezę wszelkich wcześniejszych wartości i odzwierdciedla specyfikę krajobrazową osad i zespołów fabryczno-mieszkalnych przemysłu włókienniczego w skali świata. Podział	Żyrardów został odnotowany w podkategorii „miast tkackich przemysłu lniarskiego”, co odzwierciedla jego specyfikę.	Obecność Żyrardowa w tej kategorii porównań wskazuje, na międzynarodową rangę Osady Fabrycznej jako reprezentatywnego przykładu zachowanego historycznego krajobrazu przemysłowego.

„krajobraz tekstylny”	8. Graniteville, South Carolina, USA 9. Metepec, Mexico: 10. Maranhão, Brasil, Rio Anil factory, Miasta „bawełniane”: 11. Ancoats, Manchester, UK. 12. Oldham, Lancashire, UK, 13. Bolton, Lancashire, UK 14. Wigan Pier, Lancashire, UK: 15. Tampere, Finlandia 16. Narva i Ivangorod, Estonia i Rosja: 17. Księży Młyn, Łódź, Polska 18. Poznański, Łódź, Polska (1878) 19. Ghent Cotton Harbour, Belgia, 1885. 20. Oudenaarde, Belgia 21. Dolfuss, Mulhouse, Francja (1847) 22. Spinnereien und weberei Kümpers, Rheine (Nordrhein-Westfalen) Niemcy: 23. Augsburg (Bayern), Mechan. Baumwollspinerei und Weberei Augsburg, Niemcy 24. Chemnitz (Sachsen): Kattundruckerei Schiffner, (1851) i Chemnitzer Aktienspinnerei, NIemcy 25. Flöha-Plaue and Flöha-Tal (Sachsen), Niemcy, 26. Mumbai, Indie. 27. Lowell National Park, USA: (1821) 28. Saco-Biddeford and Lewiston, Maine, USA; 29. Nashua and Manchester NH, USA; 30. Troy NY, USA 31. Fall River, Mass., USA: 32. Puebla, Mexico: La Constancia Mexicana (est 1835, closed 1991) 33. Salto, Sao Paulo, Brazil. Miasta – koronka: 34. Nottingham – targ koronkarski, UK. 35. Spitzenherstellung, Voigtland/Plauen (Sachsen), Niemcy Wiejskie tkalnie lniane: 36. Nowa Sól (Neusalz), Walim and Chelmo Śląsk – Polska 37. Sumperk, Moravia, Czech Republic, (1839-42) 38. Großschönau, Oberlausitz (Sachsen), Niemcy 39. Westmünsterland (Nordrhein-Westfalen/Niedersachsen), Niemcy 40. Sion Mills, Tyrone, Północna Irlandia, UK. 41. Blairgowrie and Rattray, Perthshire, UK: 42. Cromarty UK,		na kategorie związane ze specjalnościami gałęzi przemysłu włókienniczego ułatwia stopniowanie analizy porównawczej w tym względzie.		

„krajobraz tekstylny”	43. Kortrijk, Flanders, Belgia: 44. Yucatan, Mexico Miejskie tkalnie lniane: 45. Holbeck, Leeds, UK 46. Murray’s Foundry i Tower Pin Works. UK 47. Bank and East Mills, Leeds UK: 48. Dens Works, Dundee, UK: 49. Kirkcaldy: Sinclairtown, UK. 50. Moulins, Lille, Francja 51. Bielefeld (Nordrhein-Westfalen) Niemcy 52. Żyardów, Polska Miasta – wytwórnie juty: 53. Camperdown Works, Lochee, Dundee, UK. (Cox’s, 1850-68), l 54. Kolkota (Calcutta), India: 55. Buenos Aires, Argentyna, Alpagartas Factory. Wiejskie ośrodki przeróbki wełny: 56. Yorkshire Pennines, UK: 57. Clackmannanshire, UK. 58. Harris, UK. 59. Harrisville, NH, USA: 60. Te Waimate and Coldstream, Timaru, and Otago, New Zealand 61. Turkey, Iran, Afghanistan (wsie wytwó®ców dywanów) 62. Geelong Woolstores Conservation Area, (Victoria), Australia. 63. Monschau: (Nordrhein-Westfalen) Niemcy 64. Radevormwald Dahlerau, Dahlhausen, Vogelsmühle, (Nor{ drhein-Westfalen), Niemcy 65. Covilhã, Portugalia 66. Ville Neuvette, Languedoc, Francja, 1770s 67. Biella, Piedmont, Włochy 68. Brede, Lyngy-Bogen, Dania „Miasta wełniane”: 69. Halifax, UK, 70. Huddersfield, UK, 71. Bradford, UK. Little Germany conservation area 72. Selkirk, UK: 73. Hawick, UK: 74. Verviers, Belgia: 75. Roubaix, Francja				

„krajobraz tekstylny”	76. Tourcoing, Francja 77. Mazamet, Tarn, Francja 78. Albstadt, (Baden-Württemberg), Niemcy 79. Forst (Brandenburg), Niemcy 80. Aachen, Niemcy 81. Norrkoping, Szwecja 82. Nevskaya Manufactory, St Petersburg, Rosja 83. Lawrence, Mass., USA, 84. San Leucio WHS, Włóchy (utopijna kolonia z 1820s) 85. Gard, Cevennes, Drome, Ardeche, Francja 86. Soufli, Thrace, Grecja a 87. Shirakawa-go and Gokayama WHS, Japonia 88. Gunma, Japan. „Miasta jedwabne”: 89. La Croix Rousse, Lyon, Francja (WHS) 90. Krefeld (Nordrhein-Westfalen), Niemcy 91. Macclesfield, UK: 92. Bukhara WHS, Uzbekistan: miasto jedwabnego szlaku 93. Merv WHS, Turkmenistan: miasto jedwabnego szlaku 94. Fez, Maroko 95. Aleppo, Syria 96. Tomioka i Kiryu, Gunma, Japonia „Miasta krawców” 97. Glasgow Merchant City i Wallace Scott Tailoring Institute, UK 98. Spitalfields, London UK 99. Leeds Burton Factory, UK 100. Londonderry and Belfast, Northern Ireland, UK 101. Rue St Denis, Paris, Francja 102. Bielefeld, Niemcy 103. SoHo, New York, USA.				

Wnioski

Obecny stan badań pozwala na wiarygodne porównywanie i określanie roli poszczególnych ośrodków przemysłu włókienniczego w dziejach cywilizacji. Co istotne, produkcja włókiennicza jest uważana za na tyle ważną w dziejach, iż nie porównuje się ośrodków włókienniczych z innymi centrami przemysłowymi, np. przemysłu metalowego, górnictwa, czy przeróbki surowców mineralnych, uznając autonomiczność wartości tej branży gospodarki.

Wśród wyróżnionych w skali globalnej ośrodków włókienniczych dominuje produkcja bawełniana i wełniana. Znaczącą rolę odgrywają ośrodki związane z produkcją i handlem jedwabiem. Len, jako surowiec i jako kategoria wyrobów, nie jest reprezentowany wystarczająco, choć należy do najstarszych w dziejach cywilizacji ludzkiej surowców włókienniczych.

W analizie porównawczej zasadniczym problemem jest wybór wartości, które będą podstawą porównań i wnioskowania w stosunku do często bardzo odmiennych zespołów uwarunkowanych kulturowo, właściwych dla różnych epok i obszarów cywilizacyjnych.

– Wybór wyłącznie wartości krajobrazowych, urbanistycznych lub architektonicznych pociąga za sobą poszerzenie pola porównań na inne ośrodki miejskie i przemysłowe epoki.
– Wybór tradycji przemysłu włókienniczego (najbardziej oczywisty) sytuuje Żyrardów we wskazanej powyżej grupie ośrodków włókienniczych już wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa, z najbliższym pod względem pokrewieństwa formalnego zespołem z Crespi d'Adda. Jednak nawet na tle dóbr najcenniejszych można, jako elementy wyróżniające dla Żyrardowa wskazać:
  - surowiec (len – rodzimy i lokalny w przeciwieństwie do kolonialnej bawełny, czy egzotycznego jedwabiu)
  - usytuowanie w skali Europy i świata (niedoreprezentowana w prezentacji dziejów przemysłu Europa Środkowo-Wschodnia)
  - skalę zatrudnienia i produkcji (już dostrzeżoną w studiach i analizach w skali globalnej)
  - wymiar międzynarodowej wymiany myśli technicznej, idei społecznych, form architektonicznych – wielokulturowość
  - słabą stroną jest ograniczona możliwość pokazania ciągłości tradycji produkcyjnych, zerwanych u schyłku XX w. – w tym wymiarze każda inicjatywa (np. Muzeum Włókiennictwa) jest niezwykle cenna i wymagająca eksponowania oraz wspierania.
– Wybór, który zdaje się być perspektywicznym dotyczy wartości społecznych, roli Żyrardowa w tworzeniu nowoczesnego społeczeństwa i nowoczesnych ruchów politycznych, w tym kształtowania nowej roli społecznej kobiet (praca zawodowa, strajki, zaplecze socjalne). Te aspekty nie były dotąd eksploatowane w przypadku miejsc światowego dziedzictwa.

Ze wstępnej analizy wynika, że autonomiczne wartości Żyrardowa są na tyle istotne, iż można szukać formuły indywidualnego kandydowania i wpisania na Listę Światowego Dziedzictwa, a nie uciekać się do formuły wpisu seryjnego. Żyrardów, jako reprezentant przemian społeczno-polityczno-gospodarczych w tej części Europy ma potencjał do zaistnienia samodzielnie, jako dobro spełniające istotne kryteria wartości i dokumentujące doniosłe treści w dziejach ludzkości.

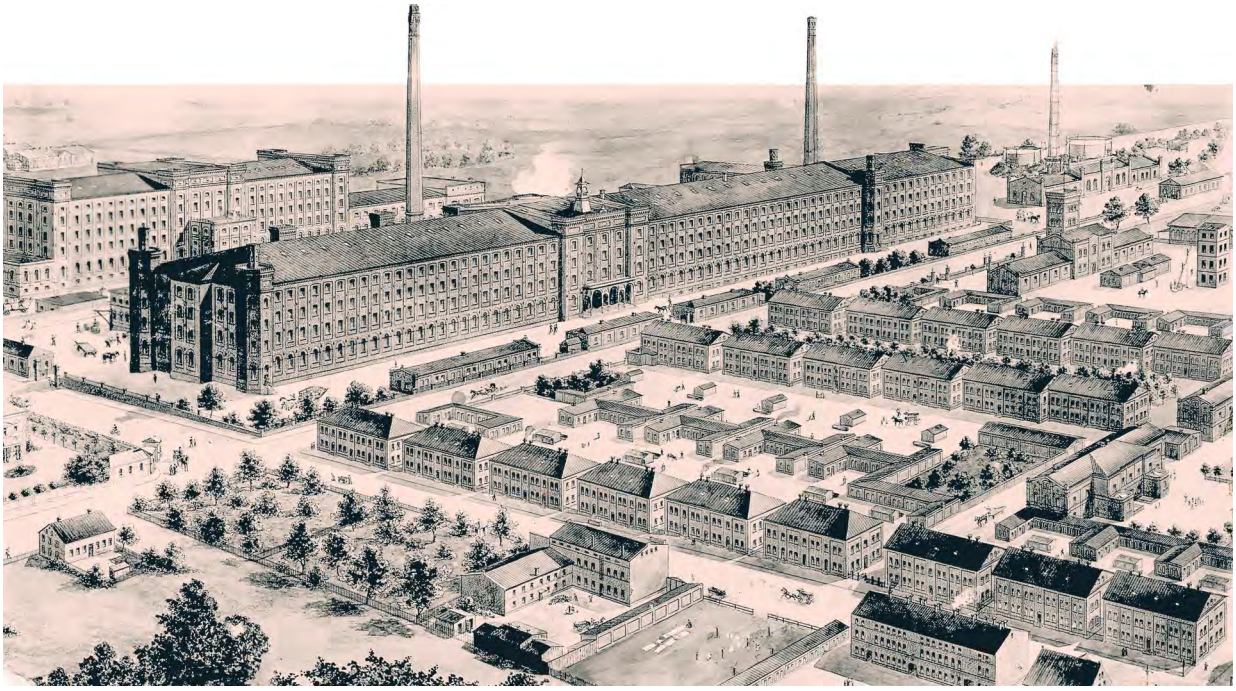
Wstęp do analizy porównawczej – historyczny przemysł włókienniczy

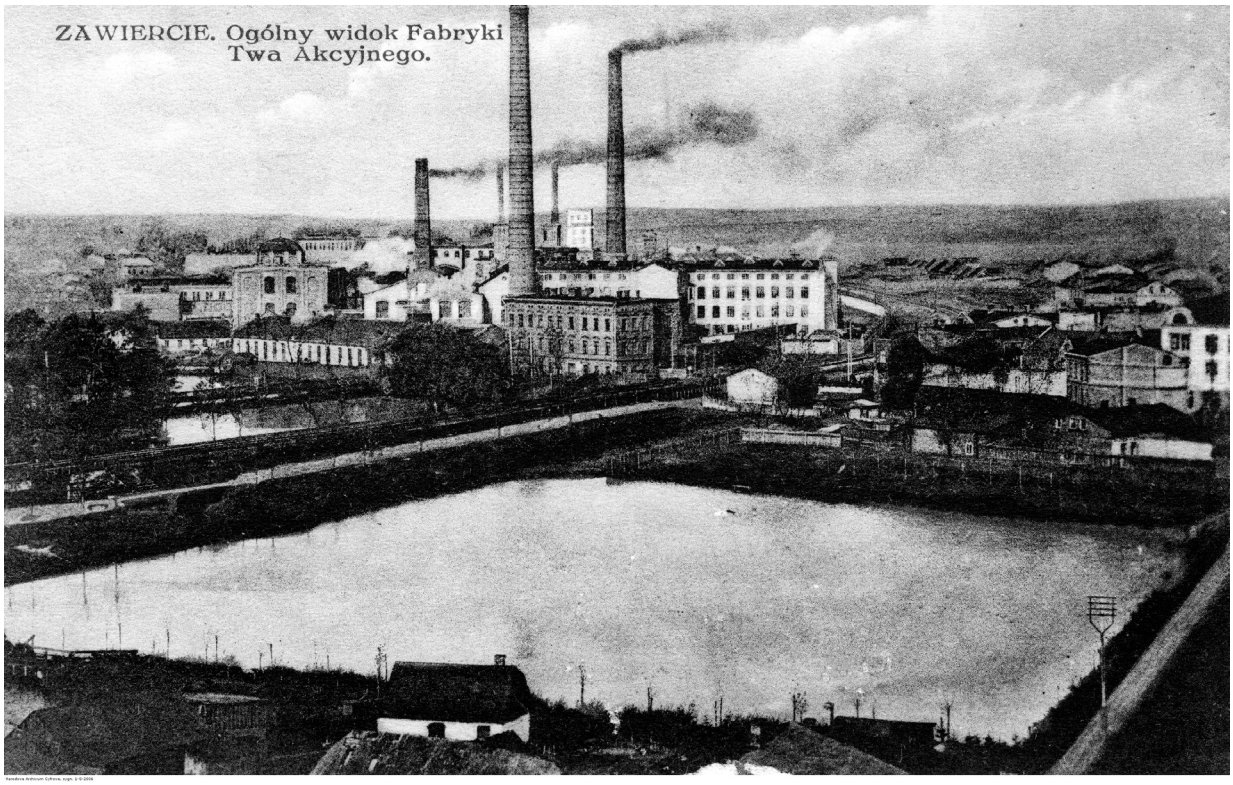
Łódź – Biała Fabryka – Centralne Muzeum Włókiennictwa, (fot. A.S.).

Łódź – Fabryka Izraela Poznańskiego, (fot. A.S.).

Łódź – Księży Młyn - Przędzalnia Scheiblera, grafika z ok. 1914 r.

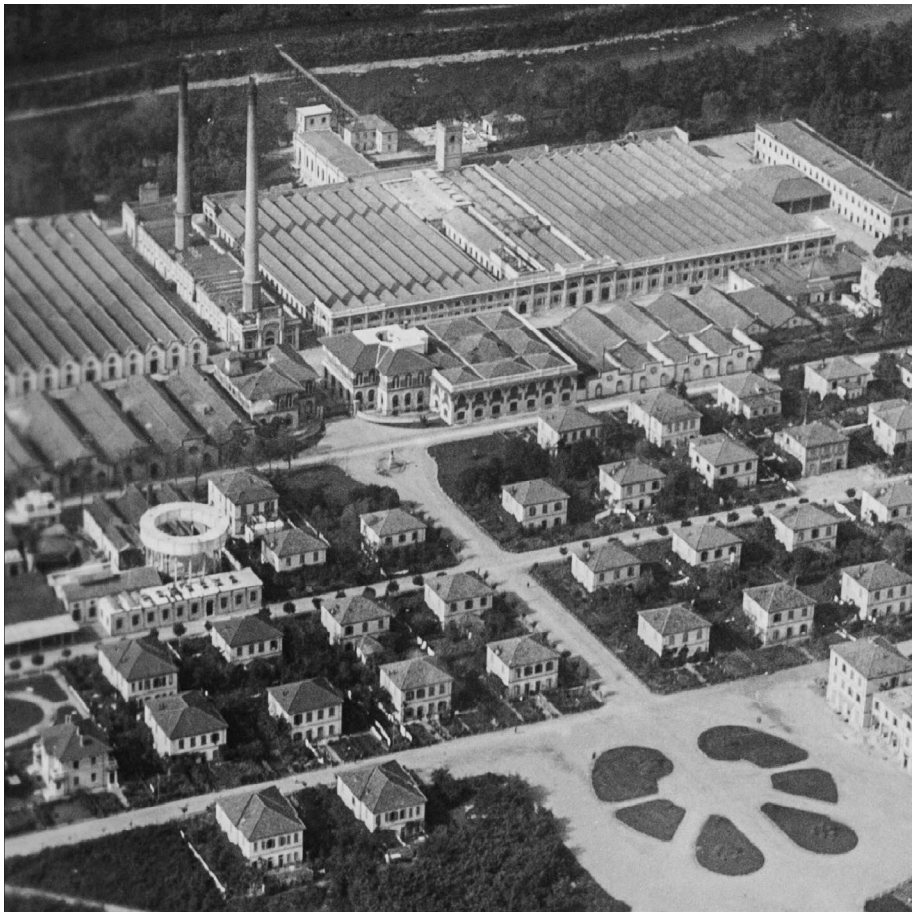
Zawiercie - Towarzystwo Zakładów Przędzalni Bawełny, Tkanin i Bielarni „Zawiercie" S.A. w Zawierciu – widok ogólny, 1 ćw. XX w. (z zasobu Narodowego Archiwum Cyfrowego)

New Lanark (Szkocja), osada fabryczna przemysłu włókienniczego wpisana na Listę Światowego Dziedzictwa (fot. A. S.).

New Lanark (Szkocja), fragment zespołu przędzalniczego założonego w 1785 r. (fot. A. S.)

Crespi d'Adda (Włochy), włókiennicza osada fabryczna z 1878 r., wpisana na Listę Światowego Dziedzcitwa. (fot. archiwalna wg.: https://archeologiaindustriale.net/wp-content/uploads/2016/04/Crespi-dAdda-Storia-di-una--impresa-2.jpg)

Drags fabriker w Norrköping (Szwecja), wnętrze przędzalni ok. 1920 r. (wg.: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Ring_spinning_machine_in_the_1920s.jpg)

2.3. Problematyka ochrony i zarządzania dobrem – plan zarządzania

2.3.1. Wprowadzenie

W koncepcji światowego dziedzictwa istotnym, niezmiennie zyskującym na znaczeniu czynnikiem, jest system zarządzania dobrem. System ów ma zapewnić zarówno społeczną akceptowalność i zrozumienie wartości, funkcjonowanie społeczno-ekonomiczne i faktyczną ochronę dobra w wymiarze jego autentyzmu, integralności i atrybutów wartości. Jest to czynnik poddawany ocenie i moniotorowaniu w procesie nominacyjnym i w dalszym funkcjonowaniu danego dobra po wpisie na Listę Światowego Dziedziectwa UNESCO[85].

W procesie nominacyjnym, na każdym etapie weryfikacji wniosków, informacje o systemie zarządzania i ochrony odgrywają niezwykle istotną rolę, są przedmiotem szczegółowej analizy i oceny. Stąd dobro ubiegające się o wpis na Listę Światowego Dziedzictwa z zasady powinno dysponować ukształtowanym i funkcjonującym systemem zarządzania, który jest współczesnym filarem czynnej ochrony dóbr kultury. Przejrzysta prezentacja owego systemu z kolei jest istotnym składnikiem dokumentacji wnioskowych i finalnej charakterystyki dobra w przypadku pozytywnego zakończenia procesu nominacyjnego.

Z tej perspektywy Żyrardów jawi się, jako zespół zabytkowy dobrze przygotowany do prezentacji na forum międzynarodowym i do wszelkich porównań systemowych. W rozdziale dotyczą cym podsumowania stanu badań Żyrardowa jako dobra kultury oraz dotychczasowych koncepcji wartościowania i charakterystyki dobra, wykazano szereg opracowań i dokumentacji służących czy to sprecyzowaniu strategii zarządzania i ochrony zespołu zabytkowego, czy procesom rewitalizacji. Dokumentem podsumowującym wcześniejsze działania, a zarazem stanowiącym strał tegiczną wykładnię zadań i działań na przyszłość stał się „Plan zarządzania Pomnikiem Historii – Żyrardów – dziewiętnastowieczna osada fabryczna" przygotowany w 2017 r., z inicjatywy Urzędu Miasta, przez zespół autorów PKN ICOMOS[86]. Jednocześnie dokument ten dostarczył podstaw merytorycznych do formułowania strategii rewitalizacji, dzięki czemu połączono zadania z zakresu ochrony dóbr kultury z działaniami modernizacyjnymi w wymiarze substancji urbanistyczno-architektonicznej i społecznym[87].

„Plan zarządzania Pomnikiem Historii – Żyrardów – dziewiętnastowieczna osada fabryczna" dotyczy dobra objętego uznaniem za Pomnik Historii i odnosi się do aktualnej sytuacji zespołu zabytkowego w krajowym systemie ochrony zabytków. Jednak przyjęta metoda opracowania i perspektywy ochronne zostały sformułowane w zgodzie z pragmatyką światowego dziedzictwa, zatem dokument, po odpowiedniej aktualizacji, może być załacznikiem zarówno do dokumentacji wnioskowej, jak i funkcjonować w przyszłości jako dokument odpowiedni dla dobra światowego dziedzictwa[88].

---

85 B. Szmygin, Światowe dziedzictwo kultury UNESCO: charakterystyka, metodologia, zarządzanie, Warszawa – Lublin 2016, s. 194 – 207.

86 B. Szmygin, A. Siwek, A. Fortuna-Marek, *Plan zarządzania Pomnikiem Historii – Żyrardów – dziewiętnastowieczna osada fabryczna,* mps, Lublin – Kraków – Rzeszów 2017; https://archiwum.zyrardow.pl/plik,20991,plan-zarzadzania-pomnikiem-historii-zyrardow-xix-wieczna-osada-fabryczna.pdf

87 *Gminny Program Rewitalizacji Miasta Żyrardowa do roku 2030*, Żyrardów 2020, s. 17. https://www.bip.zyrardow.pl/plik,27608,gminny-program-rewitalizacji-miasta-zyrardowa-do-2030-r.pdf; Aleksandra Jadach-Sepioło, Katarzyna Spadło, Edyta Tomczyk, Lokalny fundusz rewitalizacji na przykładzie Żyrardowa, Warszawa 2019. https://www.funduszeeuropejskie.gov.pl/media/89408/8_Lokalny_Fundusz_Rewitalizacji.pdf;

88 Aktualizacja jest konieczna ze względu na upływ czasu i postępy działań konserwatorskich. Między 2017, a 2021 w Żyrardowie zaszły istotne zmiany na korzyść, które wymagają odnotowania. Jednak struktura i metoda opracowania pozostają aktualne w kontekście światowego dziedzictwa, a w porcesach weryfikacji wniosku stanowią istotne potwierdzenie wiarygodniści systemu zarządzania i ochrony wartości zabytkowych miasta.

Stąd **zasadne jest przytoczenie charakterystyki „Planu zarządzania Pomnikiem Historii – Żyrardów – dziewi**ętnastowieczna osada fabryczna" **jako jednego z istotnych argumentów potwierdzających przygotowanie Żyrardowa do ubiegania się o wpis na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO.**

Zgodnie z zapisem „Planu zarządzania Pomnikiem Historii – Żyrardów – dziewiętnastowieczna osada fabryczna" **celem opracowania** wykonanego na zlecenie Prezydenta Miasta Żyrardów jest intensyfikacja i optymalizacja systemu ochrony zespołu zabytkowego o najwyższej wartości w skali kraju i istotnym znaczeniu międzynarodowym. Cele mieszczą się w zakresie określonym w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz doktrynie i pragmatyce konserwatorskiej. Plan Zarządzania nie jest opracowaniem uniwersalnym odnoszącym się do problematyki społecznej, gospodarczej, planistycznej, poza zakresem bezpośrednio związanym z działaniami na rzecz ochrony zidentyfikowanych wartości zabytkowych. Część I opracowania zawiera diagnozę wartości, stanu zachowania oraz dotychczasowego systemu zarządzania, co jest niezbędnym etapem do określenia strategii działania, celów oraz metod realizacji założeń planu ochrony. Część II i III ma charakter strategiczny, zawiera wskazania w zakresie zidentyfikowanych zagrożeń, kierunków działania i monitoringu skuteczności działań ochronnych i zarządczych. Opracowanie skupia się na obszarze objętym uznaniem za Pomnik Historii, jednak dla pełnego zobrazowania problematyki ochronnej odnosi się również do obszarów przyległych, które stanowią istotny kontekst historyczny i przestrzenny dla zabytkowego zespołu urbanistycznego[89].

Ze względu na znaczenie ustaleń zawartych w dokumencie dla ewentualnego procesu wnioskowania i oceny Żyrardowa jako kandydatury do wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO przytaczamy poniżej wybrane fragmenty Planu. Wybór uwzględnia fragmenty opracowania istotne dla systemu ochrony oraz planowania działań w zakresie kształtowania i zachowania wartości dobra. Ze względów redakcyjnych pomijamy część historyczną oraz fragmenty, które znalazły odzwierciedlenie w innych rozdziałach niniejszej publikacji.

2.3.2. Założenia metodologiczne

Plan Zarządzania jako narzędzie w systemie ochrony zabytków jest dokumentem o charakterze strategicznym. Jest zarazem nowym elementem w polskiej praktyce konserwatorskiej. Nie ma bezpośredniego umocowania w systemie prawnym[90], jednak znajduje uzasadnienie w teorii zarządzania oraz wynika z potrzeb pragmatyki konserwatorskiej. Teoria oraz próby zastosowań praktycznych opracowań planu zarządzania są kształtowane przede wszystkim w odniesieniu do najcenniejszych w skali globu miejsc wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturowego i Przyrodniczego UNESCO. Jednak wnioski z wdrażania owych opracowań wskazują, iż zasadnym jest przenoszenie metodologii opracowań również w sferę najcenniejszych dóbr kultury na szczeblu krajowym. Prezentowany *Plan Zarządzania Pomnika Historii „Żyrardów – XIX-wieczna Osada Fabryczna"* został opracowany na podstawie doświadczeń i założeń teoretycznych wypracowanych w projektach realizowanych w ramach działań Polskiego Komitetu Narodowego ICOMOS oraz w odniesieniu do doświadczeń wypracowywanych w kręgu Światowego Dziedzictwa

89 B. Szmygin, A. Siwek, A. Fortuna-Marek, *Plan zarządzania…*, op. cit., s. 5.

90 Plan ochrony, jako dokument z zakresu zarządzania w polskich warunkach prawnych z zakresu ochrony zabytków, jest ustawowo wymagany wyłącznie dla parków kulturowych. Dokumenty dotyczące systemu zarządzania i planów ochrony są również nieodłączną częścią pragmatyki zarządzania i ochrony dóbr światowego dziedzictwa UNESCO.

Kulturowego UNESCO[91]. Szczególnie odwołujemy się do doświadczeń projektu „*Opracowanie modelowego planu zarządzania dobrami kulturowymi światowego dziedzictwa UNESCO*", który był realizowany przez zespół pracowników kilku polskich uczelni oraz Narodowego Instytutu Dziedzictwa w 2011[92]. Analiza wartości zespołu zabytkowego Żyrardowa została wykonana na podstawie doświadczeń projektu SMART Value (Scientific Modern Analysis of Research Topic; Values and valuation as key factors in protection, conservation and contemporary use of heritage – a collaborative research of European cultural heritage) realizowanego przy udziale autorów niniejszego opracowania pod kierunkiem naukowym prof. B. Szmygina w 2016 r.[93]

Z powyższych doświadczeń wynika założenie, iż Plan Zarządzania cennym zespołem zabytkowym powinien przede wszystkim uwzględniać ochronę wartości, które wyróżniają ów zespół. Zatem identyfikacja wartości jest pierwszym i zasadniczym zadaniem opracowania. Zarządzanie dobrem, zwłaszcza tak złożonym, jak zespół urbanistyczny, powinno zakładać bliską współpracę najważniejszych interesariuszy. W przypadku praktycznie każdego obiektu zabytkowego – w szczególności w przypadku zespołu – wpływ na los obiektu ma wielu (co najmniej kilku kluczowych) partnerów. Poszczególni partnerzy mają różne usytuowanie hierarchiczne, różne kompetencje, możliwości i kwalifikacje. Tylko system zarządzania, który obejmuje zasadniczych partnerów (mających kompetencje dotyczące poszczególnych aspektów decydowania i realizowana decyzji) może być skuteczny – utrzymać i przekształcać dobro w założonym kierunku. Jednak by ów system zarządzania był weryfikowalny i sterowalny w pierwszym rzędzie wymaga zdefiniowania celów działania oraz ich hierarchizacji. Określenie celów umożliwia dobór narzędzi oraz spersonalizowanie odpowiedzialności za ich realizację. Współczesność wymaga angażowania dóbr kultury w procesy ekonomiczne i społeczne, co warunkuje ich ochronę i funkcjonowanie w świadomości społecznej. Połączenie wielu funkcji opartych na wykorzystaniu wartości historycznych przy ich jednoczesnym poszanowaniu jest możliwe, gdy są organizowane (lub nadzorowane) przez zarządcę dobra, który ma formalne i merytoryczne kompetencje do jego zarządzania jako chronionego dziedzictwa (celem zarządcy jest połączenie ochrony z wykorzystaniem dobra). Również zabytek techniki/zabytkowy obiekt przemysłowy może być atrakcyjny jako dziedzictwo; może być podstawą dla wielu funkcjonalnych rozwiązań, wykorzystujących jego zabytkowe wartości; może być podstawą znaczącego ruchu turystycznego. Wielofunkcyjne zagospodarowanie zabytku techniki oraz powiązanych z nim elementów układu urbanistycznego powinno odbywać się przy zachowaniu akceptowalnego standardu ochrony konserwatorskiej. Zarządzanie złożonym, wielofunkcyjnym dobrem jest skomplikowanym procesem, który powinien być realizowany w oparciu o Plan Zarządzania. Struktura Planu Zarządzania natomiast powinna obejmować zasadnicze elementy rozpoznania miejsca, jego waloryzacji (w kontekście zabytkowym i funkcjonalnym) oraz kreacji polityki ochronnej. W Etapie I celem opracowania było sformułowanie diagnozy miejsca, która posłużyła formułowaniu celów działań i ochrony jako syntezy opracowania zawartej w częściach II i III. Realizacji celu opracowania służą analizy cząstkowe obejmujące: charakterystykę dobra (historyczną i formalną oraz charakterystykę funkcji i kontekstu zarządzania dobrem), charakterystykę wartości dobra (weryfikacja definicji

91 Por.: *Wyjątkowa uniwersalna wartość, a monitoring dóbr Światowego Dziedzictwa*, red. B. Szmygin, Warszawa 2011 oraz *Wybrane zagadnienia zarządzania dobrami UNESCO w Polsce*, red. B. Szmygin, Warszawa 2015, a także B. Szmygin, *Współczesne pojęcie dziedzictwa i uwarunkowania jego ochrony* /w:/ *Krajobraz kulturalno-przyrodniczy z perspektywy społecznej*; [Red:] Ratajski Sławomir, Ziółkowski Marek – Warszawa 2015, s. 49-62 oraz B. Szmygin, Światowe Dziedzictwo Kultury UNESCO – charakterystyka…, op. cit.

92 *Wyjątkowa uniwersalna wartość, a monitoring dóbr*…, op. cit.

93 B. Szmygin, A. Fortuna-Marek, A. Siwek, *Wartościowanie …,* op. cit.

wartości miejsca, określenie atrybutów wartości zgodnie z przyjętą metodologią), omówienie istniejących form ochrony i wartościowania w systemie ochrony zabytków oraz sformułowanie aktualnej definicji wartości dobra, a także analizę istotnych uwarunkowań dobra, jakim są autentyzm i integralność dobra. Niezbędnym etapem identyfikacji wartości jest określenie atrybutów wartości, czyli form materialnych owej wartości. Elementem cząstkowych analiz jest charakterystyka stanu dobra (zachowanie substancji historycznej, zachowanie w kontekście funkcjonalnym oraz stan zachowania w kontekście atrybutów wartości), z której wynikają przesłanki identyfikacji zagrożeń dla dobra. Dopełnieniem etapu Diagnozy jest charakterystyka istniejącego systemu ochrony i zarządzania dobra (na poziomie systemu krajowego oraz w skali lokalnej), ze szczególnym naciskiem na analizę zarządzania zespołem zabytkowym w kontekście jego ochrony. Etap „Diagnozy" jest niezbędnym składnikiem metodologii opracowania, który umożliwia syntetyczne podejście do etapów syntezy (wytycznych strategicznych) Planu Zarządzania. W części finalnej opracowania zawarto charakterystykę systemu użytkowania dobra oraz wnioski i zalecenia wynikające z wcześniejszych analiz. Szczególne obszary wnioskowania dotyczą zidentyfikowanych zagrożeń dobra, systemu monitoringu jako ciągłego procesu weryfikowania skutków działania i możliwości optymalizacji systemu oraz obszarów odpowiedzialności poszczególnych interesariuszy w procesie współdziałania w zarządzaniu i ochronie dobra. Finalne uwagi odnoszą się do zależności między ochroną a udostępnianiem i budowaniem strategii użytkowania oraz koncepcji planów działania, jako systemu usprawniającego zarządzanie w złożonej strukturze zabytku wielowarstwowego i rozległego przestrzennie. Autorzy mają świadomość, że prezentowany dokument nie daje gotowych recept na wszystkie problemy, z jakimi spotyka się Samorząd i Zarządzający miastem. Jednak wskazane mechanizmy dochodzenia do rozwiązań oraz przede wszystkim jasno sformułowane cele ochrony i określone nienaruszalne atrybuty wartości miejsca, dają podstawy do bieżącego kreowania i rozwijania zawartych w dokumencie koncepcji. Bowiem wszelkie działania zarządcze związane z obszarem Pomnika Historii powinny być podporządkowane ochronie wartości, które przyszło nam przejąć od przodków i które jesteśmy zobowiązani przekazać kolejnym pokoleniom. Jasne określenie owych wartości i ich materialnych atrybutów umożliwia podejmowanie skutecznych i zobiektywizowanych działań zarządczych.

Przeprowadzone analizy wskazują, iż wartość zespołu urbanistycznego i jego krajobrazów w przypadku Żyrardowa, to coś znacznie bardziej złożonego i cennego, niż tylko suma powiazań widokowych i wartości architektonicznych. Gdy zastosujemy w przypadku Żyrardowa analizę zgodną z duchem Deklaracji z Quebec mówiącej o ochronie ducha miejsca, czy Karty z Quebec,[94] która dotyczy interpretacji i prezentacji miejsc dziedzictwa kulturowego lub Rekomendacji o Historycznym Krajobrazie Miejskim (HUL)[95], które kładą nacisk na postrzeganie wartości materialnych i niematerialnych łącznie, okaże się że szczególną wartością jest tu miejscowa społeczność, jej osadzenie w krajobrazie miejskim, związki emocjonalne i utożsamianie się z „małą ojczyzną". Warto zauważyć również, iż w ramach realizacji *Krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2014-2017* zostało zrealizowane opracowanie pt.: *Zabytki inżynierii i tech-*

94 Deklaracja z Quebec czyli Québec Declaration on the Preservation of the Spirit of Place została przyjęta w Québec, Kanada przez 16 Zgromadzenie Generalne ICOMOS 4 października 2008, wraz z Kartą z Quebec, czyli The ICOMOS Charter for the Interpretation and Presentation of Cultural Heritage Sites. Są to międzynarodowe dokumenty doktrynalne legitymowane powagą międzynarodowego ICOMOS, jako dyrektywy optymalizacji ochrony dziedzictwa kulturowego w skali globu. https://whc.unesco.org/uploads/activities/documents/activity-646-2.pdf

95 B. Szmygin, Rekomendacja o Historycznym Krajobrazie Miejskim – wdrożenie zmiany paradygmatu w ochronie miast historycznych, Budownictwo i Architektura (Lublin), R. 2013, Vol. 12, nr 4, s. 117-126.

niki. Standardy postępowania konserwatorskiego (autorzy: dr inż. Waldemar Affelt; dr inż. arch. Piotr Gerber; mgr Robert Kola; dr hab. inż. arch. Bartosz M. Walczak, prof. PŁ), które znalazło odzwierciedlenie w piśmie Generalnego Konserwatora Zabytków z dnia 22 marca 2019 r., DOZ.6521.15.2019.DJ (Kurier Konserwatorski, 19/2020, s.71-52). W ten sposób również zarządzanie zespołem w Żyrardzowie zyskuje istotną podbudowę formalną. Stąd we wnioskach i definiowaniu docelowej wizji terenów chronionych z mocą podkreśla się, że: **dawna Osada Fabryczna w Żyrardowie ma być komfortową, potencjalnie ekskluzywną dzielnicą mieszkaniową, w której przestrzeń publiczna, zieleń, usługi i oferta kulturalna tworzą dogodne warunki do życia, a zabytkowe otoczenie zapewnia niepowtarzalną atmosferę i unikalną tożsamość miejsca. Celem polityki ochronnej powinno być zapewnienie wygody i bezpieczeństwa mieszkańcom, trwałości substancji zabytkowej i dostępności usług adresowanych do społeczności lokalnej.**

Taka wizja rozwoju przez ochronę, ze świadomym unikaniem przekształcania Żyrardowa w kolejne centrum rozrywki – produkt turystyczny adresowany głównie do przybyszów, z poszanowaniem interesów mieszkańców, społeczności lokalnej, pozostaje w zgodzie z najnowszymi tendencjami rozwoju doktryny konserwatorskiej w skali globalnej. Takiej wizji Żyrardowa mają służyć analizy i wnioski zawarte w finalnej części opracowania.

Wniosek: Działania z zakresu ochrony zabytków są działaniami wycinkowymi, specjalistycznymi, a zarazem ściśle związanymi z substancją przedmiotu ochrony oraz z wartościami zidentyfikowanymi w procesie diagnostycznym jako uzasadnienie działań ochronnych. Atrybuty wartości służą do uczytelnienia i materializacji wartości obiektu/zespołu zabytkowego. Są tym samym logicznym szkieletem dla formułowania zadań ochronnych i strategii działania w celu zachowania wartości zabytkowych.

Plan zarządzania Pomnikiem Historii jest dokumentem strategicznym wskazującym i hierarchizującym cele oraz działania związane z ochroną wartości zabytkowych (historycznych, artystycznych i naukowych). Zakres rzeczowy planu zarządzania Pomnikiem Historii i cele w nim określone mieszczą się w obszarze ujętym w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz wynikają z interpretacji doktryny i pragmatyki konserwatorskiej.

Zatem konieczne jest przywołanie komponentów systemu ochrony zabytków w skali ogólnej (krajowej) i szczegółowej (lokalnej – samorządowej).

– SYSTEM ochrony dziedzictwa kulturowego w skali krajowej budują:
  system prawny, w tym wiodące prawo ochrony zabytków, ale też prawo budowlane, prawne uwarunkowania wspólnot mieszkaniowych, prawne warunki eksploatacji lokali na cele mieszkalne i użytkowe, uwarunkowania gospodarki przestrzennej, ochrony środowiska i inne oraz centralne (ministerialne, międzynarodowe i krajowe) mechanizmy finansowania.
– SYSTEM ochrony dziedzictwa kulturowego w skali lokalnej współtworzą:
  prawo ochrony zabytków w zakresie oznaczenia praw i obowiązków samorządów, system organizacji i działania administracji samorządowej, zagospodarowanie przestrzenne jako prawo miejscowe, koncepcje rewitalizacji, projekty i programy społeczno-inwestycyjne, finansowanie ze źródeł własnych Gminy.

W procesie zarządzania dobrem o najwyższych wartościach kulturowych (zabytkowych) należy zdecydowanie przestrzegać hierarchii wartości, a co za tym idzie hierarchii regulacji ustawowych odnośnie działań ochronnych.

W kontekście ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami wstępna charakterystyka dobra zawarta w planie zarządzania dała podstawy dla sformułowania istotnych wniosków i zaleceń o charakterze systemowym. Stwierdzono, iż celowe są:

- Korekta granic dobra – Pomnika Historii przez włączenie do granic obszaru wyróżnionego tytularnie dawnego kościoła ewangelickiego i zabudowy towarzyszącej w granicach posesji przy ul. S. Żeromskiego oraz Farbiarskiej.
- Ujęcie historycznej części cmentarza komunalnego, jako enklawy Pomnika Historii. Ochrona relacji przestrzennych, osi komunikacyjnej w oprawie zieleni – Osada – cmentarz.
- Wyznaczenie strefy buforowej dla Pomnika Historii – obejmującej obszar większy od obecnego terenu pomnika i objęcie tego obszaru ochroną poprzez odpowiednie zapisy w mpzp. Szczególnego uwzględnienia wymagają obszary przy ulicach F. Chopina i Mostowej (ze względu na nasycenie zabudową historyczną), obszar wzdłuż osi ko-munikacyjnej „Osada" w granicach pomnika, a cmentarz komunalny oraz obszar pomiędzy granicami pomnika, a linią kolejową, ze szczególnym uwzględnieniem historycznego ciągu parkowo-reprezentacyjnego dawnych alej Dittricha i Hiellego, łączących Nową Osadę z dworcem kolejowym, dzisiejszych ul. Partyzantów i Wysockiego.
- Ochrona wartości niematerialnych Osady, ze szczególnym uwzględnieniem tradycji przemysłowych oraz tradycji ruchów robotniczych, w tym ochrona nazw miejscowych i form upamiętnienia wydarzeń społecznych.
- Opracowanie wniosku o umieszczenie Zespołu Osady Fabrycznej w Żyrardowie na polskiej Liście Informacyjnej jako kandydatury do wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO – czyli podjęcie inicjatyw formułowanych już w ostatniej ćwierci XX w.
- Opracowanie wniosku o wpis na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO jako dobra o charakterze historycznego krajobrazu przemysłowego, który ilustruje ważne w dziejach świata zjawiska z zakresu industrializacji i budowy dziewiętnastowiecznego społeczeństwa przemysłowego, ze szczególnym uwzględnieniem faktu, iż rozwarstwienie i hierarchia ówczesnej społeczności znalazły wyraziste odzwierciedlenie w strukturze urbanistycznej i w zabudowie Osady.
- Uwzględnianie we wszystkich dokumentach planistycznych i strategicznych wizji Osady jako zespołu, który dzięki swej strukturze i złożoności oraz integralności i kompletności posiada wyjątkową wartość historyczną, naukową i kompozycyjną. Zabytkiem jest cała Osada, a poszczególne składniki zespołu urbanistycznego są komponentami zabytku. Całość daje znakomitą ilustrację ewolucji from przestrzennych i rozwiązań konstrukcyjnych stosowanych w budynkach produkcyjnych w XIX i XX w.

2.3.3. Zalecenia odnośnie sposobów postępowania z dobrem

W wyniku wielowarstwowych analiz dobra i uwarunkowań systemu jego ochrony sformułowano wnioski i zalecenia określające sposób postępowania z dobrem. Zachowują one znaczenie wytycznych kierunkowych zarówno w procesach ochronnych, jak i w rewitalizacji.

Zalecenia określające sposób postępowania z obiektem[96]:

- Wartości, które powinny determinować działania związane z zespołem zabytkowym Osady Fabrycznej w Żyrardowie:

  Wartości historyczne – dokumentalne

96 Powtórzenie za publikacją B. Szmygin, A. Fortuna-Marek, A. Siwek, *Wartościowanie …*, op. cit., s. 215, konieczne ze względu na spoistość wywodu w ninijeszym opracowaniu.

Wartości historyczno-funkcjonalne
Wartości urbanistyczno-architektoniczne i krajobrazowe

Ich syntetyczną sumą jest „wartość nadrzędna", wyrażana przez – zachowaną integralność zespołu urbanistyczno-przemysłowego, jego czytelną współzależność komponentów funkcjonalnych, charakter holistycznego świadectwa fundamentalnych procesów gospodarczych, społecznych i kulturowych, istotnych dla obrazowania przemian cywilizacyjnych XIX wieku oraz kształtujących tendencje rozwoju w wieku XX. Szczególnym rysem zależności materialnej formy zabytku i przekazu historycznego jest odzwierciedlenie w skali urbanistycznej i architektonicznej struktury społecznej Osady Fabrycznej. Jest to reprezentatywny przykład dokumentujący charakter społeczeństwa doby dziewiętnastowiecznej industrializacji.

– Atrybuty, które powinny być zachowane dla utrzymania wartości zespołu:

W odniesieniu do wyodrębnionych i scharakteryzowanych atrybutów oraz ich elementów są to przede wszystkim:

  – Kompozycja przestrzenna i krajobrazowa utrzymanie w niezmienionym stanie granic, układu i wzajemnych powiązań zespołu urbanistycznego;
  – Forma zewnętrzna – zachowanie nieprzekształconych brył, podziałów i artykulacji elewacji, dekoracji architektonicznej, zróżnicowania i powtarzalności konkretnych rozwiązań;
  – Forma wewnętrzna – ze względu na skalę urbanistyczno-krajobrazową zespołu wnętrza mają zróżnicowane znacznie. Bezwzględnego zachowania wymagają wnętrza reprezentacyjne oraz istniejące jeszcze wnętrza przemysłowe. Utrzymanie wnętrz mieszkalnych powinno być podporządkowane zachowaniu zewnętrznego charakteru zabudowy.
  – Funkcja – nadrzędnym postulatem konserwatorskim jest utrzymanie czytelności strefowania funkcjonalnego zespołu Osady oraz podkreślenie wiodącej roli funkcji produkcyjnej w kształtowaniu historycznego charakteru zespołu. W tym celu należy utrzymywać zachowane funkcje mieszkalne i użyteczności publicznej, podtrzymywać próby reaktywacji działalności włókienniczej oraz upamiętniać historyczny charakter zespołu produkcyjnego. Współczesne funkcje poszczególnych obiektów powinny w maksymalnym możliwym stopniu zachowywać czytelność funkcji historycznych przekształcanych budynków i zespołów.
  – Wartość niematerialna w postaci nazw historycznych ulic i obiektów, w szczególności przemysłowych.

– Zakres dozwolonych ingerencji i przekształceń:

  – Kreatywne adaptacje zabudowy przemysłowej podporządkowane dyrektywie zachowania substancji i czytelności funkcji historycznej oraz tradycyjnego nazewnictwa.
  – Zachowawcze adaptacje wnętrz mieszkalnych przy zachowaniu form zewnętrznych budynków, zachowanie zasady powtarzalności typowych elementów wyposażenia i detali elewacji (np. stolarka).
  – Rekompozycje i rekonstrukcje założeń zieleni komponowanej udokumentowanych w materiałach historycznych (ikonografia, kartografia, opisy).
  – Kreacja obecności historycznych cieków i zbiorników wodnych we współczesnych aranżacjach przestrzeni publicznych (utrwalenie we współczesnej infrastrukturze miejskiej kontaktu miasta z rzeką i zbiornikami wodnymi)
  – Konserwacja zachowawcza i estetyczna wnętrz budynków użyteczności publicznej, kultu i reprezentacyjnych.
  – Modernizacje techniczne i funkcjonalne ciągów komunikacyjnych, z uwzględnieniem ich roli w kompozycji krajobrazowej zespołu;

– Tworzenie powiązań funkcjonalnych i kompozycyjnych z bezpośrednim otoczeniem Osady, podnoszenie jakości rozwiązań w „strefie buforowej".

– Zalecenia dotyczące sposobu prowadzenia prac konserwatorskich:

W granicach ochrony bezwzględnie należy przestrzegać litery prawa ochrony zabytków oraz pragmatyki i wysokich standardów realizacji.

Niezbędne jest każdorazowe poprzedzanie prac konserwatorskich i remontowych badaniami adekwatnymi do skali potencjalnych ingerencji lub przekształceń. W podstawowym zakresie powinno to dotyczyć przynajmniej dokumentowania stanu przed rozpoczęciem prac. W bardziej rozbudowanych przedsięwzięciach celowe jest poprzedzanie działań wykonaniem zestawienia elementów zabytkowych w odniesieniu do systemu atrybutów wartości dobra.

Celowe jest pogłębienie kwerend archiwalnych i badań historycznych dla poszczególnych obiektów i zespołów architektonicznych, dla potwierdzenia stopnia zachowania historycznej substancji.

Pragmatyka działań konserwatorskich powinna każdorazowo obejmować ocenę stanu technicznego i potrzeb konserwatorskich danego obiektu, identyfikacje elementów za-bytkowych i konfrontację ich z atrybutami i definicją wartości dobra (zespołu Osady Fabrycznej). Jednocześnie nie można zapominać, iż każdy zabytek należy traktować indywidualnie. Zatem po dokonaniu powyższych ustaleń należy skorelować działania z potrzebami funkcjonalnymi danego obiektu i opracować projekt architektoniczny lub program prac konserwatorskich zależnie od skali i rodzaju interwencji inwestycyjnej.

Zasadne jest wykonanie inwentaryzacji zieleni komponowanej oraz historycznego drzewostanu, jako wstępnego etapu dla sformułowania polityki gospodarowania zielenią i rekompozycji utraconych obszarów zielonych, w tym wzorcowych propozycji zagospodarowywania historycznych ogródków przydomowych.

– Zalecenia dotyczące sposobu użytkowania dobra:

działania konserwatorskie i polityka ochrony powinna być korelowana z potrzebami mieszkańców jako adresatów działań. Celowe jest dążenie do kreowania historycznego centrum, jako dogodnej do życia części miasta i utrzymywanie funkcji użyteczności publicznej ważnych dla lokalnej społeczności, by zachować ciągłość i charakter genius loci, a nie tworzyć turystyczny preparat dla przyjezdnych.

Działania proturystyczne powinny mieć charakter uzupełniający, związany z poszukiwaniem nowych sfer aktywności gospodarczej dla miejscowej społeczności.

Decyzje należy podejmować uwzględniając najszerszy kontekst przestrzenny i analizę skut-ków w skali całego zespołu zabytkowego.

Dyrektywa kierunkowa:

– Problematykę konserwatorską, a także zagospodarowanie przestrzenne, czy adaptacje funkcjonalne elementów Osady należy rozważać kompleksowo, w skali całego zespołu, a przynajmniej w skali konkretnych wnętrz urbanistyczno-krajobrazowych, gdyż nadrzędną wartością podlegającą ochronie jest zespół historyczny uwarunkowany tradycją przemysłową i współczesnym użytkowaniem w nowych warunkach ekonomicznych.

– Celowe jest zweryfikowanie i poszerzenie granic ochrony istotnych dla integralności miejsca oraz wyrażanych wartości (np. wielokulturowość reprezentowana przez dawny kościół ewangelicki i jego otoczenie).

Szereg analiz dopełnia obraz uwarunkowań zarządzania i ochrony zespołu. I tak, analiza stanu i funkcjonalności dobra pozwoliła na sformułowanie następujących zaleceń:

- Potrzeba holistycznego traktowania zadań konserwatorskich w skali zespołu, czyli każdorazowego uwzględniania miejsca i roli danego obiektu w skali zespołu.
- W kontekście planów rewitalizacji miasta konieczne jest wykonanie „Analizy stanu technicznego wraz z analizą zabytkoznawczą" poszczególnych budynków i obszarów –Analiza, która obejmie systemowy przegląd zasobu budynków mieszkalnych na obszarze przewidzianym do rewitalizacji w praktyce powinna objąć cały zasób historycznych budynków mieszkalnych na obszarze uznanym za Pomnik Historii. Analiza ta ma uwzględnić kluczowe parametry ważne dla generalnej oceny stanu technicznego, które pozwalają ocenić zakres degradacji budynków i potrzeby remontowe, ze szczególnym uwzględnieniem potrzeb modernizacyjnych. Jednocześnie analiza ta ma na celu ocenę kluczowych wartości zabytkowych, które reprezentują te budynki. Celem jest przede wszystkim określenie wartości/cech budynków, które powinny być zachowane w pro-cesie rewitalizacji. Zasadne i zalecane jest powiązanie owej oceny z systemem atrybu-tów wartości dobra prezentowanym w niniejszym opracowaniu.
- Z koncepcją rewitalizacji łączy się potrzeba wykonania „Analizy funkcjonalno-przestrzennej obszaru rewitalizacji wraz z koncepcją zmian w zagospodarowaniu". Ta analiza ma na celu ocenę przewidywanego do rewitalizacji obszaru z punktu widzenia jego charakterystyki funkcjonalnej i przestrzennej. W jej efekcie powinny zostać ujawnione ewentualne mankamenty, na podstawie których powinna być opracowana koncepcja zmian w zagospodarowaniu. W odniesieniu do historycznego zespołu objętego Pomnikiem Historii zmiany te nie mogą być istotne, natomiast należy wręcz oczekiwać gruntownej rewitalizacji przestrzenno-funkcjonalnej na obszarze pomiędzy tym terenem, a linią kolejową i dworcem.
- Analogiczne założenia powinny dotyczyć zieleni. Na obszarze Pomnika Historii zale-cane jest zachowanie i odtwarzanie zieleni historycznej, która w zespole żyrardowskim miała charakter komponowany. Problem zieleni otaczającej poszczególne budynki wymaga każdorazowo uwzględnienia w programach konserwatorskich. W stosunku do zieleni historycznej powinna obowiązywać zasada zachowania, pielęgnacji i w przypadkach koniecznych rekompozycja w duchu historycznym.
- Działania konserwatorskie każdorazowo powinny uwzględniać kontekst przestrzenny i rolę danego obiektu w skali zespołu urbanistycznego lub ciągu produkcyjnego w sferze przemysłowej.
- Dyrektywą naczelną powinno być zachowanie historycznych funkcji budynków (w tym szczególnie istotne zachowanie tradycyjnej funkcji mieszkalnej i możliwości mieszkania dla społeczności wywodzącej się z lokalnego środowiska osadniczego).
- Istotnym elementem kompozycji historycznej są cieki i zbiorniki wodne. Ich zachowa-nie i wkomponowanie we współczesną tkankę miasta powinno być traktowane priory-tetowo.

Wnioski i wytyczne w zakresie stanu ochrony:

- Zespół dawnej Osady Fabrycznej w Żyrardowie ma zagwarantowane ustawowe formy ochrony zabytków na najwyższym poziomie dostępnym w krajowym systemie ochrony dóbr kultury.
- Najwyższy poziom ochrony powinien iść w parze z państwową gwarancją wsparcia fi-nansowego działań na rzecz zachowania wyjątkowego charakteru miejsca.
- Celowe jest zweryfikowanie i poszerzenie granic Pomnika Historii zgodnie z formuło-wanymi kilkukrotnie (i przywołanymi w niniejszym opracowaniu) postulatami badaw-czymi.
- Doświadczenia Żyrardowa wskazują, że wnioskiem systemowym w skali kraju powinno być stwierdzenie o potrzebie ustanawiania stref buforowych dla Pomników Historii. Taka strefa powinna mieć charakter obligatoryjny co do zasady powołania oraz elastyczny, dostosowany

do charakteru dobra, co do konkretnych zasad ochrony. W takim rozumieniu strefa buforowa była by formą pośrednią między funkcjonującym w ustawie zapisem o wpisie do rejestru zabytków otoczenia zabytku, a formułą stref ochrony konserwatorskiej w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego. Do czasu realizacji owego postulatu w skali ustawowej celowe jest uwzględnianie strefy buforowej, w granicach wytyczonych odrębnie, w polityce przestrzennej i inwestycyjnej miasta oraz w przypadku tworzenia nowych miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego.

– Kolejny wniosek systemowy zasadza się na refleksji, iż zespół dawnej Osady Fa-brycznej, to w pierwszym rzędzie zabytek o charakterze przestrzennym – urbanistycznym i krajobrazowym. Wymaga traktowania całościowego. Zatem w tym przypadku zarówno tytuł Pomnika Historii jak i wpis obszarowy zespołu urbanistycznego powinny decydować o wspieraniu finansowania w pierwszym rzędzie (na zasadzie priorytetów) działań w skali zespołu (szczególnie w odniesieniu do przestrzeni publicznych).
– Wśród form ochrony stosowanych w Żyrardowie trzeba w dalszym ciągu poszukiwać formuły ochrony dziedzictwa niematerialnego. Brak jak dotąd regulacji prawnych w tym względzie, jednak proces zapoczątkowany ratyfikacją przez Polskę konwencji o ochronie niematerialnego dziedzictwa kulturowego powinien być potwierdzany i rozwijany przez konkretne działania w zakresie ochrony i dokumentowania historycznego nazewnictwa (nazwy miejscowe, nazwy poszczególnych budynków i ulic), słownictwa (tradycyjny język techniczny włókiennictwa), umiejętności (obsługa maszyn i urządzeń z żyrardowskich fabryk) i obyczaju.

Wnioski i zalecenia odnośnie lokalnego systemu ochrony i zarządzania:

Istotnym etapem oceny systemu ochrony i zarządzania danym dobrem jest analiza rozwiazań wprowadzanych i realizowanych przez miejscową społeczność i reprezentujący ją samorząd terytorialny.

Ustawa o samorządzie gminnym z 8 marca 1990 (Dz. U. z 2001 r. Nr 142, poz. 1591, z późn. zm.) w Art. 7, ust.1, pkt 9 określa, iż do zadań własnych gminy należy zaspokajanie zbiorowych potrzeb wspólnoty, w szczególności, w zakresie: (...) 9) kultury, w tym biblio-tek gminnych i innych instytucji kultury oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami. Analogiczne sformułowania odnajdziemy w ustawach o samorządzie powiatowym i wo-jewódzkim[97].

W skali systemowej wynikającej z ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami dopełnieniem ustawowych form ochrony zabytków na poziomie działań samorządu lokal-nego jest gminna ewidencja zabytków, w której, w przypadku Żyrardowa, znajduje się cała historyczna zabudowa Osady[98]. Wpis do gminnej ewidencji zabytków, zgodnie z regulacjami ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami skutkuje koniecznością uwzględnienia tych obiektów w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego. W obowiązujących miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego obiekty ewi-dencyjne opatrzone są zapisami ochronnymi. Specyfika zespołu Osady Fabrycznej i trud-ności związane z ochroną zarówno obiektów, jak i przestrzeni i ich wzajemnych relacji le-gły u podstaw propozycji sięgnięcia do kolejnej z usta-

97 Ustawa o samorządzie gminnym z 8 marca 1990 (t.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 713, 1378.); Ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie powiatowym (t.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 920.); Ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r.o samorządzie województwa (t. j. Dz. U. z 2020 r. poz. 1668).

98 Żyrardów. Wykaz z gminnej ewidencji zabytków. Załącznik nr 1 do zarządzenia Nr 380/14 Prezydenta Miasta Żyrardowa z dnia 6 maja 2014 r. oraz Zarządzenie Prezydenta Miasta Żyrardowa z 13 grudnia 2013 r. nr 238/2016 w sprawie rozszerzenia gminnej ewidencji Żyrardowa; https://www.bip.zyrardow.pl/2773, wykaz-z-gminnej-ewidencji-zabytkow-gminy-miasto-zyrardow

wowych form ochrony, jaką jest park kulturowy. Koncepcja wysunięta przez M. Szulińską nie doczekała się jednak realizacji[99]. Mimo to można stwierdzić, że połączenie wpisów obszarowych do rejestru zabytków, wpisów indywidualnych do rejestru zabytków, gminnej ewidencji zabytków i zapisów ochronnych w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego tworzy skuteczne i właściwe ramy prawne do sprawowania ochrony konserwatorskiej.

Istotnym czynnikiem decydującym o skuteczności i jakości owej ochrony jest utrzymywa-nie w strukturze administracji samorządowej miasta jednostki Miejskiego Konserwatora Zabytków, który na mocy porozumienia realizuje część uprawnień wojewódzkiego kon-serwatora zabytków. Porozumienia w sprawie powierzenia Miastu Żyrardów prowa-dzenia niektórych spraw z zakresu właściwości Wojewody Mazowieckiego, wykony-wanych przez Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, zostało za-warte dnia 7 stycznia 2008 r. pomiędzy Wojewodą Mazowieckim, a Prezydentem Miasta Żyrardowa. Rola informacyjna, edukacyjna i prewencyjna Miejskiego Kon-serwatora Zabytków w odniesieniu do obiektów zabytkowych wzmacnia zdecydowa-nie ochronę zabytków w Żyrardowie oraz zwiększa wiedzę, świadomość oraz wraż-liwość mieszkańców (właścicieli i użytkowników zabytków) na dorobek kulturowy Miasta. Stała obecność profesjonalnego reprezentanta służby konserwatorskiej w Żyrardowie jest niezbędnym elementem racjonalnego i skutecznego systemu ochrony wartości kulturowych miasta.

Podobnie jak na szczeblu krajowym również w skali działań samorządu lokalnego istotnym dopełnieniem ładu prawnego są dokumenty strategiczne formułowane dla celów prowadzenia polityki ochronnej na danym terenie. W przypadku Żyrardowa powstała już cała gama odpowiednich dokumentów strategicznych, w których odnajdujemy zarówno poszukiwanie definicji wartości dobra, jak i definiowanie działań ochronnych skupionych na zasadniczych wartościach miejsca[100].

- Na stan zachowania substancji zabytkowej mają wpływ następujące czynniki: prawo własności i postawa właściciela, sposób użytkowania zbytku, sprawowanie opieki i ochrony w interesie społecznym i rozumienie owego interesu, akceptacja społeczna działań ochronnych, źródła i zakres finansowania działań ochronnych, organizacja działań i kompetencje wykonawców, skuteczność nadzoru konserwatorskiego i egzekucji przepisów z zakresu ochrony zabytków.
- Samorząd gminy pełniący funkcje właścicielskie oraz będący bezpośrednio zaan-gażowany w bieżące zarządzanie obszarem zabytkowym ma do odegrania najistotniejszą rolę w procesie ochrony. Administracja samorządowa ma zasadnicze znaczenie w skutecznym systemie ochrony. Stąd potrzeba dysponowania w ramach administracji samorządowej rozbudowaną i zaawansowaną merytorycznie strukturą urzędu Konserwatora Miejskiego.
- Samorząd gminny może oddziaływać szczególnie skutecznie w zakresie identyfikowa-nia potrzeb i możliwości działań, inicjowania i nadzorowania konkretnych przedsię-wzięć inwestycyjno-konserwatorskich oraz udziału w projektach i programach umożliwiających pozyskiwanie środków na działania konserwatorskie w skali zespołu miejskiego.
- Istotnym obszarem działania powinno być kształtowanie opinii społecznej, przez in-formowanie o wartościach zespołu zabytkowego, działaniach na rzecz ich ochrony oraz wskazaniach możliwości współdziałania w procesie ochrony wspólnego dziedzictwa kulturowego.
- Usytuowanie i rozległość obszaru zabytkowego w strukturze przestrzennej miasta de-termi-

99 M. Szulińska, Żyrardów miasto lnu. Propozycja utworzenia parku kulturowego, /w:/ *Dziedzictwo przemysłowe Mazowsza i jego rola w turystyce*, red. W. Kaprowski, F. Midura, J. W. Sienkiewicz, Warszawa 2008, s. 253-275.

100 Zagadnienie szerzej omówione w niniejszym opracowaniu, w części: Podsumowanie stanu badań Żyrardowa jako dobra kultury oraz dotychczasowych koncepcji wartościowania i charakterystyki dobra.

nuje potrzebę kształtowania polityki rozwoju przy uwzględnieniu warunków ochrony i eksponowania walorów zabytkowych historycznego centrum miejskiego.
- Wartości zabytkowe zespołu dawnej Osady Fabrycznej w pierwszym rzędzie powinny być wykorzystywane przez społeczność lokalną. Wytworzenie „produktu turystycznego" to działanie uzupełniające i wtórne wobec bieżącego użytkowania zespołu zabyt-kowego na cele podstawowe, jakimi są funkcje mieszkalne i obsługa potrzeb społeczności miejscowej.
- Koniecznym działaniem jest funkcjonalna i przestrzenna reintegracja obszaru przemy-słowego z pozostałymi częściami Osady, zaburzona w związku z przerwaniem histo-rycznych powiązań funkcjonalnych.
- Wobec planowanych działań inwestycyjnych (zatwierdzonych w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego) w sferze fabrycznej Osady istotne jest sprawowanie konsekwentnego dozoru konserwatorskiego, by na terenach fabrycznych nie zagęścić nadmiernie obszaru nową zabudową. Nowe budynki powinny respektować i nie naruszyć przestrzennych powiązań istniejących budynków historycznych. Na obszarach dotąd niezabudowanych nie powinny być nadmiernie zagęszczone, by zachować charakter przestrzenny Osady. Nowa zabudowa powinna nawiązywać do charakteru historycznego zespołu i otoczenia, powinna z nim harmonizować nie konkurować. Określenie sposobu tego nawiązania – np. formą, skalą, materiałem jest jednym z ważniejszych wyzwań konserwatorskich w skali Pomnika Historii. Celowe jest poprzedzenie decyzji w tym względnie szeroką dyskusją i szczegółową analizą uwarunkowań.
- Obszarem działań konserwatorskich w skali zespołu urbanistycznego powinna pozo-stawać również potencjalna „strefa buforowa", a zwłaszcza obszar między granicami Pomnika Historii, a linią kolejową, jako obszar w znacznym stopniu zdegradowany i wymagający rekomponowania w celu dopełnienia funkcjonalności zespołu centrum miejskiego.
- Dla współczesnego funkcjonowania miasta nadal pozostaje istotnym historyczne po-wiązanie z ciągiem komunikacyjnym, jakim jest linia kolejowa. Ze względów funkcjo-nalnych, urbanistycznych i wizerunkowych szczególnie konieczne jest odtworzenie (przy poszanowaniu zachowanej substancji) reprezentacyjnego ciągu komunikacyjnego dawnych Alei Dittricha i Hiellego, łączących Nową Osadę z dworcem kolejowym, (obecnie ulic Partyzantów i Wysockiego)[101].

2.3.4. Zagrożenia i monitoring dobra

W analizie wartości Osady Fabrycznej w Żyrardowie określono atrybuty wartości – rozumiane jako kluczowe cechy i materialne elementy dobra, które mają decydujące znaczenie dla oceny wartości zabytku. W tabelarycznym zestawieniu atrybutów załączonym w aneksie 4[102] zaprezentowano ich usystematyzowany wykaz, rozpoczynając od uszeregowania atrybutów w kilka kategorii odnoszących się do: skali przestrzennej, skali architektonicznej, skali obiektów ruchomych oraz skali funkcjonalnej oraz kontekstu dziedzictwa niematerialnego. Ów system atrybutów wartości dobra jest też podstawą dla oceny (przewidywania) ryzyka wystąpienia zagrożeń dla wartości dobra oraz daje możliwość konstruowania systemu monitoringu dobra.

Problem zagrożeń dla zabytków i szerzej dziedzictwa oraz zapobiegania tym zagrożeniom – ma znaczenie kluczowe w systemie ochrony i zarządzania dobrami kulturowymi. Jest też istotnym elementem metodyki ochrony i zarządzania dobrami o najwyższej wartości, szczególnie

101 Zadanie zrealizowane w znacznej części w 2020 r.
102 Aneks 4 – Strona XX niniejszego opracowania

eksponowanym w pragmatyce ochrony miejsc światowego dziedzictwa[103]. Każde dobro (zabytek) narażone jest na szereg zróżnicowanych czynników zagrażających jego stanowi, które ogólnie dzieli się na czynniki antropogeniczne (prawne i funkcjonalne) i naturalne (wynikające z materialnej postaci zabytku oraz z oddziaływania czynników środowiskowych). Dla skuteczności ochrony dobra i efektywnego nim zarządzania konieczne jest zidentyfikowanie czynników, które mogą mu zagrażać (czynników obecnie występujących i potencjalnych) oraz konsekwentne monitorowanie tych zagrożeń, w celu umożliwienia podejmowania we właściwym czasie działań zapobiegawczych lub przynajmniej minimalizujących negatywne wpływy na dobro i jego wartości. Charakterystyka zagrożeń i ich monitorowanie ma duże znaczenie w ochronie i zarządzaniu, gdyż działania te nastawione są przede wszystkim na ochronę prewencyjną, zapobiegawczą. Identyfikacja potencjalnych zagrożeń, ocena ryzyka ich wystąpienia oraz odpowiedzialne reagowanie na nie pozwala uniknąć rzeczywistego ryzyka, zapobiegać niszczeniu i chronić wartości dobra.

Charakterystyka zagrożeń dla wartości zabytkowych dobra

Zagrożeniem dla dobra, zwłaszcza tak złożonego, jak industrialny zespół urbanistyczny z komponentami zabytków techniki, może być szereg czynników negatywnych zarówno naturalnych, jak i spowodowanych działalnością człowieka. Zaprezentowana poniżej identyfikacja i charakterystyka aktualnych (i potencjalnych) zagrożeń dla zespołu zabytkowej Osady Fabrycznej w Żyrardowie, podzielona została na trzy sekcje tematyczne. Charakterystyka obejmuje zagrożenia oddziałujące na:

– dobro i jego wartość/ co jest wyrażone przez zagrożenia poszczególnych atrybutów;
– system ochrony i zarządzania;
– otoczenie i środowisko (w którym znajduje się dobro).

Identyfikacja i charakterystyka zagrożeń oddziałujących na dobro ma odniesienie do typologii zagrożeń funkcjonującej w odniesieniu do dób wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO[104].

Zagrożenia oddziałujące bezpośrednio na dobro/atrybuty

Celem ochrony dobra jest zachowanie jego wartości, reprezentowanych przez zidentyfikowane atrybuty, które jednocześnie decydują o autentyzmie i integralności (jakości dobra). Przy tak sformułowanym celu określenie specyficznych zagrożeń dla poszczególnych atrybutów jest niezbędnym działaniem umożliwiającym optymalizację działań ochronnych i zarządczych. Identyfikację zagrożeń oddziałujących na atrybuty wartości Pomnika Historii – Osady Fabrycznej w Żyrardowie przedstawiono w formie tabelarycznej. Tabela zawiera określenie kategorii i rodzaju atrybutu oraz definiuje wskaźniki dla poszczególnych atrybutów, występujące lub potencjalne zagrożenia tych atrybutów oraz działania, które powinny mieć charakter prewencyjny bądź ratowniczy w przypadku wystąpienia zagrożenia. **Zgodnie z zasadami ochrony dziedzictwa kulturowego wyrażanymi w doktrynie i pragmatyce konserwatorskiej podstawowe działania związane z ochroną dobra powinny mieć charakter prewencyjny i mieścić się w ramach bieżącego utrzymania dobra we właściwej kondycji funkcjonalnej i technicznej.** Działania ra-

103 Kwestia zagrożeń ma szczególne znaczenie w systemie monitoringu i sprawozdawczości okresowej dla miejsc światowego dziedzictwa UNESCO. Por.: „Monitoring kontrolny" oraz „Sprawozdawczość Okresowa z realizacji Konwencji Światowego Dziedzictwa", Wytyczne operacyjne, op. cit.

104 A. Fortuna-Marek, *Zagrożenia zabytków w kontekście zarządzania miejscem światowego dziedzictwa, /w:/ Wybrane zagadnienia zarządzania dobrami UNESCO w Polsce*, red. B. Szmygin, Warszawa 2015, s. 53-74.

townicze, szersze interwencje techniczne, powinny być rozwiązaniami wyjątkowymi, podejmowanymi faktycznie w przypadku wystąpienia nadzwyczajnych zagrożeń[105]. Taka filozofia ochrony zapewnia wyższą skuteczność działania, lepszy stan dobra oraz wyższe wskaźniki funkcjonalności dobra we współczesnym kontekście użytkowym.

Podsumowanie rozważań o zagrożeniach dobra powiązanych z konkretnymi atrybutami wartości oraz wskazanie działań zaradczych zostało przedstawione w formie tabelarycznej. W niniejszym opracowaniu, ze względów redakcyjnych, by nie powtarzać rozległego fragmentu tekstu znajduje się w II części, jako ANEKS 5 do wstępnego wniosku „krajowego" o uwzględnienie dobra w puli polskich propozycji do wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO.

Monitoring dobra

W ogólnym rozumieniu monitoring definiowany jest jako regularne jakościowe i ilościowe pomiary lub obserwacje zjawiska przeprowadzane przez z góry określony czas. W polskim systemie ochrony zabytków monitoring nie występuje, jako działanie skodyfikowane i wymagane.[106] Każdy z zarządzających realizuje to zadanie zgodnie z własnym rozeznaniem potrzeb i możliwości. W praktyce monitoring jest realizowany przez służby konserwatorskie i agendy samorządu, jednak zazwyczaj wyniki pozostają rozproszone i nie podlegają systemowym analizom.

W sferze ochrony zabytków i zarządzania dziedzictwem w Polsce wyróżniono dotychczas różne typy monitoringu, które funkcjonują bądź jako propozycje teoretyczne, bądź jako pilotażowe próby monitoringu zabytków. Są to następujące typy monitoringu:

- monitoring zasobu, który obejmuje ocenę stanu zachowania i stanu substancji zabytkowej oraz obserwację zmian w tym zakresie;
- monitoring zagrożeń, w którego zakresie leży ocena prawdopodobieństwa wystąpienia i identyfikacja charakteru czynników destrukcyjnych dla zabytku;
- monitoring zarządzania rozumiany jako identyfikacja zmian w zakresie dysponowania i za-rządzania dobrem oraz uwarunkowań prawnych z nim związanych;
- monitoring działania, który obejmuje ocenę skuteczności konkretnego programu, projektu, procesu, na podstawie wybranych wskaźników[107].

Dla potrzeb planu zarządzania, przy uwzględnieniu koniecznych nakładów oraz praktycznego wymiaru monitoringu, przedstawia się koncepcję monitoringu stanu dobra oraz jego wartości, których nośnikami są wyodrębnione i scharakteryzowane wcześniej atrybuty. Monitoring atrybutów tworzy faktyczną szansę obserwowania i definiowania istoty ewentualnych zmian dotykających dobro, w celu zapobiegania czynnikom niekorzystnym dla wartości miejsca. Wskaźniki powiązane z konkretnymi atrybutami służą przede wszystkim pomiarowi i ocenie czynników określających stan wartości dobra. Tak rozumiane wskaźniki są parametrami monitorującymi poszczególne atrybuty (lub jego elementy) i służą do oceny ewentualnych zmian stanu atrybutów. Obserwacja, pomiar i badanie wskaźników określonych dla poszczególnych atrybutów pozwala

105 B. Rouba, *Pielęgnacja świątyni i innych zabytków*, Toruń 2014; A. Gaczoł, *Pomiędzy zasadą primum non nocere a ideą integracji dziedzictwa „przeszłość w przyszłości" Piero Gazzoli. Polityka kształtowania zasad niezbędnej interwencji konserwatorskiej,* Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation, R.: 2015; nr 44, s. 85-97.

106 Należy odnotować dążenia do zmiany tej sytuacji, przez pilotażowe działania w zakresie monitorowania stanu zachowania Pomników Historii przez Narodowy Instytut Dziedzictwa oraz wytyczne Departamentu Ochrony Zabytków dla WKZ w tej sprawie.

107 Szerzej problem został omówiony w opracowaniu: A. Siwek, *Monitoring zabytków w kontekście zarządzania miejscem światowego dziedzictwa*, /w:/ *Wybrane zagadnienia zarządzania dobrami UNESCO w Polsce*, red. B. Szmygin, Warszawa 2015, s. 147-166.

na ocenę stanu tych atrybutów i daje możliwość korygowania strategii działania w zależności od pojawiających się zagrożeń. Jednocześnie systematyczne gromadzenie danych z monitoringu zasadniczo wzbogaca stan dokumentacji i wiedzy na temat dobra. Nie bez znaczenia jest również fakt, iż tak zaprogramowany system monitoringu odpowiada wyzwaniom i zasadom opracowywanym dla dóbr o najwyższej wartości w skali globalnej, czyli dóbr obecnych na Liście Światowego Dziedzictwa UNESCO. Proponowany system monitoringu wykracza poza ramy wymagane ustawowo i ma charakter pilotażowy w skali kraju. Jednak wartość i złożoność dobra, jakim jest Pomnik Historii – dawna Osada Fabryczna w Żyrardowie uzasadnia stosowanie tak rozbudowanych procedur, a użyteczność koncepcji w systemie zarzadzania zdaje się nie budzić wątpliwości.

Podstawowym warunkiem powodzenia działań i użyteczności w procesie zarządzania jest konsekwentne gromadzenie i przetwarzanie danych wypracowywanych przez różne jednostki specjalistyczne, agendy miasta i instytucje, w jednej komórce organizacyjnej, będącej jednocześnie koordynatorem działań zarządczych i ochronnych w granicach Pomnika Historii. Dopiero kompleksowa i powtarzalna analiza danych pozwala na formułowanie wniosków o stanie i tendencjach zmian w chronionym obszarze, a co za tym idzie na formułowanie dyrektyw korygujących dotychczasową politykę ochrony dobra.

Tabela 2. *Atrybuty i ich konteksty ochronne – MONITORING*

Kategoria atrybutów	Atrybut	Elementy atrybutu	REALIZACJA	WSKAŹNIK MONITORINGU / SPOSÓB POMIARU	CZĘSTOTLIWOŚĆ OBSERWACJI
Skala przestrzenna i krajobrazowa	Forma i projekt zespołu	Układ urbanistyczny	Miasto Żyrardów – jednostki planistyczne miasta	Stabilność układu weryfikowana okresowo za pomocą zdjęć lotniczych (lub z drona) oraz materiałów kartograficznych i planistycznych.	Co 2 lata
		Granice zespołu	Operator obszaru PH – Miejski Konserwator Zabytków	0/1 poszerzenie granic obszaru W kolejnych etapach stabilność granic ochrony na podstawie dokumentów prawnych (decyzje, uznania, zmiany decyzji, etc.).	Co 2 lata
		Osie komunikacyjne i przestrzenie publiczne	Miasto Żyrardów W zakresie projektowym i inwestycyjnym	Wskaźnik realizacji modernizacji/konserwacji nawierzchni; Środki wydatkowane na ten cel, w granicach obszaru ochrony;	Dorocznie
		Zieleń komponowana	Miasto Żyrardów – służby inwestycyjne i ochrony środowiska	Wskaźnik realizacji pielęgnacji i aranżacji zieleni. Środki wydatkowane na pielęgnację zieleni w granicach ochrony.	Dorocznie
		Cieki i zbiorniki wodne	Miasto Żyrardów – służby inwestycyjne we współpracy z RZGW.	Wskaźnik realizacji prac hydrologicznych i aranżacji kompozycji wodnej. Alarmowe stany wód. Środki wydatkowane w granicach ochrony.	Dorocznie

Skala przestrzenna i krajobrazowa	**Kompozycja krajobrazowa**	Osie widokowe	Miasto Żyrardów Służby planistyczne, Miejski Konserwator Zabytków.	Wskaźnik stabilności - wybór osi i widoków „ikonicznych", weryfikacja ich czytelności na podstawie cyklicznie wykonywanych fotografii	Dorocznie – w dwóch cyklach – pełnej wegetacji roślinnej i w fazie bezlistnej.
		Wnętrza urbanistyczno – krajobrazowe	Miasto Żyrardów Służby planistyczne, Miejski Konserwator Zabytków.	Weryfikacja sumy wnętrz krajobrazowych z określeniem charakteru przemian /skala: pozytywne, neutralne lub brak przemian, negatywne/	Dorocznie
		Powiązania funkcjonalne i technologiczne czytelne w skali krajobrazowej	Miasto Żyrardów – Miejski Konserwator Zabytków oraz jednostki odpowiedzialne za infrastrukturę turystyczną; Muzeum lniarskie	Wytyczone i utrzymywane szlaki dziedzictwa; Liczba zakonserwowanych i wyeksponowanych elementów infrastruktury przemysłowej;	Dorocznie
	Sąsiedztwo	Otoczenie krajobrazowe zabytkowego zespołu Osady – relacje z pozostałymi, w części historycznymi obszarami miasta.	Miasto Żyrardów – jednostki planistyczne i miejskie służby inwestycyjne, Miejski Konserwator Zabytków.	Liczba wyremontowanych budynków, ulic, ciągów spacerowych; Liczba realizacji projektów; Ocena jakościowa realizacji (skala: pozytywne, neutralne, negatywne).	Dorocznie
Skala architektoniczna	**Zewnętrzna forma architektoniczna zabudowy**	Bryły	Służba konserwatorska, Organy administracji budowlanej	Liczba przekształceń budynków – 1. weryfikacja terenowa wraz z oceną jakościową (skala: pozytywne, neutralne, negatywne). 2. Liczba wydanych pozwoleń konserwatorskich	Dorocznie
		Rzuty	Służba konserwatorska, Organy administracji budowlanej	Liczba przekształceń budynków 1. weryfikacja terenowa (skala: pozytywne, neutralne, negatywne). 2. Liczba wydanych pozwoleń konserwatorskich	Dorocznie
		Materiał i konstrukcja	Służba konserwatorska, Organy administracji budowlanej	Liczba przekształceń budynków – 1. weryfikacja terenowa (skala: pozytywne, neutralne, negatywne). 2. Liczba wydanych pozwoleń konserwatorskich	Dorocznie

Skala architektoniczna	**Zewnętrzna forma architektoniczna zabudowy**	Elewacje	Służba konserwatorska, Organy administracji budowlanej Właściciele obiektów	Liczba zrealizowanych konserwacji 1. weryfikacja terenowa (skala: pozytywne, neutralne, negatywne). 2. Liczba wydanych pozwoleń konserwatorskich	Dorocznie
		Dekoracje architektoniczne	Służba konserwatorska, Organy administracji budowlanej Właściciele obiektów	Liczba zrealizowanych konserwacji 1. weryfikacja terenowa (skala: pozytywne, neutralne, negatywne). 2. Liczba wydanych pozwoleń konserwatorskich	Dorocznie
		Kolorystyka i faktura	Służba konserwatorska, Organy administracji budowlanej	Liczba zrealizowanych konserwacji 1. weryfikacja terenowa (skala: pozytywne, neutralne, negatywne). 2. Liczba wydanych pozwoleń konserwatorskich	Dorocznie
		Inne elementy współtworzące formę	Służba konserwatorska – zarządca obszaru Pomnika Historii	Liczba zrealizowanych aranżacji lub konserwacji 1. weryfikacja terenowa (skala: pozytywne, neutralne, negatywne). 2. Liczba wydanych pozwoleń konserwatorskich	Dorocznie
		Zróżnicowanie funkcjonalne	Miasto Żyrardów – agendy administracji lokalnej w porozumieniu z służbą konserwatorską	Weryfikacja zmian funkcjonalnych w skali zabudowy użyteczności publicznej i mieszkaniowej (skala: pozytywne, neutralne, negatywne). Liczba wydanych decyzji o zmianie sposobu użytkowania;	Dorocznie
	Wewnętrzna forma architektoniczna i wyposażenie	Układ przestrzenny budynków mieszkalnych	Agendy administracji budowlanej w porozumieniu z służbą konserwatorską	Liczba dokonanych zmian /w skali budynków/ 1. weryfikacja terenowa (skala: pozytywne, neutralne, negatywne). 2. Liczba wydanych pozwoleń konserwatorskich	Dorocznie
		Wyposażenie wnętrz reprezentacyjnych	Służba konserwatorska	Liczba konserwacji/ ilość potrzeb 1. weryfikacja terenowa (ocena stanu zachowania – dobry/ wymaga interwencji) 2. Liczba wydanych pozwoleń konserwatorskich	Dorocznie

Skala architektoniczna	**Wewnętrzna forma architektoniczna i wyposażenie**	Wyposażenie wnętrz przemysłowych	Służba konserwatorska[108]	Liczba konserwacji 1. weryfikacja terenowa (ocena stanu zachowania – dobry/ wymaga interwencji) 2. Liczba wydanych pozwoleń konserwatorskich	Dorocznie
		Zabytki ruchome	Służba konserwatorska	Liczba konserwacji/ liczba obiektów zagrożonych 1. weryfikacja terenowa (ocena stanu zachowania – dobry/ wymaga interwencji) 2. Liczbawydanych pozwoleń konserwatorskich	Dorocznie
Skala funkcjonalna	**Funkcja**	Funkcja produkcyjna	Miasto Żyrardów w porozumieniu z właścicielami i służbą konserwatorską	Liczba inicjatyw	Dorocznie
		Funkcja mieszkalna i reprezentacyjna	Miasto Żyrardów w porozumieniu z służbą konserwatorską	- Odnotowane zmiany funkcjonalne w skali poszczególnych budynków; - Liczba wydanych decyzji o zmianie sposobu użytkowania nieruchomości	Dorocznie
		Wartości niematerialne	Miejski Konserwator Zabytków przy współpracy Muzeum Mazowsza Zachodniego oraz wydziałem kultury Urzędu Miasta.	Odnotowanie zmian w nazewnictwie, odnotowanie inicjatyw służących podtrzymaniu tradycyjnych umiejętności, terminologii przemysłowej, tożsamości historycznej miejsca.	Dorocznie

Tabela 3. *Monitoring innych czynników mających wpływ na dobro i jego otoczenie*

Nazwa elementu monitoringu	Nazwa wskaźnika	Sposób pomiaru
System zarządzania	dynamika zmian własnościowych w skali zespołu zmiany administracyjne zmiany kwalifikacji prawnej / formy ochrony/ finansowanie (źródła finansowania, poziom finansowania, struktura dochodów – wysokość przyznanych środków) istnienie/ aktualność planu zarządzania	Wykazy, weryfikacja aktów prawnych, analiza sprawozdań finansowych

108 W przypadku przejęcia całości zasobu przez Muzeum Lniarstwa, ta część monitoringu będzie wynikać ze sprawozdawczości Muzeum w zakresie wykonanych konserwacji i napraw.

Dokumentacja, badania i popularyzacja	Publikacje i dokumentacje programy badawcze wydarzenia, konferencje wystawy ruch turystyczny kadra edukacyjna – przewodnicy związani z miejscem zaplecze badawcze – związane z miejscem	Wykazy, ankiety, statystyki
Użytkowanie i rozwój	dostępność obiektów (ilość obiektów udostępnianych dla ruchu turystycznego) natężenie ruchu turystycznego zmiany funkcjonalne	Wykazy, zestawienia ilościowe ruchu turystycznego (analiza stanu istniejącego)
Bezpieczeństwo **Czynniki zewnętrzne/zagrożenia** - przyrodnicze - antropogeniczne - funkcjonalne /sfera opisana atrybutami/	obecność i stan zabezpieczeń obecność i stan systemów dozoru występowanie zagrożeń klęski i katastrofy	Wykaz zaistniałych zagrożeń Ankiety i analiza sprawozdań jednostek odpowiedzialnych

Wnioski i zalecenia

- Zagrożenia, to nieodłączny element codzienności i działania. Istotą sprawnego systemu zarządzania i ochrony jest ich przewidywanie, monitorowanie i przeciwdziałanie.
- Dla sprawnego systemu zarządzania, przeciwdziałania zagrożeniom i koordynowania pozyskiwania danych monitoringu, analizowania ich oraz reagowania na wyniki analiz danych z monitoringu, celowe jest ukonstytuowanie jednostki w strukturze administracji samorządowej, której zostanie powierzone zadanie i kompetencje zarządu obszarem Pomnika Historii (przynajmniej w zakresie sprawowania prawnej i faktycznej ochrony konserwatorskiej oraz koordynacji działań). Do realizacji tego zadania predestynowane jest Biuro Miejskiego Konserwatora Zabytków, jednak dla realizacji zadania wymaga to doprecyzowania zakresu odpowiedzialności i kompetencji, rozbudowania struktury personalnej i zapewnienia środków na działanie.
- Zagrożenia, zgodnie z proponowanym na wstępie podziałem, można grupować pod względem przyczyn, charakteru, skutków, czy częstotliwości i prawdopodobieństwa występowania. Każdej z grup zagrożeń odpowiada konkretny zakres działań zapobiegawczych, ratunkowych lub naprawczych.
- Elementem sprawnego systemu ochronno-zarządczego są wypracowane procedury postępowania w celu zapobiegania zagrożeniom oraz działania w przypadku wystąpienia zagrożenia (np. powódź, pożar, katastrofa budowlana). Szczegółowe instrukcje odnośnie poszczególnych składników zespołu zabytkowego powinny być elementem jednostkowych planów działania powiązanych z konkretnymi sytuacjami i obiektami.
- Nieodzownym elementem zapobiegania zagrożeniom jest monitoring dobra, który umożliwia odczytywanie sygnałów o potencjalnych problemach i wyprzedzające podjęcie działań zaradczych.

- W systemie zarządzania przeciwdziałanie zagrożeniom powinno być realizowane w zakresie:
  - systemu prawnego (prawo ochrony zabytków, prawo budowlane, prawo o zagospodarowaniu przestrzennym, prawo ochrony środowiska, warunki bezpieczeństwa użytkowania nieruchomości i regulaminy funkcjonowania w przestrzeniach publicznych) – w postaci zakazów, ograniczeń i wymaganych standardów realizacyjnych.
  - systemu działania – respektowanie zasad bezpieczeństwa funkcjonalnego i sposobów użytkowania obiektów i obszarów, monitoring (przeglądy okresowe), dozór nieruchomości i obszarów, bieżąca konserwacja i pielęgnacja (nieruchomości, zieleń, ciągi komunikacyjne, urządzenia wodne, infrastruktura techniczna).
  - systemu bezpieczeństwa – procedury i służby ratownicze na wypadek zagrożeń losowych i społecznych (powódź, pożar, katastrofy komunikacyjne, skażenie, akty terrorystyczne, dewastacje). System ostrzegania o możliwości wystąpienia zagrożenia (nawałnice, wichury, powódź) – współpraca z krajowymi i wojewódzkimi strukturami zarządzania kryzysowego[109].
  - działań prewencyjnych i naprawczych – bieżąca konserwacja i właściwe utrzymanie substancji zabytkowej, zabezpieczanie przed negatywnym wpływem warunków atmosferycznych i środowiska, działania naprawcze w postaci prac remontowych, konserwatorskich lub pielęgnacji i rekompozycji zieleni (np. odnowienie nasadzeń).
- Niezbędne jest zapewnienie przez służby konserwatorskie i zarządcę dobra prowadzenia prac remontowo-konserwatorskich na najwyższym poziomie wykonawstwa, z poszanowaniem wszystkich scharakteryzowanych atrybutów oraz autentyzmu i integralności zespołu Osady Fabrycznej w Żyrardowie.
- Zaleca się prowadzenie przez zarządcę dobra (Pomnika Historii) bieżącej inspekcji stanu technicznego materiału, konstrukcji oraz stanu zachowania wystroju i wyposażenia składników zespołu oraz reagowanie na zauważone zmiany.
- Niezbędne jest współdziałanie zarządcy dobra z jednostkami samorządowymi wszystkich szczebli oraz administracją państwową, w celu zapobiegania zagrożeniom.
- Celowe jest dodatkowe wzmocnienie ochrony krajobrazu kulturowego poprzez uchwalenie parku kulturowego, który obejmie również strefę buforową Pomnika Historii (z oczywistą koniecznością strefowania i gradacji wymogów ochronnych adekwatnie do wartości danego obszaru). Działanie to powinno być uzgodnione z koncepcją „Uchwały Reklamowej" wynikającej z realizacji zapisów tak zwanej ustawy krajobrazowej.
- Zaleca się wdrożenie przez zarządcę systemowego monitoringu dobra, prowadzonego w odniesieniu do poszczególnych atrybutów, zgodnego z zaproponowanymi w tabelarycznym zestawieniu: przedmiotem, wskaźnikami, sposobem pomiaru i częstotliwością.
- Zaleca się wdrożenie przez zarządcę systemowego monitoringu prowadzonego w odniesieniu do innych czynników mających wpływ na dobro.
- Szczególnie zagrożona jest sfera dziedzictwa niematerialnego w zakresie tradycji i dziedzictwa industrialnego miasta (zespołu fabrycznego). Jest to obszar daleko wykraczający poza możliwości i kompetencje działania służb konserwatorskich. Brak w skali kraju rozwiązań, które mogą być automatycznie przejęte i wdrażane w celu pozytywnego stymulowania procesów.

109 Monitoring zagrożeń realizowany jest m.in. przez: Państwową Straż Pożarną (zagrożenia pożarowe), Krajowy Zarząd Gospodarki Wodnej i jego terenowe agendy (zagrożenia powodziowe), Powiatowy Inspektorat Nadzoru Budowlanego (zagrożenia budowlane), Policję i Straż Miejską (zagrożenia bezpieczeństwa i porządku publicznego), Inspekcja Ochrony Środowiska (zagrożenia ekologiczne). W systemie zarządzania należy uwzględniać współdziałanie z ww służbami i instytucjami.

Celowe jest przykładanie dużej wagi do wskazanego problemu i poszukiwanie za pośrednictwem polityki miasta oraz aktywności środowisk naukowych i regionalistów koncepcji działania. Priorytetem w polityce miasta powinno być wspieranie inicjatyw podtrzymujących, utrwalających i wzbogacających lokalną tradycję historyczną ze szczególnym uwzględnieniem tradycji przemysłowej żyrardowskich zakładów włókienniczych.

2.3.5. Charakterystyka interesariuszy dobra

Charakterystyka zasadniczych grup interesariuszy, którzy mają związek i wpływ na funkcjonowanie dobra

W kształtowanej obecnie doktrynie dotyczącej ochrony dóbr kultury i zarządzania dziedzictwem kulturowym przyjmuje się, że warunkiem koniecznym dla prawidłowego i skutecznego zarządzania jest udział w nim szerokiego kręgu interesariuszy. Co więcej, szeroka akceptacja społeczna celów i zasad ochrony jawi się, jako nieodzowny warunek sprawowania ochrony w ogóle. Stąd w zarządzaniu i ochronie dóbr o szczególnej wartości, zwłaszcza w pragmatyce ochrony miejsc światowego dziedzictwa UNESCO propaguje się model zarządzania partycypacyjnego. Model ten był już opisywany i analizowany w polskiej literaturze przedmiotu[110]. Jednak w praktyce niewiele jest mechanizmów sprzyjających jego wdrożeniu. Stąd zarządzanie partycypacyjne nie jest w Polsce w praktyce powszechnie stosowane. Jednak ochrona i zarządzanie dobrem o najwyższej wartości w skali zabytkowych obiektów w Polsce (za jakie uznać należy Pomniki Historii) oraz uwzględnienie aspiracji Żyrardowa do ubiegania się o wpis na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO, powodują, że identyfikacja interesariuszy i określenie ich roli w procesie ochrony i zarządzania dobrem stanowi niezbędny element planu zarządzania.

Dla przejrzystości wywodu należy zdefiniować rozumienie tego terminu. *Interesariusze to osoby (także grupy, instytucje, organizacje), które są w taki sposób związane z daną sprawą, że decyzje w tej sprawie podjęte mają istotny wpływ na ich życie (potrzeby, interesy)*[111]. To szerokie określenie obszaru zainteresowania sprawia, że współczesne procesy decyzyjne powinny być transparentne i zrozumiałe dla możliwie najszerszej reprezentacji społeczeństwa. Teoretycy kwestii partycypacji społecznej podkreślają, że *do interesariuszy zaliczamy zarówno aktualnie zainteresowanych i czynnych, jak i tych aktualnie obojętnych i pasywnych, ale mających moralne prawo do zainteresowania i aktywności*[112]. Takie dookreślenie pojęcia „interesariusze" jest ważne, gdyż uwrażliwia na zachodzące zmiany w odbiorze społecznym problemu oraz ukazuje odpowiedzialność za podejmowane działania również w stosunku do tych, którzy nie są w danym momencie aktywni, ale w każdej chwili mogą odwołać się do swych praw w tym zakresie. Jednym z podstawowych celów zarządzania partycypacyjnego jest zapobieganie różnego rodzaju konfliktom interesów i skal wartości, również na ile da się przewidzieć, w perspektywie przyszłości. Struktura interesariatu przedstawiona przez K. Pawłowską, w odniesieniu do zarządzania miejscami o najwyższej wartości, prezentuje różnorodność możliwości porządkowania i dzielenia interesariuszy, np. ze względu na: charakter ich związku ze sprawą lub dobrem (interesariusze: prawny, przestrzenny, funkcjonalny, kulturowy, ekonomiczny, emocjonalny, profesjonalny); rolę w procesie zarządzania, zakresu in-

110 K. Pawłowska, *Interesariusze w procesach zarządzania obiektami wpisanymi na listę światowego dziedzictwa*, /w:/ *Wybrane zagadnienia zarządzania dobrami UNESCO w Polsce*, red. B. Szmygin, Warszawa 2015, s. 9-35. Tu odwołania do wcześniejszych i obszernych publikacji tejże Autorki.

111 K. Pawłowska, *Interesariusze…*, op. cit., s. 10.

112 K. Pawłowska, *Interesariusze…*, op. cit., s. 11.

teresów i potrzeb; siłę związku ze sprawą, etc.[113] Jednak pamiętać należy, że sporządzenie zbyt szerokiej listy interesariuszy ogranicza możliwości faktycznej współpracy i faktycznego kierowania (zarządzania) sprawą. Zatem listę interesariuszy należy w procesie zarządzania weryfikować – uzupełniać lub zawężać, w zależności od realizowanych zadań i przedsięwzięć oraz zmieniającej się sytuacji społecznej. Ze względu na charakter dokumentu oraz zadania związane z zarządzaniem i ochroną dobra o najwyższych wartościach kulturowych przyjęto przedstawione poniżej założenia dla identyfikacji interesariuszy.

Podobieństwo mechanizmów w procesie ochrony konserwatorskiej i rewitalizacji skłania do stwierdzenia, że wprawdzie grupy interesariuszy tych procesów stanową dwa oddzielne zbiory osób, jednak w istotnej części sobie pokrewne. Zatem w procesie identyfikacji interesariuszy zarządzania dobrem o statusie Pomnika Historii należy uwzględnić grupy interesariuszy określone w ustawie o rewitalizacji, która jako pierwsza w skali kraju tak wyraźnie odnosi się do kwestii interesariatu i partycypacji. Zatem odwołując się do regulacji ustawowych możemy wskazać następujących interesariuszy:

1) mieszkańcy obszaru rewitalizacji oraz właściciele, użytkownicy wieczyści nieruchomości i podmioty zarządzające nieruchomościami znajdującymi się na tym obszarze, w tym spółdzielnie mieszkaniowe, wspólnoty mieszkaniowe i towarzystwa budownictwa społecznego;
2) mieszkańcy gminy inni niż wymienieni w pkt 1;
3) podmioty prowadzące lub zamierzające prowadzić na obszarze gminy działalność gospodarczą;
4) podmioty prowadzące lub zamierzające prowadzić na obszarze gminy działalność społeczną, w tym organizacje pozarządowe i grupy nieformalne;
5) jednostki samorządu terytorialnego i ich jednostki organizacyjne;
6) organy władzy publicznej;
7) podmioty, inne niż wymienione w pkt 6, realizujące na obszarze rewitalizacji uprawnienia Skarbu Państwa

Ów wykaz interesariuszy można skonfrontować z identyfikacją z punktu widzenia ochrony dziedzictwa kulturowego. W takim ujęciu grupy interesariuszy kształtują się następująco:

- beneficjent docelowy – depozytariusze dziedzictwa kulturowego ludzkości współcześni i przyszli /przyszłe pokolenia i ich cywilizacja/;
- adresaci bezpośredni – społeczeństwo Żyrardowa, w tym szczególnie mieszkańcy, użytkownicy i właściciele nieruchomości w granicach Pomnika Historii;
- interesariusze wewnętrzni – samorząd Żyrardowa, administracja publiczna Żyrardowa (samorządowa i agendy państwowe), administracja budynków, właściciele, mieszkańcy, inwestorzy, użytkownicy, pracownicy z obszaru Pomnika Historii oraz z instytucji i firm z tym obszarem współpracujących. Wspólnoty mieszkaniowe, jako podmiot reprezentujący interesy konkretnych mieszkańców, organizacje pozarządowe dedykowane ochronie dziedzictwa kulturowego, ochronie środowiska naturalnego, różnym aspektom rozwoju społecznego, kierujący i personel instytucji publicznych i firm komercyjnych działających w granicach Pomnika, duchowieństwo, regionaliści, patrioci lokalni.
- interesariusze zewnętrzni: administracja samorządowa i państwowa szczebli ponadlokalnych (w tym służby i inspekcje od budowlanych, przez środowiskowe, po sanitarne i BHP), akcjonariusze, inwestorzy, turyści i przybysze, świat nauki, specjaliści w dziedzinach istotnych dla zarządzania obszarem Pomnika Historii, reprezentacja mediów, reprezentanci międzynarodowych agend ochrony zabytków techniki i zabytkowych miast.

113 K. Pawłowska, *Interesariusze…*, op. cit., s. 14.

Jak widać, interesariusze wyłaniani w kontekście ochrony dziedzictwa kulturowego stanowią grupę niepomiernie szerszą, ale różniącą się od określonej ustawowo w kontekście rewitalizacji, siłą związków z konkretnym miejscem, które jest przedmiotem ochrony i zarządzania. Stąd wniosek, by w procesie zarzadzania uwzględniać zróżnicowany stopień zainteresowania, związku ze sprawą i tak określać podstawową grupę interesariuszy, by pozostać w sferze praktycznych działań, wpływów odzwierciedlanych w skali konkretnej przestrzeni, pozostawiając na drugim planie związki o charakterze potencjalnym lub wyrażanym w skali globalnej. Założenie to pozwala wskazać faktyczne obszary współpracy sprawujących zarząd miejsca z konkretnymi grupami interesariuszy, którzy mają realny wpływ na realizację polityki ochronnej.

Określenie obszarów współpracy z interesariuszami

Określenie obszarów współpracy z interesariuszami odniesiono do roli jaką odgrywają (lub mogą odgrywać) w kontekście struktury Planu Zarządzania, wyodrębnionych atrybutów wartości oraz wniosków z analiz poszczególnych zagadnień ochrony. Taki podział ma najbardziej praktyczny wymiar w kontekście celów i zadań Planu Zarządzania. Trzeba zastrzec, iż wskazani interesariusze nie wyczerpują listy wszystkich potencjalnych osób, grup, instytucji czy organizacji, lecz stanowią wybór najważniejszych, których współuczestniczenie w procesie zarządzania wydaje się niezbędne, a zarazem odnosi się do realnego wpływu na zalecane lub przewidywane zdarzenia i działania.

Tabela 4. *Interesariusze – obszary współpracy w realizacji zarządzania i ochrony dobra (Pomnika Historii)*

Rola interesariuszy/ obszary współpracy	Interesariusze
Poznanie i badanie dobra	Świat nauki – badacze – specjaliści różnych dziedzin ze szczególnym uwzględnieniem historyków sztuki, historyków, badaczy architektury, urbanistów, specjalistów w zakresie zabytków techniki, konserwatorów dzieł sztuki, inżynierów i technologów włókiennictwa. Międzynarodowi eksperci w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego, dziedzictwa techniki, zabytków urbanistyki. Reprezentacja instytucji statutowo zaangażowanych w problematykę ochrony dóbr kultury – służby konserwatorskie centralne, wojewódzkie i samorządowe, rzeczoznawcy MKiDN, wyższe uczelnie zlokalizowane w regionie, Narodowy Instytut Dziedzictwa, PKN ICOMOS, TICCIH, placówki muzealne w regionie oraz inne o profilu specjalistycznym; Regionaliści i miejscowi pasjonaci, miłośnicy lokalnej tradycji, uczestnicy tematycznych forów społecznościowych. Właściciele obiektów, samorząd.
Stan zachowania dobra i jego otoczenia	Właściciel obiektów, samorząd miejski, Miejski Konserwator Zabytków, Wojewódzki Konserwator Zabytków, Powiatowy Inspektorat Nadzoru Budowlanego; Specjaliści z zakresu urbanistyki, planowania przestrzennego, gospodarowania zielenią, gospodarki wodnej, komunikacji, architekci i ekonomiści. Inwestorzy i deweloperzy. Wyższe uczelnie zlokalizowane w regionie, eksperci zewnętrzni różnych dziedzin, rzeczoznawcy MKiDN, eksperci TICCIH, projektanci planowanych inwestycji w granicach i otoczeniu dobra, wykonawcy prac remontowo-konserwatorskich. Krąg ekspertów i miłośników zabytków techniki.

Krajowy i lokalny system ochrony i zarządzania dobrem (z uwzględnieniem finansowania)	Samorząd Miasta, właściciele obiektów, Kancelaria Prezydenta RP, Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, WUOZ, Urząd Marszałkowski, NID, Starostwo Powiatowe, posłowie i senatorowie pochodzący z regionu, społeczni opiekunowie zabytków, podmioty prowadzące działalność społeczną, w tym organizacje pozarządowe i grupy nieformalne, turyści, sponsorzy. Operatorzy programów i projektów pomocowych i badawczych.
Zagrożenia i monitoring	Samorząd Miasta, Miejski Konserwator Zabytków, właściciele obiektów, WUOZ, NID, Starostwo Powiatowe, krajowe i wojewódzkie struktury zarządzania kryzysowego, państwowe służby i straże, społeczni opiekunowie zabytków, podmioty prowadzące działalność społeczną, w tym organizacje pozarządowe i grupy nieformalne, firmy wykonujące i serwisujące urządzenia zabezpieczające i monitorujące, turyści, media.
Prezentacja, Udostępnianie, Edukacja, Turystyka	Jednostki samorządu terytorialnego szczebla wojewódzkiego, powiatowego i lokalnego – i ich jednostki organizacyjne, właściciele obiektów i miejscowi przedsiębiorcy, miejscowe muzea, Regionalna i Lokalna Organizacja Turystyczna, MKiDN, Stowarzyszenie Muzealników Polskich, Narodowy Instytut Dziedzictwa, PTTK, biura turystyczne, przewodnicy, turyści (polscy i zagraniczni), młodzież szkolna (korzystająca z oferty edukacyjnej), dyrektorzy i nauczyciele miejscowych szkół oraz placówek oświatowych w województwie. Duchowieństwo. Reprezentanci mediów – prasa regionalna, periodyki tematyczne, radio, telewizja oraz producenci programów edukacyjnych i informacyjnych.
Użytkowanie i Rozwój	Samorząd Miasta, właściciele obiektów oraz użytkownicy wieczyści nieruchomości i podmioty zarządzające nieruchomościami w tym spółdzielnie mieszkaniowe i wspólnoty mieszkaniowe, podmioty prowadzące lub zamierzające prowadzić na obszarze miasta działalność gospodarczą, mieszkańcy miasta, inwestorzy i deweloperzy, potencjalni nabywcy nieruchomości.

Wnioski i zalecenia

Samorząd miasta z natury rzeczy powinien być otwarty na współpracę z liczną rzeszą interesariuszy, którzy w innym wymiarze są w znacznej mierze wyborcami uczestniczącymi w systemie ustanawiania władz samorządowych.

Liczna grupa interesariuszy to reprezentacja formalnych współpracowników instytucji samorządowych i kontrahentów działań urzędowych – formalny związek zależności nie zmienia faktu, iż osoby (i instytucje) te pozostają w kręgu współuczestników procesów zarządczych decydując o skuteczności i sprawności ich realizacji, czyli są istotnymi interesariuszami procesów decyzyjnych i wykonawczych.

Zarządzanie partycypacyjne, przy udziale szeroko rozpoznanych interesariuszy, przynieść powinno korzyści w każdym z istotnych obszarów współpracy – obszarów znaczących dla realizacji celów Planu Zarządzania.

Zalecenia w odniesieniu do poszczególnych zagadnień podejmowanych w ramach Planu Zarządzania:

– Poznanie i badanie dobra – zaleca się rozszerzenie kręgu dotychczasowych interesariuszy w tym obszarze, co przynieść powinno wymierne efekty w zakresie gruntownego, różnokierunkowego, kompletnego poznania dobra i jego wartości, doprecyzowania charakterystyki jego atrybutów oraz autentyzmu i integralności. Wybór postulatów badawczych zaprezentowano we wstępnej partii opracowania. Część z nich wymaga poszerzonych kwerend mię-

dzynarodowych oraz uwzględnienia szerokiego materiału porównawczego. Celowe jest umiędzynarodowienie grupy interesariuszy w tym zakresie. Celowe jest zaangażowanie ekspertów krajowych i zagranicznych z kręgu TICCIH oraz poszukiwanie partnerów w innych historycznych ośrodkach włókienniczych świata. W perspektywie ewentualnych dążeń Miasta do nominowania zespołu Osady Fabrycznej na Listę UNESCO istotne jest ustalenie potencjalnych interesariuszy – partnerów dla tego działania.

- Stan zachowania dobra i jego otoczenia – ze względu na wyjątkową wartość zabytkową zespołu Osady Fabrycznej konieczne jest zapewnienie jej jak najlepszej ochrony i najwyższych standardów w zakresie działań remontowych, konserwatorskich, adaptacyjnych w zabytkowych budynkach i ich najbliższym otoczeniu. Wszystkie prace, a zwłaszcza takie działania, które mogą skutkować zmianami oraz ingerencjami w zabytkową substancję powinny być poprzedzone badaniami i oceną, czy nie wpłyną one negatywnie na wskazane w niniejszym planie zarządzania atrybuty miejsca oraz ich autentyzm i integralność. W związku z powyższym wskazane jest, by wszelkie działania w granicach i w otoczeniu zabytku poprzedzać konsultacjami z szerokim kręgiem tzw. interesariuszy prawnych, do których w tym przypadku należą przede wszystkim: Służby konserwatorskie, Narodowy Instytut Dziedzictwa (w zakresie Pomników Historii) oraz w sferze merytorycznej eksperci z zakresu ochrony dóbr kultury i zabytków industrialnych. Postuluje się, by decyzje, które mogą mieć jakikolwiek negatywny wpływ na zabytkowy zespół i jego wartości, podejmowane były przy udziale – co najmniej wymienionych wyżej interesariuszy. Wskazane jest także powoływanie niezależnych ekspertów zewnętrznych – zarówno w przypadku decyzji kontrowersyjnych oraz takich, które mają zasadnicze znaczenie dla funkcjonowania zespołu i ochrony wartości zabytku, jak również w sytuacjach konfliktowych. W dłuższej perspektywie będzie to skutkować skupieniem wokół Żyrardowa wyspecjalizowanej grupy eksperckiej, co będzie miało pozytywne skutki zarówno w sferze decyzji zarządczo – ochronnych jak i sferze promocji miasta. Należy rozważyć możliwość sformalizowania interesariatu merytorycznego w postaci Rady Naukowej bądź Rady Konserwatorskiej Pomnika Historii dawnej Osady Fabrycznej w Żyrardowie.
- Krajowy i lokalny system ochrony i zarządzania dobrem – wpływ na krajowy system ochrony z perspektywy zarządcy miejsca jest ograniczony, stąd celowe jest stowarzyszanie się zarządców dóbr o podobnym znaczeniu (wartość – Pomniki Historii), specyfice problemów (miasta przemysłowe, zabytki techniki, ośrodki włókiennicze), w celu artykułowania specyficznych postulatów systemowych (finansowanie, zakresy ochrony, system podatkowy, etc.). Lobbing w tym zakresie może być też prowadzony przez wspomnianą w poprzednim punkcie Radę Naukową bądź Radę Konserwatorską miejsca. Odnośnie lokalnego systemu ochrony zasadnicze znaczenie mają działania realizowane poprzez uchwały Rady Miasta odnośnie planowania przestrzennego, projektów rewitalizacyjnych oraz polityki inwestycyjno – finansowej. W gestii Rady Miasta pozostaje również powołanie parku kulturowego, który mógłby racjonalnie uzupełnić i poszerzyć sferę ochrony. Lokalne formy ochrony winny wspierać ochronę szerszego kontekstu krajobrazowego, przy uwzględnieniu wyjątkowej wartości dobra. Dla wszelkich działań w tym zakresie potrzebne jest współdziałanie specjalistów, samorządu oraz szeroka polityka informacyjna, dla pozyskania zrozumienia i akceptacji miejscowej społeczności.
- Zagrożenia i monitoring – jak wykazano, dla przeciwdziałania istniejącym i potencjalnym zagrożeniom konieczne jest prowadzenie monitoringu – zarówno w zakresie uwarunkowań i zagrożeń zewnętrznych, jak i stanu technicznego oraz zachowania zabytkowej substancji, w odniesieniu do zidentyfikowanych atrybutów. Współudział wskazanych interesariuszy jest warunkiem koniecznym dla minimalizowania istniejących oraz potencjalnych zagrożeń. Mo-

nitoring zespołu powinien być prowadzony systemowo i cyklicznie przez zarządcę dobra we współdziałaniu z wyspecjalizowanymi jednostkami organizacyjnymi, osobami i instytucjami.
- Prezentacja, Udostępnianie, Edukacja i Turystyka – Miasto współpracuje już z wieloma podmiotami, które są wyspecjalizowane w tym zakresie. Kontynuacja dotychczasowej współpracy oraz uwzględnienie zaleceń sformułowanych w Planie Zarządzania jest niezbędna dla prawidłowego funkcjonowania dobra w tej złożonej sferze działalności. Poszerzanie spectrum współpracowników i instytucji wspierających prezentację i promocję miasta jest postulatem naturalnym. Szerokie pole do popisu pozostaje w sferze promocji i prezentacji międzynarodowej. W tym zakresie zadaniem jest identyfikacja i organizacja interesariatu, który z Żyrardowem może łączyć wspólnota tematyczna (historyczne ośrodki przemysłowe, miasta ogrody, etc.), lub wspólne problemy ochrony i zarządzania (miasta zabytkowe). Celowe jest pozyskiwanie współpracy i wytwarzanie mechanizmów interesariatu w sferze informacji publicznej, mediów i twórców kultury, którzy mogą stać się cennymi ambasadorami miasta.
- Użytkowanie i rozwój – w tym obszarze wskazać można bardzo rozległą grupę interesariuszy, których wciąż jeszcze można pozyskać w sferach polityki, biznesu, kręgów inwestycyjnych. Jednak podstawowe znaczenie dla skuteczności zarządzania mają relacje lokalne pomiędzy samorządem, wspólnotami mieszkaniowymi, właścicielami i użytkownikami nieruchomości. Przejrzystość polityki informacyjnej, pozyskiwanie zwolenników polityki ochronnej oraz umiejętność prowadzenia dialogu społecznego winny być wciąż doskonalone. W perspektywie pożyteczne było by ustanowienie funkcji „negocjatora społecznego" na wzór rozwiązań brytyjskich, jako pośrednika w rozwiązywaniu sytuacji konfliktowych w kontekście ochrony wartości zespołu zabytkowego. Trzeba podkreślić, że lokalna społeczność, mieszkańcy, użytkownicy, właściciele nieruchomości, to najważniejsza z grup interesariuszy w całym procesie ochronnym.

2.3.6. Prezentacja, Udostępnianie, Turystyka

Charakterystyka działań oraz potrzeb i możliwości w zakresie prezentacji i udostępniania dobra

Żyrardów jako miejsce o szczególnej i bogatej historii, zachowanym zasobie zabytkowym, oryginalnym krajobrazie miejskim, obdarzone tytułem Pomnika Historii dysponuje znaczącym potencjałem turystycznym. Prezentacja miejsca skupia się na eksponowaniu historii przemysłu lniarskiego oraz dziejów osób i społeczności związanej z Żyrardowem i jego tradycją industrialną. Wiodąca rola pod względem promocji turystycznej przypada administracji samorządowej i jednostkom podległym Gminie. W zakresie prezentacji wiedzy o mieście i edukacji historycznej istotną rolę odgrywają żyrardowskie muzea. Temu celowi służą ekspozycje historyczne Muzeum Mazowsza Zachodniego oraz Muzeum Lniarstwa w Żyrardowie. Do społeczności miejscowej, ale nie tylko adresowane są działania edukacyjne – lekcje muzealne organizowane przez Muzeum Mazowsza Zachodniego w Żyrardowie. Tematyka lekcji skupia się wokół historii miasta – przykładowe tematy zajęć, to:
- Zakłady Lniarskie – historia
- Filip de Girard i jego wynalazki
- Żyrardów Dittrichów (1857 – 1914)
- Żyrardów wielu narodowości
- Żyrardów i okolice w czasie I i II wojny światowej
- Żyrardów na starej pocztówce

– Kultura i oświata w dawnym Żyrardowie
– Życie codzienne w dawnym Żyrardowie
– Czas pracy – czas wolny
– Obrzędy i zwyczaje w dawnym Żyrardowie
– Spotkanie z żyrardowskimi kolekcjonerami i ich zbiorami

Odrębny cykl lekcji i zajęć terenowych dotyczy żyrardowskich zabytków, np.:

– Zakłady żyrardowskie
– Mieszkalna Osada Fabryczna
– Obiekty użyteczności publicznej (szkoły, przedszkole, placówki kulturalne, szpital)
– Kościoły i cmentarze
– Sport i rekreacja – park, stadion, dawna kręgielnia
– Miejsca pamięci narodowej
– Śladami pisarza Pawła Hulki-Laskowskiego

Szczególnie istotne dla tożsamości kulturowej miasta są prezentacje dotyczące znaczących postaci, takich jak literat i kronikarz Żyrardowa Paweł Hulka – Laskowski. Wizyta w Gabinecie Pisarza, w żyrardowskim muzeum wiąże się z tematami:

– Paweł Hulka-Laskowski – pisarz publicysta
– Żyrardowski rodowód Pawła Hulki-Laskowskiego
– Działalność publicystyczna Pawła Hulki-Laskowskiego
– „Mój Żyrardów" – książka o życiu Miasta

Prezentację wybitnych postaci związanych z Żyrardowem i jego rozwojem prowadzi też, odrębnie, Gmina Ewangelicka, w formie wystawy plakatowej oraz wydawnictw. Okazją do prezentacji zabytków żyrardowskich są też cykliczne wydarzenia doroczne, takie jak Międzynarodowy Dzień Ochrony Zabytków, czy Europejskie Dni Dziedzictwa. Podczas Międzynarodowego Dnia Ochrony Zabytków tradycyjnie odbywa się Sejmik Krajoznawczy „Szlakiem zabytków Żyrardowa" organizowany przez tutejszy Oddział PTTK we współpracy z Muzeum Mazowsza Zachodniego w Żyrardowie, Urzędem Miasta Żyrardowa oraz Starostwem Powiatowym w Żyrardowie. Wydarzeniem, które ożywia pamięć historyczną w dosłownym tego słowa znaczeniu jest „Strajk Szpularek" – inscenizacja historyczna, organizowana przez Stowarzyszenie Fabryka Feniksa. Inscenizacja organizowana jest od 2004 r. corocznie we wrześniu w ramach Europejskich Dni Dziedzictwa w Żyrardowie, uczestniczy w niej około 250 osób zrzeszonych i wolontariuszy, którzy odtwarzają pamiętne wydarzenia protestu robotniczego z 1883 r. Wydarzenie było doceniane w konkursach, min.: „Made in Mazovia'2008" i „Mazowsze: Kierunek Kultura". Do lokalnej społeczności adresowany jest również Turniej Wiedzy o Żyrardowie organizowany przez Centrum Kultury w Żyrardowie dla młodzieży szkolnej.

Prezentacja dziedzictwa kulturowego znajduje się w orbicie zainteresowań części organizacji pozarządowych, które angażują się w procesy związane z zachowaniem dziedzictwa kulturowego miasta. Wśród aktywnych w tym względnie można wymienić Stowarzyszenie Fabryka Feniksa, Stowarzyszenie na rzecz Twórczej Osobowości Dziecka, Stowarzyszenie Animatorów Kultury, Nauki i Sztuki „Dziedzictwo", PTTK Oddział w Żyrardowie oraz Towarzystwo Przyjaciół Miasta Żyrardowa.

Dla aktywizacji turystycznej miejscowej społeczności i zewnętrznego ruchu turystycznego zorganizowano sieć szlaków kulturowych. Wyznaczone zostały miejskie szlaki turystyczne pod nazwą „Spacer po XIX-wiecznej osadzie fabrycznej". Prezentują one najcenniejsze i najciekawsze z punktu widzenia historii miasta obiekty żyrardowskiej Osady Fabrycznej. Miasto współpracuje również z operatorami szlaku zabytków techniki „Industrialne Mazowsze" włączając się tym sa-

mym w sieć o zasięgu regionalnym. W tym kontekście pożądane jest wspieranie inicjatyw, takich, jaką był np. działający na terenie Bielnika sklep z pamiątkami i wyrobami żyrardowskiej Fabryki Lnu pod nazwą „Sklep Wokulskiego", nawiązujący wystrojem do XIX-wiecznych wnętrz sklepowych. W obecnym stanie zaniku tradycji tym większa rola w kreowaniu wizerunku miasta przypada Muzeum Lniarstwa, które w urozmaicony sposób animuje działania związane z tradycją lniarstwa żyrardowskiego, czy inicjatywom typu: „Lniane tkaniny żakardowe" i „Lniany zaułek".

Istotnym elementem promocji turystycznej, a zarazem prezentacji miejsca jest miejskie Centrum Informacji Turystycznej, które prowadzi również działania promocyjne w skali kraju i za granicami. Działania koordynuje i animuje funkcjonujący w strukturach Urzędu Miasta Wydział Promocji i Kultury, który poprzez organizację imprez kulturalnych o zasięgu ponadlokalnym, a także przygotowywanie wydawnictw informacyjnych promuje Żyrardów,

W kreowaniu wizerunku miasta pozytywną rolę odgrywają rezultaty działań inwestorów (głównie działających na terenie dawnych zakładów lniarskich), którzy przywracają do życia żyrardowskie obiekty poprzemysłowe i podejmują również działania promujące Żyrardów (imprezy kulturalne, wydawnictwa, reklama loftów, udział w ogólnopolskich konkursach i konferencjach) jako miasto atrakcyjne turystycznie oraz dogodne miejsce zamieszkania. Jest to działanie tym istotniejsze, ze sprzyja rewitalizacji sektora przemysłowego, który by przetrwał musi znaleźć miejsce we współczesnym życiu gospodarczym miasta. Dzięki aktywności samorządu atrakcyjnym miejscem spotkań, konferencji i wydarzeń kulturalnych na powrót stała się historyczna Resursa. Perspektywy ożywienia promocji Żyrardowa wiązane są ze współpracą opiekunów Pomników Historii, co umożliwia budowanie sieci informacyjnej i promocyjnej w skali kraju oraz wspólnego występowania o środki finansowe, lobbowanie na rzecz pozyskania funduszy przeznaczonych wyłącznie dla Pomników Historii. Współpraca z instytucjami zajmującymi się zabytkami np: z Narodowym Instytutem Dziedzictwa oraz jego oddziałami terenowymi, urzędami konserwatorskimi, muzeami (w tym z Muzeum Techniki w Warszawie), Muzeum Motoryzacji w Otrębusach, Muzeum Starożytnego Hutnictwa w Pruszkowie, Parowozownią w Skierniewicach, czy wyższymi uczelniami zajmującymi się konserwacją zabytków, historią sztuki, architekturą, kulturoznawstwem oraz z organizacjami pozarządowymi zajmującymi się dziedzictwem techniki np. TICCIH jest postrzegana jako szansa na poszerzenie kręgu „ambasadorów" Żyrardowa, a zarazem jako sposób pozyskiwania informacji i podnoszenia jakości prezentacji miejsca. Ważnym narzędziem włączającym Żyrardów w międzynarodowe sieci promocji dziedzictwa techniki jest międzynarodowy Europejski Szlak Dziedzictwa Industrialnego (European Route of Industrial Heritage), w ramach którego szczególną atrakcją jest ekspozycji maszyn lniarskich objętych ochroną konserwatorską przez Muzeum Lniarstwa. Stworzenie żywego muzeum, w którym można obserwować sposób wytwarzania i wykańczania tkanin lnianych to zadanie wciąż wymagające nakładów i wysiłku, ale jako ewenement na skalę kraju, zasługuje na wsparcie i rozwój. Aktywizacja działalności Muzeum Lniarstwa ma łączyć promocję miejscowej tradycji, być formą dbałości o jej trwanie, może stać się zaczątkiem lokalnego ośrodka naukowego zajmującego się historią i technologią obróbki lnu, a przede wszystkim instytucją dokumentującą historyczne metody i technologie lniarskie.

Mimo podejmowanych inicjatyw i nakładów ponoszonych w tym zakresie prezentacja miejsca oraz jego promocja turystyczna wciąż wymaga rozwoju, szczególnie za pośrednictwem mediów klasycznych i elektronicznych np.: przez rozwój koncepcji „wirtualnych spacerów" po dzisiejszym i dawnym Żyrardowie.

Wnioski i zalecenia

Dawna Osada Fabryczna jako Pomnik Historii to obiekt zabytkowy o najwyższym statusie w hierarchii obiektów zabytkowych w Polsce – jako zespół zabytkowy o zróżnicowanym obliczu krajobrazowym i bogatej, nieszablonowej historii oraz aktywny organizm miejski posiada duży potencjał i możliwości w zakresie tworzenia bogatej oferty kulturalnej oraz rozwoju ruchu turystycznego. Miasto prowadzi działania w tych obszarach. Należy też odnotować aktywność osób i instytucji (choćby wśród inwestorów i właścicieli loftów), którzy widzą w promocji Żyrardowa ważny czynnik rozwoju gospodarczego. Istotne jest koordynowanie działań i tworzenie spójnej wizji historycznego Żyrardowa, który dzięki wyjątkowej, a zarazem uniwersalnej wartości zabytkowej jest atrakcyjną i konkurencyjną ofertą na mapie turystycznych atrakcji w Polsce.

Zalecenia związane z prezentacją wartości dobra

- Adresatami prezentacji wartości dobra powinna być w pierwszym rzędzie społeczność miejscowa, dla której owa prezentacja ma się przyczynić do podniesienia świadomości specyfiki własnej tożsamości kulturowej oraz dumy z miejsca, w którym się żyje. Ów mechanizm może działać zwrotnie, przez włączanie się mieszkańców w wydarzenia i inicjatywy służące promocji miasta i tworzeniu wizerunku miasta przyjaznego turystom.
- Prezentacja wartości dobra na rynku turystycznym powinna być prowadzona konsekwentnie i jednoznacznie, z naciskiem na ukazanie atrybutów dobra budujących wyjątkową, uniwersalną wartość miejsca.
- Na mapie turystycznych atrakcji Polski niewiele jest miejsc, których atutem może być zachowana i w szerokim zakresie prezentowana specyfika dziewiętnastowiecznego miasta przemysłowego, które ilustruje istotne etapy tworzenia się społeczeństwa nowoczesnego i ukazuje w samym układzie urbanistycznym oraz architekturze strukturę społeczną i organizację pracy w owej epoce. Ta wyjątkowość, skala i kompletność zespołu zabytkowego Żyrardowa, jako świadectwa historii, powinna być konsekwentnie prezentowana i używana w budowaniu wizerunku turystycznego miasta. Prezentacja miejsca powinna podkreślać unikatowy charakter zespołu oraz być prowadzona w sposób indywidualizujący i jednoznacznie definiujący wizerunek miasta, jako niepowtarzalnej, jedynej w swym rodzaju atrakcji turystycznej.
- Prezentacja miasta powinna uwzględniać niezwykły kontekst krajobrazowy – zwarty i bogaty strukturalnie zespół miejsko – przemysłowy w otoczeniu zielonego i rolniczo – przyrodniczego krajobrazu Mazowsza.
- Atutem wizerunkowym miasta są odniesienia do koncepcji miasta idealnego, utopii społecznych dziewiętnastego wieku oraz miasta ogrodu i idealnego miasta industrialnego. Nasycenie zielenią, związek z kompozycją wodną, możliwości spacerowe, to cechy, które mogą wyróżniać i uatrakcyjniać Żyrardów również dla turysty, który wartości historyczne traktuje, jako drugorzędne.
- Zasadne jest przyjęcie jako naczelnej zasady (przy wszystkich działaniach związanych z prezentacją, udostępnianiem oraz wzbogacaniem oferty turystycznej), że ochrona, zachowanie i uczytelnienie wszystkich atrybutów stanowiących o wartościach zabytkowego zespołu oraz zachowanie autentyzmu i integralności dobra jest celem nadrzędnym. Jest to przekaz istotny zarówno w sferze oferty turystycznej, jak i w kontekście budowania akceptacji i zrozumienia polityki ochronnej wartości zabytkowych.
- Zasadne jest położenie nacisku w prezentacji dobra (w większym niż dotychczas stopniu) na tradycję lniarską oraz historię i technologię przemysłową. Wątek ów indywidualizuje i wyróżnia Żyrardów wśród innych propozycji turystycznych miast przemysłowych w Polsce.
- Utrzymanie i wzbogacanie oferty Muzeum Lniarstwa, jako doskonałego forum prezentacji i interpretacji dziedzictwa kulturowego Żyrardowa.

– Pożądane jest włączenie w przebieg szlaków turystycznych i pełna ekspozycja oraz interpretacja elementów wodnych związanych z historią żyrardowskiego przemysłu.
– Konieczna jest aranżacja i podniesienie estetyki połączeń pieszych między linią kolejową, a centrum historycznym miasta.
– Niewykorzystanym w pełni obszarem prezentacji miasta jest jego historyczna wielokulturowość. Wzbogacenie prezentowanych treści, może sprzyjać wydłużaniu czasu penetracji Żyrardowa, a tym samym być mechanizmem ożywiającym współczesną sferę gospodarczą miasta.

Zalecenia związane ze wzbogacaniem oferty dotyczącej prezentacji dobra
– Budowanie marki Żyrardowa, jako Pomnika Historii, w nawiązaniu do sieci miejsc istotnych dla dziedzictwa kulturowego Polski, przy udziale wielu interesariuszy.
– Wykorzystanie szans jakie dają aspiracje Miasta w kontekście starań o wpis na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Samo podjęcie i nagłośnienie działań w tym kierunku ma znaczenie promocyjne, a zarazem przyczynia się do uściślenia definiowania wartości miejsca.
– Rozwijanie wykorzystywania w prezentacji dobra różnorodnych narzędzi i metod, w tym nowoczesnych technologii, zwłaszcza mediów społecznościowych.
– Przeprowadzenie badań potrzeb i oczekiwań turystów (np. badania ankietowe), w celu sprofilowania lub zróżnicowania oferty kulturalno-edukacyjnej oraz metod prezentacji pod kątem rzeczywistych oczekiwań zwiedzających.
– Kontynuowanie i rozwój dotychczasowych funkcji kulturotwórczych i ofert edukacyjnych żyrardowskich muzeów jako ważnych dla społeczności lokalnej oraz dla turystów.
– Rozwój oraz zróżnicowanie dotychczasowej działalności wydawniczej promującej Żyrardów – od popularnych folderów, po specjalistyczne, czy monograficzne prezentacje atrybutów – elementów dziedzictwa kulturowego (także w wersjach obcojęzycznych). Udział w wydawnictwach zbiorowych promujących miasto w ramach „sieci dziedzictwa kulturowego" w skali krajowej i międzynarodowej.
– Koordynacja działań z zakresu rewitalizacji i prac konserwatorskich z budowaniem oferty turystycznej i formami prezentacji wartości kulturowych miasta.

Zalecenia związane z optymalizacją udostępniania dobra i rozwojem turystyki
– Inicjowanie i wspieranie rozwoju bazy gastronomiczno-noclegowej i tworzenie programów – ofert dla turystyki pobytowej (np. propozycje weekendowe i tygodniowe).
– Zróżnicowanie oferty sezonowej – budowanie, po przez kreację wydarzeń, zachęt do aktywności turystycznej poza typowym szczytem sezonu wycieczkowego (np. oferty jesienne i zimowe).
– Uwzględnianie zasad ochrony atrybutów dobra w kontekście dążeń do wzrostu ruchu turystycznego. Programowanie dywersyfikacji ruchu, zgodnie z oceną chłonności poszczególnych stref zwiedzania oraz dla zachowania charakteru „oazy spokoju" i, co szczególnie istotne, dla ochrony warunków życia mieszkańców obszaru zabytkowego.
– Przeprowadzenie i okresowe aktualizacje badań socjologicznych (przez profesjonalną firmę) w celu oceny potencjału Żyrardowa w zakresie rozwoju turystyki, preferencji Polaków w zakresie tematyki odwiedzanych miejsc i muzeów, metod prezentacji oraz preferowanych źródeł informacji, a także oceny obszarów, na których powinna być oparta komunikacja i promocja dobra. Badania tego typu mogą być jednym ze wspólnych działań grupy – sieci turystycznych ośrodków zabytkowych, np. Pomników Historii.
– Tworzenie wspólnej oferty turystycznej oraz promocyjnej miasta i regionu wykorzystującej wartości Osady Fabrycznej obok innych walorów krajobrazowych i kulturowych (m.in. współpraca z Urzędem Marszałkowskim Regionalną Organizacją Turystyczną).

- Nacisk na „sieciowe" budowanie oferty w różnych kontekstach tematycznych, np. krajowa i międzynarodowa sieć zabytków techniki („zwiedzałeś kopalnię soli, zobacz fabrykę włókienniczą, to inne, ale też ciekawe wrażenia…") , sieć miast historycznych („widziałeś renesansowy Zamość, zobacz miasto dziewiętnastego wieku, porównaj..."), sieć krajobrazów historycznych (potrzeba inicjatyw i promocji tematu w skali kraju), szlakiem przemysłu włókienniczego („zwiedzałeś Łódź? Zobacz, jak inny jest Żyrardów…"), szlakiem wynalazków, wielu kultur lub (dla wytrawnych) najważniejszych dzieł architektonicznych J. P. Dziekońskiego, etc. … Istotne jest nasilenie działań „sieciowych" w skali międzynarodowej.
- Dalszy rozwój i modernizacja Informacji Turystycznej w mieście, także z wykorzystaniem nowoczesnych systemów informacyjnych.
- Wspieranie przez samorząd miasta rozwoju przedsiębiorczości lokalnej w sektorze fabrycznym, jako potencjalnym obszarze lokalizacji i rozbudowy różnorodnych usług i handlu związanych z obsługą turystów (zwłaszcza rozbudowa oferty gastronomicznej i pamiątkarskiej).
- Konsekwencja w budowaniu wizerunku miasta historycznego – reklamy, szyldy, nawierzchnie, mała architektura, elewacje budynków, ewentualna nowa zabudowa, jako elementy spójnej polityki prezentacji miejsca – celowe jest kontynuowanie studiów, kształtowanie koncepcji i opracowywanie wytycznych szczegółowych dla przedsiębiorców i inwestorów w tym kierunku.
- Spójna polityka organizacji ruchu kołowego, w celu zapewnienia komfortu mieszkańcom oraz ochrony historycznego centrum przed nadmiarem pojazdów, wytyczanie stref ruchu pieszego oraz stworzenie koncepcji „parkingów turystycznych" wokół zabytkowego centrum. Parkingi te powinny być połączone z podstawową infrastrukturą turystyczną (informacja, sanitariaty) i stanowić punkty wyjścia na konkretne, tematyczne szlaki miejskie.

2.3.7. Koncepcja systemu planów działania

Plan Zarządzania jest dokumentem o charakterze strategicznym, który określa kluczowe kwestie związane z dobrem – charakterystykę i rozumienie jego wartości oraz szeroko pojętą problematykę dotyczącą ochrony, konserwacji, użytkowania i prezentowania miejsca. Plan Zarządzania wyznacza politykę postępowania oraz próbę uporządkowania i ukierunkowania działań zarządczych, których nadrzędnym celem jest zagwarantowanie, że wyjątkowa wartość dobra oraz jego jakość, której świadectwem są integralność i autentyzm zostaną utrzymane lub wzbogacone w czasie. Plan Zarządzania jest też dokumentem długoterminowym i z założenia jest opracowaniem o pewnym stopniu uogólnienia. W sferze praktyki wymaga zatem dopełnienia w postaci planów działania, które są krótkoterminowymi szczegółowymi zapisami planów realizacyjnych odnoszących się do sektorów działań zarysowanych w planie zarządzania.[114] W istocie każda instytucja, czy firma posługuje się mniej lub bardziej sformalizowanymi planami działania. Innowacją prezentowanej koncepcji jest zalecenie korelacji planów działania z wnioskami i strukturą planu zarządzania.

Opracowanie i realizacja planów działania to zadanie jednostek realizujących sektorowe zadania wynikające z przyjętej strategii ochrony i zarządzania. W przypadku złożonego organizmu, jakim jest obszar dawnej Osady Fabrycznej w Żyrardowie, pozostającej w licznych związkach i zależnościach funkcjonalnych z pozostałymi częściami miasta niezbędna jest koordynacja planów działania jednostek oraz monitoring realizacji zadań. W tym celu powinna działać wspom-

114 Teoretyczne rozwinięcie koncepcji por.: A. Fortuna-Marek, A. Siwek, *Plany działania – jako element systemu zarządzania miejscem światowego dziedzictwa*, /w:/ *Wybrane zagadnienia zarządzania dobrami UNESCO w Polsce*, red. B. Szmygin, Warszawa 2015.

niana jednostka zarządzająca i koordynująca działania dla obszaru Pomnika Historii. Ponadto jednostkowe plany działania powinny uwzględniać następujące przesłanki:

- Zależność i podrzędność planów działania w stosunku do Planu Zarządzania.
- Korelacja planów działania z zaleceniami Planu Zarządzania. Plany działania powinny w sposób praktyczny odpowiadać na Wnioski i zalecenia sformułowane w poszczególnych częściach Planu Zarządzania (realizować je).
- Plany działania mogą opracowywać i realizować różne podmioty – odpowiedzialne lub zainteresowane danym problemem, lecz rolą Zarządzającego dobrem jest koordynowanie tych działań i czuwanie nad zgodnością każdego planu działania z Wnioskami i zaleceniami Planu Zarządzania.
- Poszczególne plany działania w stosunku do Planu Zarządzania będą mieć z założenia cha-rakter wycinkowy – dotyczyć będą konkretnego problemu lub grupy problemów, lecz nie całości problematyki zawartej w Planie Zarządzania.
- Suma wszystkich planów działania powinna odpowiadać spectrum zagadnień określonych w Planie Zarządzania.
- Odpowiedzialność za wypełnienie planami działania wszystkich obszarów tematycznych zawartych w Planie Zarządzania spoczywać powinna na Zarządcy dobra.
- Plany Działania mogą mieć różny czas realizacji i harmonogram zależny od rodzaju i cha-rakteru działań, których dotyczą. Jednak każdorazowo ich zakres czasowy powinien być jasno sprecyzowany, by umożliwić korelację i koordynację w czasie innych działań szczegółowych.
- Plany działania jako dokumenty realizacyjne nie powinny mieć rozbudowanej, opisowej struktury. Jako mniej lub bardziej wycinkowe opracowania, które służą wykonaniu konkretnych zadań powinny skupiać się na kilku zasadniczych elementach.
- W planie działania poza wskazaniem (odniesieniem do) wniosków i zaleceń z Planu Zarządzania powinno być zdefiniowane zadanie, które jest przedmiotem konkretnego planu działania oraz należy sformułować sposób jego realizacji, czas (harmonogram), określić podmiot odpowiedzialny, podać źródła finansowania i kosztorys zadania oraz określić wskaźniki, które posłużą ewaluacji planu.
- Należy założyć, że na sekwencję Planów Działania złożą się zarówno różnego rodzaju zadania, które realizowane są w ramach istniejącego systemu, struktur i dotychczasowych działań, jak również nowe działania wynikające wprost z wniosków i zaleceń Planu Zarządzania.
- Plany działania oraz dane o ich realizacji stają się również istotnym źródłem danych dla monitoringu ochrony i zarzadzania dobrem.
- Bieżąca analiza realizacji planów działania i danych o ich realizacji jest praktycznym narzędziem pozwalającym zarządcy dobra korygować zarówno aktualne procesy decyzyjne, jak i długofalowe strategie zarządzania i ochrony dobra.
- System planów działania z jednej strony formalizuje zarządzanie dobrem, z drugiej w dłuższej perspektywie i w praktyce zarządczej pozwala na panowanie nad coraz bardziej złożoną materią ochrony wielowarstwowej struktury dobra.
- Przyporządkowanie systemu planów działania strukturze atrybutów dobra skutkuje jednocześnie, jako mechanizm wzmacniający system ochrony dobra o wyjątkowej wartości (Pomnika Historii).

Synteza planu zarządzania to podsumowanie, które zawiera korelację zamierzonych działań z atrybutami wartości oraz wskazanie wykonawcy działań, wraz ze wskaźnikami monitoringu realizacji działania. Załaczona poniżej tabela „Syntezy" zawiera zasadnicze treści planu zarządzania rozbite na poszczególne działania i uporządkowane w formie zaleceń operacyjmych i strategicznych. Z perspektywy dążeń do wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa jest to jednocześnie „mapa drogowa" działań, które optymalizując ochronę i prezentację dobra wzmacniają szanse kandydatury.

Tabela 5. *Atrybuty wartości i ich konteksty ochronne w procesie zarządzania dobrem – SYNTEZA*

Kategoria atrybutów	Atrybut	Elementy atrybutu	DZIAŁANIA	REALIZACJA	WSKAŹNIK MONITORINGU	UWAGI
Skala przestrzenna i krajobrazowa	Forma i projekt zespołu	Układ urbanistyczny	Zachowanie i ochrona historycznego układu urbanistycznego w zakresie rozplanowania, bloków zabudowy, układu komunikacyjnego, przestrzeni publicznych.	Miasto Żyrardów – polityka planistyczna i inwestycyjna	Stabilność układu weryfikowana okresowo za pomocą zdjęć lotniczych i materiałów kartograficznych.	Zadanie szczególnie istotne w obszarze dynamicznych przemian w historycznym sektorze przemysłowym.
		Granice zespołu	1. Poszerzenie granic o dawny kościół ewangelicki i jego otoczenie. 2. Wytyczenie strefy buforowej dla Pomnika Historii.	Operator obszaru Pomnika Historii	0/1 poszerzenie granic obszaru 0/1 utworzenie (określenie zasad działania) strefy buforowej	Zalecane precyzyjne wytyczenie granic poszerzenia z uwzględnieniem podziałów własnościowych współczesnych i historycznych. Strefa buforowa, to obszar w którym szczególnie dogodną formą zarządzania i ochrony jest park kulturowy, jako forma ochrony, którą można elastycznie dostosowywać do warunków i potrzeb lokalnych oraz która daje możliwości precyzyjnego strefowania i różnicowania rygorów ochrony.
		Osie komunikacyjne i przestrzenie publiczne	1. Zachowanie i eksponowanie historycznych nawierzchni /w miarę możliwości technicznych i komunikacyjnych/ 2. Aranżacja nawierzchni pieszych i jezdnych w nawiązaniu do tradycji historycznej /bruki, trylinka/	Miasto Żyrardów w zakresie projektowym i inwestycyjnym	Wskaźnik ilościowe realizacji modernizacji/ konserwacji nawierzchni	Istotna powtarzalność rozwiązań i konsekwencja w skali całego obszaru chronionego, w odniesieniu do stanu historycznego i przy stosowaniu zasady poszanowania substancji historycznej.
		Zieleń komponowana	Pielęgnacja zieleni, uzupełnianie ubytków, komponowanie rabat i parterów ozdobnych, aranżacja ogródków przydomowych.	Miasto Żyrardów	Wskaźnik ilościowy realizacji pielęgnacji i aranżacji zieleni	Zachowanie zieleni komponowanej i przydomowej jest ważnym atrybutem autentyzmu. Działania muszą być oparte na analizach historycznych materiałów planistycznych i ikonograficznych. Nawiązanie do tradycji miejsca i historycznej koncepcji zagospodarowania Osady Fabrycznej jest warunkiem zachowania autentyzmu miejsca.
		Cieki i zbiorniki wodne	Utrzymanie systemu wodnego związanego z tradycją przemysłową miejsca.	Miasto Żyrardów we współpracy z Regionalnym Zarządem Gospodarki Wodnej	Wskaźnik realizacji prac hydrologicznych i aranżacji kompozycji wodnej.	Zachowanie czytelności powiązań sieci wodnej z historyczną funkcją przemysłową miasta. Potrzeba opracowania specjalistycznych analiz i koncepcji odnoszących się do tradycji przemysłowej (rola wody w procesach technologicznych produkcji żyrardowskich fabryk włókienniczych).

Skala przestrzenna i krajobrazowa	Kompozycja krajobrazowa	Osie widokowe	Bezwzględna potrzeba ochrony i zachowania głównych i pośrednich osi widokowych /kościół – fabryka, widoki we wnętrzach architektoniczno – krajobrazowych zabudowy mieszkalnej, osie uliczne.	Miasto Żyrardów Działania planistyczne	Wskaźnik stabilności - wybór osi i widoków „ikonicznych", weryfikacja ich czytelności na podstawie cyklicznie wykonywanych fotografii.	Istotny czynnik integralności miejsca. Racjonalne zarządzanie i ochrona powinny być podbudowane specjalistycznym studium relacji krajobrazowo – widokowych oraz wytycznymi w zakresie kształtowania i ochrony krajobrazu miejskiego.
		Wnętrza urbanistyczno--krajobrazowe	Zachowanie i korekta historycznych wnętrz urbanistyczno – krajobrazowych – usunięcie degradujących nawarstwień, odtworzenie brakujących elementów detalu urbanistycznego i zabudowy towarzyszącej	Miasto Żyrardów, proces rewitalizacji.	Weryfikacja sumy wnętrz krajobrazowych z określeniem charakteru przemian /skala: pozytywne, neutralne lub brak przemian, negatywne/	Istotna powtarzalność rozwiązań i konsekwencja w skali całego obszaru chronionego. Konieczne rozumienie poszczególnych wnętrz archtektoniczno – krajobrazowych, jako komponentów kompozycji miasta.
		Powiązania funkcjonalne i technologiczne czytelne w skali krajobrazowej	Wyeksponowanie czytelności dawnych ciągów technologicznych i powiązań funkcjonalnych, szczególnie w części przemysłowej. Np. wytycznie szlaku – jak len wędrował przez Żyrardów… i „Codzienna droga tkaczki", „Szlakiem kupców".	Miasto Żyrardów Muzeum lniarskie	Wytyczone i utrzymywane szlaki dziedzictwa Liczba konserwowanych i wyeksponowanych elementów infrastruktury przemysłowej	Celowe specjalistyczne badania i szczegółowe opracowania odnośnie zasobu i możliwości eksponowania (jak np. dotyczące infrastruktury podziemnej) w połączeniu ze studium krajobrazowym. Istotny czynnik polityki podnoszenia atrakcyjności turystycznej i wzbogacania oferty prezentacji miejsca.
	Sąsiedztwo	Otoczenie krajobrazowe zabytkowego zespołu Osady – relacje z pozostałymi historycznymi obszarami miasta.	1. Wprowadzanie ładu urbanistycznego w sąsiedztwie granic Pomnika Historii 2. Wytyczenie „reprezentacyjnego szlaku komunikacji pieszej (i rowerowej) na trasie Pomnik Historii – Dworzec PKP" 3. Powiązanie zabytkowego cmentarza komunalnego z obszarem Osady Fabrycznej w formie szlaku kulturowego i podtrzymaniem powiązań widokowych w granicach osi komunikacyjnych.	Miasto Żyrardów – działania planistyczne i rewitalizacyjne Miasto Żyrardów – działania planistyczne i projektowe	Liczbawyremontowanych budynków, ulic, ciągów spacerowych Realizacja projektu	Rozpoznanie potrzeb i hierarchii działań w „strefie buforowej" według odrębnego opracowania. Działania istotne dla kształtowania wizerunku miasta, ochrony dziedzictwa kulturowego i tworzenia „produktu turystycznego".

Skala architektoniczna	Zewnętrzna forma architektoniczna zabudowy	Bryły	Utrzymanie gabarytu zabudowy, zachowanie historycznych brył budynków w granicach Pomnika Historii	Służba konserwatorska, Organy administracji budowlanej	Liczba przekształceń budynków	Działanie zachowawcze, zgodne z prawem i pragmatyką działań konserwatorskich. Pozwolenia konserwatorskie, jako narzędzia zarządzania i ochrony.
		Rzuty	Utrzymanie historycznego obrysu budynków z dopuszczeniem korekt układu wnętrz w zakresie niezbędnej modernizacji techniczno – funkcjonalnej /z zachowaniem zasad konserwatorskich/	Służba konserwatorska, Organy administracji budowlanej Właściciele obiektów	Liczba przekształceń budynków	Działanie zachowawcze, zgodne z prawem i pragmatyką działań konserwatorskich. Pozwolenia konserwatorskie, jako narzędzia zarządzania i ochrony.
		Materiał i konstrukcja	Utrzymanie historycznej substancji zabudowy	Służba konserwatorska, Organy administracji budowlanej Właściciele obiektów	Liczba przekształceń budynków	Działanie zachowawcze, zgodne z prawem i pragmatyką działań konserwatorskich. Pozwolenia konserwatorskie, jako narzędzia zarządzania i ochrony.
		Elewacje	Konserwacja zachowawcza historycznych elewacji	Służba konserwatorska, Organy administracji budowlanej Właściciele	Liczba zrealizowanych konserwacji	Działanie zachowawcze, zgodne z prawem i pragmatyką działań konserwatorskich. Pozwolenia konserwatorskie, jako narzędzia zarządzania i ochrony. Potrzeba opracowywania programów prac konserwatorskich, zapewnienia nadzoru i wykonawstwa kwalifikowanych konserwatorów dzieł sztuki.
		Dekoracje architektoniczne	Konserwacja zachowawcza detali	Służba konserwatorska, Organy administracji budowlanej Właściciele obiektów	Liczba zrealizowanych konserwacji	Działanie zachowawcze – konserwatorskie. Działanie zachowawcze, zgodne z prawem i pragmatyką działań konserwatorskich. Pozwolenia konserwatorskie, jako narzędzia zarządzania i ochrony. Potrzeba opracowywania programów prac konserwatorskich, zapewnienia nadzoru i wykonawstwa kwalifikowanych konserwatorów dzieł sztuki.
		Kolorystyka i faktura	Konserwacja zachowawcza – w przypadku elewacji ceglanych. Uzupełnienia i odtworzenia na podstawie badań i dokumentacji w przypadku elewacji tynkowanych	Służba konserwatorska, Organy administracji budowlanej Właściciele obiektów	Liczba zrealizowanych konserwacji	Działanie zachowawcze – konserwatorskie Działanie zachowawcze, zgodne z prawem i pragmatyką działań konserwatorskich. Pozwolenia konserwatorskie, jako narzędzia zarządzania i ochrony. Potrzeba opracowywania programów prac konserwatorskich, zapewnienia nadzoru i wykonawstwa kwalifikowanych konserwatorów dzieł sztuki.

Skala architektoniczna	Zewnętrzna forma architektoniczna zabudowy	Inne elementy współtworzące formę	Aranżacja w odniesieniu do źródeł historycznych i opracowań, eliminacja nawarstwień degradujących formę.	Właściciele obiektów w porozumieniu z służbą konserwatorską, Miasto Żyrardów w skali planistycznej i projektowej (np. kwestia garaży i parkingów); proces rewitalizacji.	Liczba zrealizowanych interwencji (aranżacji lub konserwacji)	Działanie zachowawcze – konserwatorskie i projektowe. Celowe wykonanie odrębnej analizy szpecących i degradujących zespół nawarstwień oraz propozycji systemowych rozwiązań poszczególnych problemów funkcjonalno – estetycznych (np. prowadzenie w ziemi instalacji elektrycznych zamiast instalacji napowietrznych, kwestia garaży i parkingów, kwestia detalu – kwietniki, balustrady, ogrodzenia).
		Zróżnicowanie funkcjonalne	Polityka gospodarowania mieniem sprzyjająca utrzymaniu tradycyjnych form użytkowania i funkcji (mieszkalne, sakralne, użyteczności publicznej, przemysł – w tym wypadku przy braku funkcji, podkreślenie tradycji funkcji historycznej)	Miasto Żyrardów Właściciele obiektów w porozumieniu z służbą konserwatorską	Weryfikacja zmian funkcjonalnych w skali zabudowy użyteczności publicznej i mieszkaniowej	Działania z zakresu polityki lokalowej miasta i uwarunkowań ekonomicznych właścicieli oraz planowania przestrzennego.
	Wewnętrzna forma architektoniczna i wyposażenie	Układ przestrzenny budynków mieszkalnych	Zachowanie i uczytelnianie historycznych układów przestrzennych /z dopuszczeniem korekt współczesnych w zakresie niezbędnych modernizacji funkcjonalnych/	Właściciele w porozumieniu z służbą konserwatorską, Proces rewitalizacji	Liczba dokonanych zmian /w skali budynków/	Partnerstwo prywatno – publiczne. Pożądane formy partycypacji finansowych w zamian za utrzymanie standardów ochrony.
		Wyposażenie wnętrz reprezentacyjnych	Konserwacja i eksponowanie zachowanych elementów historycznych	Właściciele Służba konserwatorska	Liczba konserwacji/ ilość potrzeb	Działania wymagające finansowania celowego z funduszy konserwatorskich (WKZ, GKZ, etc.). Działanie zachowawcze, zgodne z prawem i pragmatyką działań konserwatorskich. Pozwolenia konserwatorskie, jako narzędzia zarządzania i ochrony. Potrzeba opracowywania programów prac konserwatorskich, zapewnienia nadzoru i wykonawstwa kwalifikowanych konserwatorów dzieł sztuki.
		Wyposażenie wnętrz przemysłowych	Konserwacja i eksponowanie zachowanych elementów historycznych	Właściciele Służba konserwatorska Muzealnicy	Liczba konserwacji	Konserwacja i eksponowanie zachowanych elementów historycznych, wpisy do rejestru zabytków ruchomych elementów dziedzictwa przemysłowego, wypracowanie indywidualnej metodologii prac konserwatorskich przy udziale ekspertów z zakresu dziedzictwa techniki oraz wykorzystaniu miejscowych specjalistów – weteranów pracy przemysłu włókienniczego.

Skala architektoniczna	Wewnętrzna forma architektoniczna i wyposażenie	Zabytki ruchome	Konserwacja i eksponowanie zachowanych elementów historycznych	Właściciele Służba konserwatorska	Liczba konserwacji/ ilość obiektów zagrożonych	Konserwacja i eksponowanie zachowanych elementów historycznych Dotyczy wnętrz sakralnych, zbiorów muzealnych, inwentarzy ruchomości instytucji. Celowe wpisy do rejestru zabytków ruchomych. Działanie zachowawcze, zgodne z prawem i pragmatyką działań konserwatorskich. Pozwolenia konserwatorskie, jako narzędzia zarządzania i ochrony. Potrzeba opracowywania programów prac konserwatorskich, zapewnienia nadzoru i wykonawstwa kwalifikowanych konserwatorów dzieł sztuki.
Skala funkcjonalna	Funkcja	Funkcja produkcyjna	Zachowanie i uczytelnienie tradycji fabrycznej mimo faktycznego zaniku funkcji przemysłowej	Miasto Żyrardów w porozumieniu z właścicielami i służbą konserwatorską	Liczba inicjatyw	Działanie priorytetowe dla zachowania integralności, autentyzmu i wyjątkowości dobra.
		Funkcja mieszkalna i reprezentacyjna	Zachowanie tradycyjnych funkcji – przy dopuszczeniu korekt modernizacji funkcjonalnej, z założeniem działań w konwencji konserwatorskiej	Miasto Żyrardów w porozumieniu z właścicielami i służbą konserwatorską	Odnotowane zmiany funkcjonalne w skali zespołu budynków	Działanie priorytetowe dla zachowania integralności, autentyzmu i wyjątkowości dobra.
		Wartości niematerialne	Zachowanie tradycyjnego nazewnictwa, podtrzymanie tradycyjnych umiejętności, terminologii przemysłowej, tożsamości historycznej miejsca.	Wydział Kultury Urzędu Miasta, organizacje pozarządowe i regionalne towarzystwa miłośników, Muzea.	Odnotowanie zmian w nazewnictwie, odnotowanie inicjatyw służących podtrzymaniu tradycyjnych umiejętności, terminologii przemysłowej, tożsamości historycznej miejsca.	Działania w sferze wykraczającej poza odpowiedzialność konserwatorską. Możliwe do realizacji wyłącznie w porozumieniu z miejscową społecznością oraz organizacjami regionalnymi. Dla władz miasta rola animowania i wspierania inicjatyw. Finalnie niezwykle ważny czynnik autentyzmu i wyjątkowości kulturowej miejsca.

2.3.8. Podsumowanie

Plan Zarządzania jest zarazem dokumentem studialnym i wdrożeniowym, który ma służyć praktycznej realizacji strategii ochrony i zarządzania dobrem o najwyższych wartościach zabytkowych (kulturowych). Rozbudowana warstwa analityczna dokumentu, choć niezbędna dla wiarygodności wywodu, powoduje obszerność opracowania i może w praktyce stanowić barierę w faktycznym wykorzystaniu Planu Zarządzania, jako dokumentu strategicznego. Stąd potrzeba sporządzania syntez i wyciągów zaleceń dokumentu.

W procesie ubiegania się o kandydowanie Żyrardowa na Listę Światowego Dziedzictwa Plan Zarządzania odgrywa niezwykle doniosłą rolę. Porządkuje i hierarchizuje kierunki działań, służy koordynacji udziałów interesariuszy. Jednocześnie przyczynia się do utrwalenia i optymalizacji systemu ochrony dziedzictwa kulturowego w danym miejscu.

Dysponowanie planem zarządzania, opracowanym zgodnie ze standardami właściwymi dla dóbr światowego dziedzictwa, uwiarygadnia wolę i deklaracje samorządu miasta w zakresie zrozumienia wartości dobra i wynikającej z tego faktu potrzeby czynnej ochrony zasobu zabytkowego.

Sporządzenie i cykliczne aktualizowanie planu zarządzania dobrem, jawi się jako konieczny element procesu ubiegania się o wpis na Listę Światoego Dziedzictwa UNESCO –zarówno w sferze materialnego przygotowania zabytku do prezentacji i ocen, jak i w warstwie gromadzenia dokumentacji charakteryzujących dobro i procesy z nim związane.

Żyrardów – osada fabryczna

Zabudowa mieszkalna (fot. A.S.)

Układ przestrzenny Osady z dominantą bryły kościoła Matki Bożej Pocieszenia (fot. z zasobów UM Żyrardów)

Zespół przędzalni (fot. z zasobów UM Żyrardów)

krajobraz fabryczny – przędzalnie (fot. z zasobów UM Żyrardów)

Krajobraz fabryczny – pończoszarnia „Stella". (fot. z zasobów UM Żyrardów)

Relacje widokowe – adaptowany funkcjonalnie zespół przędzalni (fot. z zasobów UM Żyrardów)

Resursa fabryczna w Żyrardowie (fot. z zasobów UM Żyrardów)

Pamięć bliska – mural upamiętniający strajki włókniarek z 1981 r. (fot. A. Siwek)

Część III

Ilustracja procesu wnioskowania – propozycje wniosków

Wniosek do Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego o uznanie Żyrardowa, reprezentującego europejskie dziedzictwo przemysłu lniarskiego za kandydaturę do wpisu na listę Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego UNESCO

(wniosek o włączenie Żyrardowa do listy polskich propozycji wpisu na Listę UNESCO)[115]

(Fotografia z zasobów Urzędu Miasta Żyrardów)

Opracowanie:
Bogusław Szmygin
Andrzej Siwek
Anna Fortuna Marek

Żyrardów, listopad 2020 r.

115 Struktura wniosku krajowego wg wytycznych NID 2011 r. i decyzji Rady ds. Światowego Dziedzictwa przy MKiDN

1. Nazwa proponowanego miejsca

Żyrardów – Europejskie Dziedzictwo Przemysłu Lniarskiego

2. Położenie geograficzne (Województwo/powiat/gmina/miejscowość)

Województwo mazowieckie/powiat żyrardowski/ gmina miejska Żyrardów/Żyrardów
Współrzędne geograficzne centralnego punktu dobra
N: 52°05´64″
E: 20°43´89″
W załączeniu mapa (orientacja), plan (granice dobra) oraz poglądowa dokumentacja fotograficzna (por. Aneks 1 i 2).

3. Rodzaj dobra:

☐ Przyrodnicze
☑ **Kulturowe**
☐ Mieszane
☐ Krajobraz kulturowy

4. Opis (Krótki opis dobra uwzględniający elementy charakterystyczne)

Zabytkowa Osada Fabryczna ma charakter przemyślanej kompozycji urbanistycznej balansującej między tradycją kolonii robotniczej, miastem zatopionym w zieleni, a efektownym rozwiązaniem urbanistycznym rozpiętym między osiami widokowymi i reprezentacyjnymi przestrzeniami publicznymi. Stanowi centralną część współczesnego miasta, które rozwinęło się koncentrycznie wokół historycznego rdzenia. Obszar historyczny otoczony jest zabudową blokową oraz jednorodzinną z 2. połowy XX w., ale zachowuje czytelne granice i sylwetę zabytkowego centrum. Partia historyczna, obok charakterystycznej zabudowy, wyróżnia się regularnością układu i nasyceniem zielenią. Istotnym uwarunkowaniem postrzegania partii historycznej jest jednorodność i wyrazistość zabudowy i kompozycji, wolnej od współczesnych przekształceń (poza strefą fabryczną umiejętnie adaptowaną dla nowych funkcji).

Zespół dawnej Osady Fabrycznej zajmuje duży obszar (ponad 70 ha) obecnego śródmieścia Żyrardowa. Osada Fabryczna to modelowy przykład organizacji przestrzennej XIX-wiecznego ośrodka przemysłowego. Układ jest wynikiem przemyślanej koncepcji i charakteryzuje się regularną siatką ulic i bloków zabudowy oraz czytelnym zróżnicowaniem funkcjonalno-przestrzennym kompozycji na obszary o jednolitych funkcjach: przemysłowej, mieszkaniowej i publicznej. Generalnie układ urbanistyczny rozwinięty jest na dwóch osiach kompozycyjnych: obecnej ul. 1 Maja, oddzielającej zlokalizowaną w zachodniej części zabudowę fabryczną od osiedla mieszkaniowego po wschodniej stronie oraz prostopadłej do niej osi, która wiąże obszar przemysłowy z osiedlem i prowadzi przez Pl. Jana Pawła II (dawny plac targowy) oraz ulicę Kościuszki. W kompozycji widoczne jest dążenie do symetrycznego rozmieszczania elementów układu. Plac rynkowy stanowi centrum, którego znaczenie podkreśla kościół, wytyczający oś ideową fabryka – świątynia. Istotny jest udział zieleni w postaci alejowej oprawy głównych ulic oraz komponowanej zieleni w obrębie przestrzeni publicznych. Znaczenie ma związek zespołu fabrycznego z systemem wodnym, który jest wciąż czytelny w układzie urbanistycznym.

Ośrodkiem kompozycji jest Plac Jana Pawła II, dawny plac targowy, który skupia reprezentacyjne gmachy użyteczności publicznej, w tym Ratusz i Dom Ludowy. Główną oś placu zamykają monumentalne bryły zabudowy fabrycznej i kościół parafialny – dominanta wysokościowa i zwornik kompozycji urbanistycznej oraz Dom Ludowy – istotny element kompozycji placu i jedyny (ale znakomity) przykład architektury modernistycznej.

Obszarem o indywidualnym wyrazie w przestrzeni miasta jest dzielnica willowa usytuowana po zachodniej stronie ul. 1 Maja, obejmująca park z willą K. Dittricha, dawne wille kadry kierowniczej fabryki, domy urzędników i personelu technicznego oraz reprezentacyjne budynki tzw. Kantoru i Resursy. Jest to obszar o najwyższej jakości rozwiązań architektonicznych i wyrazistych kostiumach stylowych budowli (neorenesans, neobarok, neogotyk, nawiązania do klasycyzmu oraz malowniczy historyzm, czy odwołania do „stylu szwajcarskiego"). Zróżnicowanie wystroju elewacji i jakość architektoniczna odpowiada dawnemu zróżnicowaniu społecznemu. W Żyrardowie obok podziału na strefy funkcjonalne występuje również czytelne odzwierciedlenie hierarchizacji społecznej, zawodowej i majątkowej dawnych mieszkańców, co stanowi doskonały dokument rozwarstwienia społeczeństwa 2 połowy XIX w.

W tkance zespołu urbanistycznego wyraźnie wyodrębnia się osiedle domów robotniczych usytuowane po wschodniej stronie ulicy 1 Maja. Budynki zgrupowane są w kwartały zabudowy z wewnętrznymi dziedzińcami lub pierzejowej zabudowy wzdłuż ulic. Specyfiką tej zabudowy jest występowanie powtarzalnych, typowych rozwiązań architektonicznych powielanych w kilku wariantach, zaś kompozycji – rytmiczne rozmieszczenie zabudowy i powiązanie z alejowymi ciągami komunikacyjnymi. Zachowanie dystansu między budynkami, ich „wtopienie" w towarzyszącą zieleń tworzy atmosferę bliską miasta – ogrodu.

Dopełnieniem zespołu mieszkalnego są budynki użyteczności publicznej o charakterze społecznym, edukacyjnym i socjalnym – szkoły, ochronka, szpital, przytułek, pralnia , łaźnia itd. Wiele z tych obiektów do dziś pełni pierwotną funkcję, a ich liczebność odzwierciedla humanitarne założenia koncepcji kolonii fabrycznej.

Odrębną grupę pod względem rozwiązań przestrzennych i architektonicznych stanowią budynki fabryczne, podporządkowane funkcji. Architektonicznie prezentują oszczędne formy stylowe historyzmu oraz cechy pośrednie między rozwiązaniami o rodowodzie dziewiętnastowiecznym i modernistycznym. W większości są to budynki wielkoprzestrzenne, przeznaczone dla licznych stanowisk pracy lub specjalistycznych urządzeń i maszyn. Część z nich, to tradycyjne, ceglane obiekty murowane, część to konstrukcje szkieletowe, wsparte na żelbetonowych filarach i dźwigarach. W zespole wyróżnia się *Stara przędzalnia,* najstarszy monumentalny budynek mechanicznej przędzalni lnu i tkalni, który wyznacza centrum dawnej osady fabrycznej. Powstał w 1833 roku według projektu architekta Jana Jakuba Gaya jako jedna z największych w Europie Środkowej przędzalni lnu. Kolejnym monumentalnym budynkiem jest *Stara tkalnia* ukończona w 1862 r. Była to największa w Europie tkalnia na 500 mechanicznych krosien. Ważną rolę w panoramie miasta i zespole przemysłowym odgrywa też budynek *Nowej przędzalni z lat 1909-1913* o nowatorskiej w budownictwie przemysłowym konstrukcji (rama żelbetowa z wypełnieniem ceglanym oraz strunobeton). Ponadto w zespole znajduje się szereg innych budynków, m.in. *Czesalni Lnu, budynek dawnej administracji, budynek przędzalni, Centralne warsztaty mechaniczne.* Charakterystyczną formą wyróżnia się *Budynek pompowni*, tak zwany „okrąglak". Na skraju zespołu wznosi się budynek *Pończoszarni „Stella"*. Odrębną grupę zabudowy tworzą *Bielnik i Wykańczalnia* z zabudowaniami z końca XIX i pocz. XX w. Obiekty przemysłowe zostały w większości zaadaptowane do nowych funkcji lub pozostają nieużytkowane. Jednak zespół zachował pierwotną strukturę historycznego założenia i cechy zabudowy industrialnej.

Podkreślić należy kompletność (zachowane 95% historycznej zabudowy), przejrzystość i jednorodność zespołu urbanistycznego, komplementarność i współzależność elementów przemysłowych, mieszkalnych i użyteczności publicznej. Osada Fabryczna stanowi świadectwo ważnych procesów gospodarczych, społecznych i cywilizacyjnych, istotnych dla charakterystyki XIX wieku oraz kształtujących tendencje rozwoju w wieku XX. Istotne jest odzwierciedlenie w skali urbanistycznej i architektonicznej struktury społecznej historycznego Żyrardowa jako reprezentatywnego przykładu społeczeństwa doby industrializacji.

5. Historia i rozwój

Żyrardów założony został „na surowym korzeniu", w granicach dóbr guzowskich należących do rodziny Łubieńskich, na terenach wsi Ruda Guzowska. Inicjatywa była powodowana chęcią modernizacji gospodarki folwarcznej i nadgonienia zapóźnień w uprzemysłowieniu kraju, a jednocześnie był w tym pierwiastek patriotyczny. Łubieńscy chcieli wzmacniać potencjał ekonomiczny Polski, co miało wspierać dążenia do zachowania narodowej tożsamości, w warunkach zaboru rosyjskiego. Atutem lokalizacji była dostępność wody zapewniana przez rzekę Pisię, rozległe płaskie tereny dogodne do zabudowy, szerokie zaplecze rolnicze oraz dostępność rąk do pracy. W rozwoju odegrały rolę warunki komunikacyjne, pobliska szosa, a przede wszystkim droga żelazna warszawsko-wiedeńska, użytkowana od 1845 r.

Nazwa Żyrardów pojawia się po raz pierwszy w 1829 r., kiedy w granicach wsi Ruda Guzowska Towarzystwo Wyrobów Lnianych powołane przez Józefa Lubowidzkiego, Karola Scholtza oraz Henryka i Jana Łubieńskich rozpoczęło budowę zakładów przemysłowych i osady fabrycznej. W 1830 r. zarząd nad Fabryką Przędzalni Lnu objęła spółka pn. „Karol Scholtz i Wspólka". Fabrykę uruchomiono w 1833 r. dzięki zaangażowaniu francuskiego inżyniera i wynalazcy maszyny do mechanicznego przędzenia lnu – Filipa de Girarda, od którego nazwiska pochodzi nazwa Żyrardów.

Centrum pierwotnego zespołu zabudowań stanowił budynek przędzalni lnu – wybudowany w latach 1832-1833 wg projektu Jana Jakuba Gaya. Rozwój fabryki wspomagało połączenie kolejowe. W 1857 r. fabrykę oraz Osadę, przejęła spółka przemysłowców pochodzących z Monarchii Habsburskiej, z dzisiejszych Czech – Karol Hielle i Karol Dittrich. Po 1867 r. ruszyła budowa zachowanego do dziś zespołu urbanistycznego czyli osady fabrycznej wytyczonej według jednolitej koncepcji przestrzennej, z pełną gamą zabudowy użyteczności publicznej i socjalnej.

Od ok. 1870 r. datuje się okres prosperity fabryki, która stała się największym producentem i eksporterem tkanin lnianych w Europie. Wzrost produkcji łączył się z koniecznością rozwoju bazy dla zwiększającej się rzeszy pracowników. Kompozycja ściśle powiązana z rozmieszczeniem funkcji, podporządkowana została nowoczesnym ideom społecznym i socjalnym. Ważną rolę odgrywały przestrzenie publiczne i zieleń. W latach 1870-1871 wzniesiono pierwszy segment nowej, znormalizowanej zabudowy mieszkalnej. Powstało kilkanaście powtarzalnych budynków ceglanych, o uproszczonych podziałach i detalu architektonicznym. W 1882 r. fabryka włókiennicza osiągnęła znaczący etap rozwoju. Posiadała wówczas 21248 wrzecion przędzalniczych oraz 2078 krosien mechanicznych. W 1885 r. pracowało tu 8 tysięcy robotników. W 1885 r. zakłady zostały przejęte przez Towarzystwo Akcyjne Zakładów Żyrardowskich. Wśród akcjonariuszy czołową rolę odgrywał Karol Dittrich jr., z którego inicjatywy nastąpiła dalsza rozbudowa zakładu oraz osady. Na lata 1896-1885 notuje się intensywny rozwój fabryki oraz budownictwa osady, której obszar powiększył się niemal 11 krotnie (głównie osiedla robotnicze przy obecnych ulicach: 1 Maja, Kościuszki, Limanowskiego). W połowie lat 80. XIX w. podjęto budowę dzielnicy

mieszkaniowej o charakterze reprezentacyjnym. Przy nowo wytyczonej ulicy wzniesiono zespół willi dla wyższego personelu fabryki oraz willę Karola Dittricha jr., usytuowaną w parku krajobrazowym, zaprojektowanym przez K. Sparmana.

Od lat 70. XIX w. realizowano zabudowę użyteczności publicznej. Zbudowano m.in. Resursę przeznaczoną na cele kulturalno-rozrywkowe, Ochronkę (pierwsze przedszkole w granicach Królestwa Polskiego), trzy szkoły, siedzibę straży pożarnej oraz szpital (1894), pralnię, łaźnię, zabudowę handlową. W 1885 r. wzniesiono Kantor, monumentalny budynek administracyjny fabryki. W końcu XIX w. powstał rzymskokatolicki kościół pw. Św. Karola Boromeusza, kościół Baptystów oraz kościół dla parafii ewangelicko-augsburskiej.

Przełom XIX i XX w., to szczyt rozwoju żyrardowskiej produkcji fabrycznej i zabudowy osady. W początkach XX w. zakończono rozbudowę zespołu. Jeszcze w latach 1900-1903 zbudowano kościół pw. Matki Bożej Pocieszenia, projektu J. P. Dziekońskiego oraz dwa znaczące obiekty użyteczności publicznej – w 1910 r. budynek magistratu oraz w 1913 r., tak zwany „Ludowiec", pełniący funkcję domu kultury, zlokalizowane przy Rynku. Przed wybuchem I wojny światowej w Żyrardowie w 145 domach wielorodzinnych (w tym 132 należących do fabryki) mieszkała większość załogi i personelu technicznego fabryki. Wśród licznych obiektów zabudowy fabrycznej dominowała „stara przędzalnia" wzniesiona między 1829 a 1833 i wielokrotnie przebudowywana, „nowa przędzalnia" z lat 1910-14 oraz „pończoszarnia" z ok. 1870 (rozbudowywana).

W uzupełnieniu historii rozwoju miasta trzeba odnotować, iż w środowisku robotniczym Żyrardowa rodziły się nowoczesne ruchy socjalne i polityczne. W 1883 r., a następnie w latach 1905-1906 miały miejsce wielkie strajki robotnicze. Żyrardowskie Szpularki przeszły do legendy ruchów robotniczych na ziemiach polskich. Ich strajk z 1883 r. jest uważany za pierwszy w świecie protest robotniczy zorganizowany przez kobiety. Wydarzenia lat 1905-1906 miały w Żyrardowie szczególnie burzliwy przebieg. W okresie międzywojennym miasto pozostawało matecznikiem ruchów związkowych i robotniczych partii politycznych.

Spektakularny rozwój przerwały działania i zniszczenia I wojny światowej, wiele budynków zostało wysadzonych, a Rosjanie wywieźli część maszyn. Szybko jednak przystąpiono do rekonstrukcji. W 1916 r. osadzie fabrycznej nadane zostały prawa miejskie. W odrodzonej Polsce po 1918 r. fabryka włókiennicza funkcjonowała jako przedsiębiorstwo państwowe, a w latach 1923-1934 należała do francuskiego konsorcjum Bussaca. Po fali kryzysów fabrykę przejął Państwowy Bank Rolny. Był to jednak okres stopniowego hamowania dalszego rozwoju miasta, co przyczyniło się do utrzymania charakteru osady fabrycznej stworzonej w 2 połowie XIX wieku. Produkcja była kontynuowana przez cały okres PRL, a „Polski Len" był marką promowaną w kraju i za granicami.

Zmiany na rynkach handlowych spowodowały upadłość i wyprzedaż majątku zakładów lniarskich (1997 r.) Część zabudowań fabryki została zlikwidowana, w części funkcjonują w roli kontynuatora tradycji muzeum i warsztaty lniarskie, znacząca część została adaptowana na cele handlowe i lofty.

Historia ukształtowała Żyrardów jako osadę fabryczną, która jest reprezentatywnym przykładem dziewiętnastowiecznej industrializacji oraz bastionem robotniczych ruchów społecznych znaczącym w skali ponad europejskiej. Struktura urbanistyczna osady odzwierciedla zarówno technologię przerobu surowców włókienniczych, jak i wewnętrzną hierarchię zawodowo-społeczną społeczności fabrycznej, charakterystycznej dla globalnej cywilizacji przemysłowej XIX i początków XX wieku. Współcześnie przyszłość miasta wiązana jest z wyeksponowaniem wartości zabytkowych i kulturowych.

6. Uzasadnienie

Żyrardów – osada fabryczna, to wyjątkowe dobro reprezentujące europejskie dziedzictwo przemysłu lniarskiego. Dzięki zachowaniu historycznej kompozycji i specyfiki dziewiętnastowiecznego układu urbanistycznego osady fabrycznej, Żyrardów stanowi cenny i wyrazisty dokument najważniejszych procesów społecznych, gospodarczych i kulturowych XIX i pierwszej połowy XX w., jakie zachodziły w Europie. Na ocenę wyjątkowości składa się wiele czynników, najważniejsze to:

- **Reprezentatywność.** Przykład typowego dla europejskiego industrializmu XIX w. rozwoju zakładu przemysłowego działającego w oparciu o miejscowe zasoby surowcowe (len), siłę roboczą oraz nowoczesną technologię (wynalazki Girarda, europejskie transfery technologii).
- **Urbanizacja**. Żyrardów jest znaczącym przykładem miastotwórczej roli przemysłu w XIX w.
- **Koncepcja projektowa**. Oryginalne ogniwo w łańcuchu nawiązań do koncepcji miasta idealnego, do nurtu strefowania obszaru zurbanizowanego: strefa przemysłu, zamieszkania, reprezentacyjno – usługowo – socjalna, zieleń.
- **Idea społeczna.** Interesujący przykład poszukiwania równowagi między kapitalistyczną eksploatacją, a zabezpieczeniem socjalnym pracowników.
- **Procesy cywilizacyjne**. Miejsce kształtowania się ruchu robotniczego w kontekście zawodowym i politycznym, czyli obszar w którym toczyły się procesy społeczne decydujące o przekształceniach cywilizacyjnych świata schyłku XIX i XX w.
- **Procesy kulturowe** – ewolucja roli kobiety w społeczeństwie industrialnym **–** emancypacja zawodowa i społeczna. Pierwsze strajki kobiet w skali globalnej (Szpularki 1883 r.).
- **Procesy gospodarcze**. Największy w Europie zakład przeróbki surowca organicznego **–** lnu. Mariaż przedsięwzięcia przemysłowego i aktywizacji rolniczej, z wykorzystaniem surowca rodzimego **–** rośliny charakterystycznej dla Centralnej Europy. Utrzymywanie konkurencyjności w stosunku do surowców kolonialnych (bawełna).
- **Wielokulturowość**. W Żyrardowie wytworzyła się wielonarodowa i wielowyznaniowa społeczność **–** Polacy, Niemcy (w tym z terenu ziem czeskich Monarchii Habsburskiej), Rosjanie, specjaliści z różnych części Europy, Żydzi, katolicy, protestanci, baptyści, prawosławni. Społeczność łączyła organizacja produkcji i dystrybucji, czyli przemysłowa funkcja miasta i rola w procesach gospodarczych z nią związanych.

Żyrardów – europejskie dziedzictwo przemysłu lniarskiego, kwalifikuje się do kandydowania do wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturalnego UNESCO, ze względu na widoczną wyjątkową uniwersalną wartość zespołu Osady Fabrycznej.

Jako wartość nadrzędną wskazuje się kompletność, przejrzystość i jednorodność zespołu urbanistycznego, komplementarność i współzależność elementów przemysłowych, mieszkalnych i użyteczności publicznej. Osada Fabryczna jawi się, jako holistyczne świadectwo ważnych procesów gospodarczych, społecznych i cywilizacyjnych, istotnych dla charakterystyki XIX wieku oraz kształtujących tendencje rozwoju w wieku XX.

Atrybutami tak sformułowanej wartości są:

Skala urbanistyczna

- Układ urbanistyczny – jako materialne odzwierciedlenie procesów produkcyjnych, hierarchii i idei społecznych, w tym związku z idealistycznymi koncepcjami społecznymi (integracja socjalna i społeczna pod patronatem fabrycznym) i urbanistycznymi (miasto ogród, miasto strefowe).

- Granice zespołu – jako zachowany czytelny element wyodrębniający zwartą kompozycję urbanistyczno – przemysłową.
- Siatka ulic, placów i działek zabudowy – jako przejaw kompozycji decydujący o relacjach widokowych i funkcjonalnych.
- Dyspozycja funkcjonalna zabudowy – jako świadectwo złożoności zespołu i równowagi między strefami fabryczną, mieszkalną i użyteczności publicznej.
- Relacje kompozycyjno – funkcjonalne – jako odzwierciedlenie hierarchii społecznej i struktury społeczeństwa doby przemysłowej.

Wartości te wyrażają się też w skali zagospodarowania przestrzennego i architektury:

- Zieleń komponowana – jako istotne świadectwo i składnik koncepcji urbanistyczno – społecznej.
- Osie i relacje widokowe – element kształtowania krajobrazu kulturowego w wyniku świadomych decyzji kompozycyjno – planistycznych wyrażających wewnętrzne relacje funkcjonalne i ideowe w skali zespołu.
- Formy architektoniczne zabudowy – świadectwo gustu epoki, w kostiumach stylowych dziewiętnastowiecznego historyzmu, w powiązaniu z rangą, rolą w zespole i funkcją historyczną.

Wśród form architektonicznych szczególne znaczenie prezentują:

Zabudowa przemysłowa – autonomiczna w formie, warunkująca charakter Osady Fabrycznej, powiązana z infrastrukturą techniczną i ciągami technologicznymi. Tym cenniejsza, im bardziej kompletna pod względem detalu i wyposażenia historycznego, szczególnie w park maszynowy, ewentualnie czynne linie produkcyjne (produkcja muzealna).

Zabudowa mieszkalna – charakterystyczna w modularności rozwiązań, powtarzająca typowe rozwiązania obecne w skali Europy, zindywidualizowana przez relacje przestrzenne oraz hierarchizację stylistyczną (zróżnicowanie złożoności form i dekoracji architektonicznych). Zabudowę charakteryzują: gabaryty, bryły, rzuty, materiał i konstrukcja, kolorystyka, faktura elewacji, detal architektoniczny (w tym stolarka i ślusarka).

Zabudowa użyteczności publicznej – najokazalsza i najbardziej zaawansowana formalnie pod względem artystycznym. Reprezentacyjna, a zarazem odzwierciedlająca idee społeczne obecne w zespole Osady Fabrycznej (w tym idee wiary reprezentowane przez obiekty sakralne). Charakteryzuje się największym zróżnicowaniem funkcjonalnym, stylistycznym i zróżnicowaniem w skali reprezentacyjności oraz monumentalności.

Skala dziedzictwa niematerialnego:

– Zespół Osady Fabrycznej jest materialnym świadectwem wydarzeń i idei kształtujących społeczeństwo doby industrialnej.

Pogłębiona analiza atrybutów wyjątkowej uniwersalnej wartości dobra została przeprowadzona dla potrzeb opracowania *Planu Zarządzania Pomnikiem Historii – Żyrardów Dziewiętnastowieczna Osada Fabryczna*, PKN ICOMOS 2017 r. Wyciąg z ww opracowania zamieszczono w Aneksie nr 3 do niniejszego wniosku.

6. Wyjątkowa Uniwersalna Wartość

Żyrardów – europejskie dziedzictwo przemysłu lniarskiego, prezentuje wyjątkową uniwersalną wartość, jako cenne ze względu na kompletność, autentyzm i wyrazistość świadectwo cywilizacji industrialnej XIX i XX w. **Osada Fabryczna w Żyrardowie dokumentuje wymianę wartości w sferze koncepcji gospodarczych, technicznych, urbanistyczno – architektonicznych i społecznych. Usytuowana w Centralnej Europie, z dala od rynku surowców kolonialnych, przez połączenie wykorzystania rodzimego surowca – lnu, z europejskimi doświadczeniami technicznymi i gospodarczymi wyrasta na jedno z największych przedsiębiorstw włókienniczych ówczesnego świata. Skala przedsięwzięcia, hierarchia społeczna i organizacja produkcji znajdują odzwierciedlenie w układzie urbanistycznym i architekturze, które są wybitnym przykładem realizacji ilustrujących znaczący etap w historii ludzkości. Kompozycja przestrzenna ma bezpośredni związek z idealistycznymi koncepcjami społecznymi i urbanistycznymi. Była też scenerią pierwszych w świeci strajków kobiet – szpularek w 1883 r., co wiązało się z kształtowaniem autonomii zawodowej i społecznej kobiet w społeczeństwie nowoczesnym.**

Kryteria – Dlaczego wybrano te kryteria?

Zespół osady fabrycznej w Żyrardowie prezentuje tak bogatą i wielowarstwową wyjątkową uniwersalną wartość, że można wykazać, iż spełnia cztery kryteria uznania za dobro światowego dziedzictwa. Są to:

Kryterium II, stanowiące, iż: *dobro ma ukazywać znaczącą wymianę wartości, zachodzącą w danym okresie czasu lub na danym obszarze kulturowym świata, w rozwoju architektury lub techniki, sztuk monumentalnych, urbanistyki lub projektowania krajobrazu*;

– W Żyrardowie mamy do czynienia z przejęciem w rolniczej części Europy środkowej koncepcji rozwojowych zrodzonych w wyniku rewolucji przemysłowej na zachodzie Europy. Wyrazem tego jest założenie „na surowym korzeniu" i rozwój fabryki czerpiącej z zasobów miejscowego surowca (len) i rezerw siły roboczej (ludne Mazowsze) oraz europejskiej myśli technicznej (nowatorskie wynalazki Francuza F. Girarda, recepcja angielskich koncepcji przemysłowych i know-how niemiecko-czeskiej kultury przedsiębiorstwa połączone z perspektywą lokalnych (polskich) i imperialnych (rosyjskich) rynków zbytu. Żyrardów dokumentuje *wymianę wartości* w sferze koncepcji przedsiębiorstwa, co przekłada się na wartości urbanistyczne, architektoniczne oraz historyczne ukazujące ewolucję gospodarczą, techniczną i społeczną Europy w XIX i XX w.

Kryterium III, stanowiące, iż dobro ma: *nieść unikalne lub co najmniej wyjątkowe świadectwo tradycji kulturowej lub cywilizacji wciąż żywej bądź już nieistniejącej*;

– Osada fabryczna w Żyrardowie to materialne świadectwo dziewiętnastowiecznej tradycji przemysłowej, społecznej i cywilizacyjnej. Już nie istniejącej, lecz niezwykle mocno oddziałującej na współczesność jako okres kształtowania postaw i ról społecznych w społeczności industrialnej. Żyrardów ma charakter wyjątkowy ze względu na historyczną skalę przedsięwzięcia produkcyjnego (największe w Europie zakłady lniarskie, jedne z większych włókienniczych) i związaną z tym skalę urbanistyczną zespołu. Dla rangi i złożoności tradycji kulturowej istotny jest okres funkcjonowania fabryki (1829-1999) oraz wciąż żywa tradycja społeczności przemysłowej (np. społeczny charakter Muzeum Lniarstwa). O wyjątkowości świadczy rola prekursorska w kształtowaniu ruchów zawodowych i społecznych wyrażająca się przez strajk Szpularek z 1883 r. *i późniejsze procesy społeczno – gospodarczo – polityczne. Żyrardów dokumentuje również przepływ koncepcji urbanistycznych i przemysłowych w skali Europy, z industrialnego zachodu ku rolniczemu centrum.*

Kryterium IV, stanowiące, iż dobro ma być: *wybitnym przykładem typu budowli, zespołu architektonicznego, zespołu obiektów techniki lub krajobrazu, który ilustruje znaczący(e) etap(y) w historii ludzkości;*

– ze względu na skalę, stan zachowania, czytelność, wielowątkowość i wyrazistość układu urbanistycznego oraz form architektonicznych Żyrardów jest wybitnym przykładem zespołu architektonicznego połączonego z zespołem obiektów techniki oraz miejskiego krajobrazu komponowanego, który w formach zabudowy, ich hierarchizacji oraz w głównych osiach widokowych i ich oprawie (zieleń i architektura) odzwierciedla strukturę społeczną oraz procesy produkcyjne, ekonomiczne i cywilizacyjne miasta przemysłowego dziewiętnastego wieku. Rozwój miast przemysłowych w XIX w. był znaczącym etapem rozwoju w historii ludzkości, zarówno w skali europejskiej, jak i globalnej. Żyrardów stanowi wybitny przykład reprezentujący specyfikę rozwoju przemysłowego wkraczającego w mniej zindustrializowane regiony świata (Centralna Europa), co decydowało o „wyspowym" i monokulturowym charakterze przedsięwzięcia, nie wplecionego w sieć innych aktywności przemysłowych.

Kryterium VI, stanowiące, iż dobro: *(ma) być powiązane w sposób bezpośredni lub materialny z wydarzeniami lub żywymi tradycjami, ideami, wierzeniami, dziełami artystycznymi lub literackimi o wyjątkowym uniwersalnym znaczeniu*;

– Zespół fabryczno-mieszkalny Żyrardowa był sceną narodzin ruchu robotniczego w Centralnej Europie. Jest materialnym świadectwem poszukiwania równowagi między eksploatacją, a paternalistycznym zarządzaniem przedsiębiorstwem. Jest miejscem, w którym kształtowały się współczesne postawy społeczne i zawodowe kobiet, związane z budzeniem się świadomości praw pracowniczych i obywatelskich. Strajk kobiet – Szpularek z 1883 r. i późniejsze wydarzenia społeczne powiązane z ruchem rewolucyjnym (1905 r.) oraz tonujące nastroje działania socjalne i społeczne (szeroki zakres zaplecza socjalnego dla mieszkańców Żyrardowa – ochronka, szkoły, szpital, przestrzenie aktywności stowarzyszeniowej, miejsca kultu religijnego i stowarzyszeń wyznaniowych, „Ludowiec"), ilustrują jedne z najważniejszych idei rodzącego się społeczeństwa nowoczesnego, żywe w tym czasie, zarówno w Europie, jak i Ameryce Północnej. Bez wątpienia mamy tu do czynienia z tradycją i pamięcią o działaniach prekursorskich w skali Europy Centralnej i jednymi z najwcześniejszych w skali świata (strajk kobiet żyrardowskich 1883 r.). Zakorzenienie tradycji i jej ciągłość potwierdziło zaangażowanie robotnic i robotników żyrardowskich w ruch „Solidarności" w okresie demontażu systemu komunistycznego w krajach Europy Centralnej. To społeczno-historyczna klamra spinająca symbolicznie tradycje XIX i XX w. ruchu robotniczego, a zarazem wkład żyrardowskiej społeczności w kształtowanie oblicza współczesnej Europy. Wkład o wyjątkowym uniwersalnym znaczeniu.

8. Autentyzm

Wyróżnienie atrybutów jako materialnych nośników wyjątkowej uniwersalnej wartości pozwala na weryfikację i obiektywizację oceny autentyzmu dobra. W przypadku Żyrardowa czynnik autentyzmu jest wyjątkowo wysoki. Jeśli, zgodnie z *Wytycznymi operacyjnymi do realizacji Konwencji światowego dziedzictwa* jako kontekst obserwacji wybierzemy wskazane tam obszary, to uzyskamy wysoce zadowalający rezultat. Zgodnie z „Wytycznymi" obszarem analizy winny być: forma i projekt; materiały i substancje; użytkowanie i funkcja; tradycja, sposoby i systemy zarządzania; lokalizacja i otoczenie; język oraz inne formy dziedzictwa niematerialnego; atmosfera i odczucia; a także inne czynniki wewnętrzne i zewnętrzne. Każdy z tych obszarów wiąże się z wskazanymi powyżej atrybutami wartości. Analizując aktualny stan zachowania możemy wykazać, iż:

forma i projekt są wyrażane przez atrybuty sfery urbanistycznej, które charakteryzuje wysoki stopień zachowania postaci historycznej, czytelności i jednorodności postaci ukształtowanej ostatecznie w latach 1857-1914 r., na kanwie wcześniejszych założeń.

materiały i substancje są reprezentowane przez atrybuty sfery architektonicznej. W tym zakresie ocena zachowania substancji historycznej wynosi 95%, a procesy rewitalizacyjne i działania konserwatorskie sprzyjają utrzymaniu tego stanu, także w zakresie kompozycji zieleni i zagospodarowania przestrzeni publicznych.

użytkowanie i funkcja w kontekście autentyzmu wiążą się z atrybutami architektonicznymi wynikającymi ze zróżnicowania typologicznego zabudowy Osady Fabrycznej. W warstwie funkcji historycznej są widoczne, rozpoznawalne i w przeważającej części kontynuowane (obiekty mieszkalne, obiekty użyteczności publicznej, socjalne – np. ciągłość funkcji Ratusza, Resursy, Ochronki, szkół, szpitala, czy obiektów sakralnych). Najbardziej zagrożony jest autentyzm użytkowania przemysłowego, który po upadku zakładów w 1999 r. został ograniczony do produkcji pamiątkarskiej oraz aktywności Muzeum Lniarstwa. Jednak adaptowane budynki przemysłowe zachowują w dalszym ciągu autentyzm formy oraz odrębność funkcjonalną, przy współczesnej użyteczności (lofty).

tradycja, sposoby i systemy zarządzania – autentyzm w sferze niematerialnej, która łączy się z funkcją i użytkowaniem zespołu. Do 1999 r., zachowane w całej rozciągłości, w rozumieniu systemu dominacji fabryki nad strukturą miejską i jej funkcjonowaniem. Warto podkreślić, iż ów stan trwał mimo zmian ustrojowych, własnościowych i ekonomicznych. Po upadku fabryki w 1999 r., w stanie transformacji, jednak z zachowaniem tradycyjnych elementów systemu, z przeniesieniem akcentów, ze strony właścicieli fabryki (w tym, po 1945, państwa) na rzecz samorządu, który przejął część własności oraz odpowiedzialność za los miasta.

lokalizacja i otoczenie – ich wysoki autentyzm wynika z powiązania z uwarunkowaniami krajobrazowo-fizjograficznymi (np.: rzeka i jej udział w procesie produkcyjnym) oraz zachowania zwartości obszaru i czytelności jego granic.

język, inne formy dziedzictwa niematerialnego oraz atmosfera i odczucia, tylko w części poddają się próbie autentyzmu, gdyż są w części pochodną subiektywnych doświadczeń indywidualnych. Jednak atmosfera dawności, koloryt Osady Fabrycznej, żywe nazewnictwo i legenda tradycji fabrycznych kształtują odczucie autentyzmu miejsca na najwyższym poziomie.

Reasumując Osada Fabryczna w Żyrardowie jawi się, jako nad wyraz autentyczny i dobrze zachowany zespół w skali materialnej, wyrażanej przez atrybuty wartości (urbanistyka, kompozycja, substancja), a także dobro o silnym ładunku autentyzmu wyrażanym w skali pamięci historycznej, odczuć i tradycji miejsca.

Pogłębiona analiza zależności autentyzmu, integralności i atrybutów wyjątkowej uniwersalnej wartości została przeprowadzona dla potrzeb opracowania *Planu Zarządzania Pomnikiem Historii – Żyrardów Dziewiętnastowieczna Osada Fabryczna*, PKN ICOMOS 2017 r. Wyciąg z ww opracowania zamieszczono w Aneksie nr 4 do niniejszego wniosku.

9. Integralność

O wysokiej ocenie integralności współdecyduje utrzymanie zespołu w czytelnych granicach historycznych oraz zachowanie powtarzalności i jednorodności substancji zabytkowej w granicach układu (skala zabudowy, gabaryty, podziały elewacji, detal, kolorystyka). Istotny jest też

niewielki stopień późniejszych ingerencji w zabytkową tkankę Osady. Ów stan gwarantuje też wysoki stopień integralności w sferze krajobrazu kulturowego (sekwencje widoków i wnętrz, ich elementy), które odzwierciedlają w pełni historyczny układ kompozycyjny. Integralność współtworzy zespół zabudowy, utrzymany podział pasm funkcjonalnych w skali miasta oraz pamięć historyczna odnośnie skali i specyfiki produkcji. Brak wyposażenia technicznego oraz ciągłości funkcjonowania zespołu przemysłowego powoduje uszczerbek integralności, która jednak jest podtrzymywana przez inicjatywy Muzeum Lniarstwa i produkcję pamiątkarską.

Zatem mamy do czynienia z zespołem wysoce integralnym w sferze przestrzennej, krajobrazowej oraz w znacznym procencie substancji zabytkowej. Integralność funkcjonalna jest dobrze czytelna w kontekście historycznym. Współcześnie zminimalizowana, acz wciąż podtrzymywana.

Dobro obejmuje wszystkie elementy niezbędne do wyrażenia jego wyjątkowej uniwersalnej wartości, jest właściwego rozmiaru, aby zapewnić pełną reprezentację cech i procesów świadczących o jego znaczeniu, zaś niekorzystne skutki rozwoju są limitowane przez świadomą politykę konserwatorską.

Pogłębiona analiza zależności autentyzmu, integralności i atrybutów wyjątkowej uniwersalnej wartości została przeprowadzona dla potrzeb opracowania *Planu Zarządzania Pomnikiem Historii – Żyrardów Dziewiętnastowieczna Osada Fabryczna*, PKN ICOMOS 2017 r. Wyciąg z ww opracowania zamieszczono w Aneksie nr 4 do niniejszego wniosku.

10. Analiza porównawcza

Czy na Liście znajdują się już inne przykłady tego typu dóbr?
Tak ☑ Nie ☐

Specyfika wartości kulturowych Żyrardowa sprawia, że w celu porównania z innymi dobrami trzeba odnieść jego wartość do grupy zabytków przemysłu i techniki. Logika układu urbanistycznego i historycznych nawarstwień Żyrardowa nierozerwalnie wiąże się z przemysłową istotą rozwoju miasta. Specyfikę Żyrardowa można właściwie zrozumieć i ocenić wyłącznie sumując analizę historii przemysłu i idei społeczno – urbanistycznych, które w relacji do rozwoju przemysłowego były kreowane w cywilizowanym świecie XIX stulecia. Biorąc pod uwagę wielość przejawów cywilizacji przemysłowej XIX i XX w. grupę odniesienia należy zawęzić, do pokrewnych zespołów przemysłu włókienniczego. Ów przemysł ma długą tradycję i zajmuje wyodrębnione miejsce w dziejach rozwoju techniki, industrializacji i ewolucji społecznej. Na Liście Światowego Dziedzictwa przemysł włókienniczy jest reprezentowany przez dobra odzwierciedlające różne fazy rozwoju produkcji oraz różne kategorie surowcowe i specyfikę regionalną produkcji. Wśród dóbr światowego dziedzictwa z przemysłem włókienniczym łączą się:

1. Buhara, Uzbekistan: miasto szlaku jedwabnego.
2. Crespi d'Adda, Włochy, wzorcowa osada fabryczna, przemysł bawełniany, 1878 r.
3. La Croix Rousse, Lyon, Francja, domy tkaczy jedwabiu.
4. Derwent Valley wraz z Masson Mills, Wielka Brytania, od 1783 r., innowacyjność techniczna, bawełna XVIII – XIX w. Koncepcje Sir Richarda Arkwright'a.
5. Merv, Turkmenistan: miasto szlaku jedwabnego.
6. New Lanark, Wielka Brytania, idealizm społeczny, innowacyjność, bawełna, od 1785 r.

7. Saltaire, Bradford, Wielka Brytania, filantropijny paternalizm w rozwoju przemysłu, produkcja tkanin wełnianych, czesankowe / alpaka), od 1853 r.
8. San Leucio, Włochy, utopijna kolonia przemysłowa z lat dwudziestych XIX w., jedwabie.
9. Shirakawa-go and Gokayama, Japonia, hodowla jedwabników, wyrób jedwabiu.
10. Fabryka dziewiarska Claude-et-Duval w Saint-Dié-des-Vosges projektowana przez Le Corbusiera w latach 1947-1951.

Trudno do grona zespołów wpisanych na Listę zaliczyć Colonię Sedo and Güell w Hiszpanii, gdyż wpis dotyczy wyłącznie projektów Gaudiego, nie obejmując przemysłowo – mieszkalnej części zespołu. Podobnie fabryka dziewiarska Claude-et-Duval w Saint-Dié-des-Vosges projektowana przez Le Corbusiera w latach 1947-1951 i wpisana na listę światowego dziedzictwa w 2016 r. w ramach wpisu seryjnego jego dzieł należy do odmiennej kategorii dziedzictwa. Znalazła się na liście, jako dzieło architektoniczne wybitnego twórcy i przykład europejskiego modernizmu. Na Tentative List obecnie nie ma porównywalnych dla Żyrardowa zgłoszeń. Przemysł tekstylny nie jest reprezentowany.

Przegląd dóbr światowego dziedzictwa związanych z historią i tradycją produkcji tekstylnej wykazuje, iż na Liście są już reprezentowane poszczególne etapy rozwoju tego przemysłu w Europie. Masson Mills i zakłady w Derwent Valley oraz New Lanark, reprezentują wczesną, osiemnastowieczną fazę industrializacji. San Leucio to przykład kontynuacji koncepcji angielskich idealistów, w kręgu kultury dworskiej we Włoszech. Saltaire, Bradford i Crespi d'Adda stanowią przykłady rozwoju koncepcji osad fabrycznych z 2 połowy XIX w. Są pod względem czasu powstania, koncepcji społecznych i urbanistycznych najbliższe rozwiązaniom z Żyrardowa. Jednak, wszystkie z wymienionych obiektów są związane z innymi surowcami oraz inną genezą społeczno – gospodarczą, niż Żyrardów. Len, jako surowiec tekstylny charakterystyczny dla umiarkowanych klimatycznie obszarów Europy i uprawiany tu od czasów prehistorycznych, nie jest na Liście w ogóle reprezentowany. Podobnie nie ma na Liście reprezentacji modelu rozwoju polegającego na przejściu z gospodarki folwarcznej, do przemysłowej i wykorzystaniu do pozyskiwania surowca lokalnej taniej siły roboczej, co zastępowało mechanizm sprowadzania surowców z kolonii. Żaden ze wspomnianych przykładów (choćby z racji lokalizacji) nie obrazuje też, tak ważnego dla Centralnej i Wschodniej Europy zjawiska, jak przepływ idei i technologii w skali kontynentalnej. Różnice te, w połączeniu z autonomicznymi wartościami zespołu Osady Fabrycznej w Żyrardowie, decydują o wyjątkowej uniwersalnej wartości dobra, które nie jest dotąd w takim stopniu reprezentowane na Liście Światowego Dziedzictwa.

Dodać należy, że wyjątkowość Żyrardowa na tle innych ośrodków przemysłu tekstylnego w świecie potwierdził już dokument sporządzony w eksperckim kręgu TICCIH. Jest to dokument, który pokazuje rangę Żyrardowa w faktycznej, choć uproszczonej skali odniesień. Mowa tu o „studium porównawczym" pt. The International Context for Textile Sites przygotowanym w ramach prac sekcji włókienniczej Międzynarodowego Komitetu Ochrony Dziedzictwa Przemysłowego (TICCIH). Tekst był wypracowywany podczas szeregu spotkań Komitetu, od 2000 r. (Londyn, Wielka Brytania), przez posiedzenia w Barcelonie (Hiszpania, 2001), Euskirchen (Niemcy, 2003) i Sedan (Francja 2007) i wciąż jest uważany za roboczy. Jednak dokument ten daje wyobrażenie o skali i zasięgu historycznych ośrodków włókienniczych. Wśród nich Żyrardów pojawia się kilkukrotnie, jako:

– jedna z fabryk w kategorii „największe" jako jedyna reprezentująca przemysł lniarski;
– jedna z fabryk spełniających kryterium II UNESCO, czyli będąca dobrem ukazującym znaczącą wymianę wartości, zachodzącą w danym okresie czasu lub na danym obszarze kulturowym

świata w dziedzinie rozwoju architektury lub techniki, sztuk monumentalnych, urbanistyki lub projektowania krajobrazu;
– jako „miasteczko tekstylne", osadę fabryczną, jeden z licznych przykładów „krajobrazów włókienniczych", czyli miejscowości (miast), w krajobrazie których czytelna i dominująca jest pamięć o historycznym przemyśle tekstylnym;

W kategorii „największe", w cytowanym dokumencie wymieniane są ponadto:
– Największe na Świecie w 1800 r.: walczące o palmę pierwszeństwa Belper i New Lanark w Wielkiej Brytanii (bawełna);
– Największe w Europie w 1910:
  • bawełna: Kreenholm, Narva, Estonia, (458 380 wrzecion, 2500 krosien w 1901 r.) lub Fabryka Scheiblera, w Łodzi, Polska, (11 000 robotników),
  • len: Żyrardów, Polska (9 000 robotników),
  • wełna: Dean Clough, Halifax, Wielka Brytania (5 000 robotników)
– Największe na Świecie w 1912 r.: bawełna – Amoskeag, Manchester, New Hampshire, USA, (15 500 robotników).

Odnośnie spełniania kryterium drugiego podkreślono też wielokulturowość Żyrardowa[116], co wymaga korekty faktograficzno-interpretacyjnej, ale sygnalizuje splot wartości o znaczeniu ponadlokalnym. Międzynarodowy charakter dokumentu i syntetyczny model jego opracowania stanowią istotne czynniki obiektywizacji ocen, z których wyłania się wyjątkowa pozycja Żyrardowa w skali globalnej.

Analiza porównawcza dla Żyrardowa względem wybranej grupy odniesienia, czyli najważniejszych ośrodków produkcji tekstylnej reprezentowanych na liście Światowego Dziedzictwa UNESCO oraz innych europejskich reprezentantów tej gałęzi wytwórczości, wykazuje, że Osada Fabryczna należy do grupy najcenniejszych zabytków w swej kategorii w skali globalnej. Wnioski te uwiarygadnia systematyczny i syntetyczny przegląd europejskich ośrodków włókienniczych dokonany przez Bartosza M. Walczaka w opracowaniu: *Zespoły fabryczno – mieszkalne w europejskim przemyśle włókienniczym*, (Łódź 2010).

Reasumując żyrardowskie świadectwo przepływu idei i wartości, wielkość założenia, skala produkcji, zasięg sprzedaży, specyfika surowcowa (rodzimy len, zamiast kolonialnej bawełny), jednorodność koncepcji urbanistycznej (mimo dwufazowości rozwoju), nasycenie architekturą reprezentacyjną i funkcjami socjalnymi, wielokulturowość, kompozycja zieleni, stan zachowania zespołu oraz nasycenie wartościami niematerialnymi z odniesieniem do koncepcji miasta idealnego, koncepcji społecznych (ilustracja struktury społecznej w tkance urbanistycznej i architektonicznej miasta) oraz rola Żyrardowa w kształtowaniu się ruchu robotniczego, w tym zawodowej i socjalnej aktywności kobiet, czynią to miejsce ważnym i wyjątkowym w skali porównywalnych zespołów światowych i decydują o wyjątkowej uniwersalnej wartości dobra.

116 Żyrardów, Polska (fabryka lnu, założona przez Francuzów, kiedy teren był częścią Rosji, później w posiadaniu austriackim i pod szkockim kierownictwem).

11. Potencjalne korzyści z uzyskania statusu Światowego Dziedzictwa

Korzyści uniwersalne:

Wprowadzenie Żyrardowa, jako europejskiego dziedzictwa przemysłu lniarskiego, na Listę Światowego Dziedzictwa w pierwszym rzędzie przyniesie korzyści Liście, przez dopełnienie reprezentacji zjawisk i procesów społecznych, gospodarczych i urbanistycznych zachodzących w XIX i XX w. w skali globalnej, decydujących o kształcie i kierunkach ewolucji współczesności. Brak reprezentanta specyfiki zjawisk rozgrywających się w skali Europy Centralnej i promieniujących na Europę Wschodnią zubaża prezentację rozwoju cywilizacyjnego w skali kontynentalnej i światowej.

Wprowadzenie Żyrardowa na Listę może mieć też pozytywny wymiar w kontekście promocji Polski i polskiego dziedzictwa kulturowego w świecie. U podstaw powstania Żyrardowa legły bowiem patriotyzm i koncepcja walki o byt narodowy, przez budowanie niezależności ekonomicznej i dorównywanie przodującym ośrodkom cywilizacyjnym. Wykorzystanie innowacyjnych projektów F. Girarda, w połączeniu z modernizacją majątku Łubieńskich było pomyślane, jako część starań o wzmocnienie pozycji Królestwa Polskiego na mapie ówczesnej Europy. Ukazanie historii Żyrardowa, jako przedsięwzięcia liczącego się w skali świata, a zainicjowanego przez Polaków, symbolicznie dopełni intencję wzmacniania pozycji naszego kraju, towarzyszącą powstaniu Osady Fabrycznej. Uzyskanie miejsca na Liście Światowego Dziedzictwa dla Żyrardowa, miasta średniej wielkości, usytuowanego na Mazowszu, może też dać efekt większego zainteresowania i poszanowania dla spuścizny historycznej regionu, który wciąż jest niewystarczająco doceniany w kontekście bogactwa wątków kulturowych.

Z perspektywy miasta można wskazać potencjalne korzyści w rozmaitych sferach, w tym:

Ochrona: – potencjalny wpis na Listę Światowego Dziedzictwa dla Żyrardowa będzie ukoronowaniem długiej drogi dbałości o dziedzictwo historyczne i kulturowe miasta. Kolejne kroki stanowienia ochrony – wpis do rejestru zabytków układu urbanistycznego, miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego, uznanie za Pomnik Historii, to etapy starań o wpis na Listę Światowego Dziedzictwa. Z perspektywy ochrony wpis na Listę byłby międzynarodowym potwierdzeniem dobrze realizowanego procesu ochrony. Z drugiej strony wpis, to zobowiązanie, by tym rozważniej zarządzać dobrem i chronić jego wyjątkową uniwersalną wartość przed zagrożeniami. Prestiżowe wyróżnienie w skali globalnej będzie dodatkowym uzasadnieniem dla już realizowanej polityki ochrony.

Konserwacja: – w zakresie konserwacji w przypadku Żyrardowa i obiektów oraz zespołów wpisanych do rejestru zabytków ramy działań wyznacza obowiązujący i skutecznie funkcjonujący krajowy system ochrony zbytków. Wpis Żyrardowa na Listę może przyczynić się do zwiększenia dostępu do międzynarodowych koncepcji doktrynalnych i nowatorskich technik konserwatorskich wypróbowywanych w skali świata. Może być argumentem na rzecz pozyskiwania większych funduszy przeznaczonych na konserwacje i bieżące utrzymanie obiektów i zespołów zabytkowych. Może skutkować wzmożonym nadzorem konserwatorskim nad prowadzonymi robotami. Może też wzmocnić poczucie społecznego przekonania o wartości zespołu, co jest niezwykle ważnym czynnikiem wzmacniającym skuteczność lokalnego systemu ochrony zabytków.

Edukacja: – Wpis na Listę Światowego Dziedzictwa będzie inspiracją do wzmożenia w skali lokalnej edukacji o dziedzictwie i idei realizowanej przez UNESCO. Edukacja adresowana do najmłodszych za pośrednictwem szkół, do starszych za pośrednictwem mediów, a dla zainteresowanych przez kolejne akcje, wystawy i działania muzealne. Jednocześnie wpis na Listę

umożliwi poszerzenie akcji edukacji o wartości dziedzictwa przemysłu i techniki, specyfiki historycznej Żyrardowa oraz wartości obecnych w krajobrazie kulturowym miasta. Z drugiej strony uczestniczenie w rozmaitych inicjatywach Centrum Światowego Dziedzictwa może otworzyć możliwości edukowania o Żyrardowie i Polsce w sferze międzynarodowej, wśród stron Konwencji o ochronie światowego dziedzictwa kulturowego.

Turystyka: – Żyrardów, w związku z koniecznością wypełnienia luki gospodarczej po upadku przemysłu włókienniczego, jedną z szans rozwojowych widzi w rozbudowie przemysłów czasu wolnego. W tym kierunku zmierza część inwestycji, od rewitalizacji przestrzeni publicznych, po inwestycje typu loft. Renoma Listy Światowego Dziedzictwa, jej globalny zasięg może być świetnym wzmocnieniem akcji promocyjnej miasta. Obecność w gronie dóbr o wyjątkowej uniwersalnej wartości daje też możliwość sieciowania ofert turystycznych i wzajemnej promocji miejsca w gronie najatrakcyjniejszych ofert turystyki kulturowej w skali świata. Wpis wzmocni rangę Żyrardowa w skali Europejskiego Szlaku Dziedzictwa Przemysłowego (ang. European Route of Industrial Heritage, ERIH), w ramach którego Żyrardów, wraz z Muzeum Techniki i Włókiennictwa w Bielsku-Białej oraz Centralnym Muzeum Włókiennictwa w Łodzi, reprezentuje przemysł włókienniczy na ziemiach polskich.

Inne: – wzmocnienie uznania dla tradycji historycznej Żyrardowa związanej z przemysłem lniarskim może pozytywnie i integrująco wpływać na lokalną społeczność, budzić dumę i przyczyniać się do budzenia inicjatyw lokalnych, w tym w sferze dziedzictwa kulturowego. Docenienie wartości historycznej, artystycznej i zabytkowej Żyrardowa w skali ponad krajowej może też pobudzić mieszkańców do większego poszanowania historycznej substancji, co przełoży się na korzyści w sferze ochrony, konserwacji, turystyki i przemysłów czasu wolnego. Jako istotne wskazuje się, że uznanie międzynarodowe przez wpis na Listę może oddziaływać w skali światowej, ale też może procentować w obrębie lokalnej, miejscowej społeczności, jako element mobilizujący i podnoszący świadomość wartości miejsca.

Reasumując potencjalne korzyści z uzyskania statusu Światowego Dziedzictwa dotyczą interesu poznawczego, w którym ukazanie przypadku Żyrardowa poszerza globalną wiedzę o dziewiętnastowiecznym rozwoju industrializacji w Centralnej Europie, wzrostu prestiżu problematyki dóbr kultury, a szczególnie dziedzictwa przemysłu i techniki w oczach społeczności lokalnej, wizerunku i promocji miasta, promocji Mazowsza, jako regionu o wysokich wartościach kulturowych, wzmocnienia motywacji do działań konserwatorskich i ochronnych oraz rozwoju sfery przemysłów czasu wolnego, czyli wykorzystania prorozwojowego potencjału dziedzictwa w aktywizacji obszaru poprzemysłowego, który wymaga nowej koncepcji funkcjonowania. Należy podkreślić, iż gama korzyści dotyczących odbioru społecznego dobra powinna mieć istotne znaczenie dla długofalowej polityki ochronnej zabytkowej Osady Fabrycznej i przyczynić się do utrwalenia i spopularyzowania jej wartości.

12. Zagrożenia

Uwagi ogólne

Skala zagrożeń dla wyjątkowej uniwersalnej wartości dobra, jakim jest Żyrardów – Europejskie Dziedzictwo Przemysłu Lniarskiego, ma dwoisty charakter.

Po pierwsze są to zagrożenia typowe dla współczesnych ośrodków miejskich w Polsce, wynikające z napięć między potrzebami rozwoju, zagrożeniami gentryfikacją, a zasadami i wymogami ochrony. W tym zakresie minimalizacji zagrożeń służy system prawny ochrony zabytków.

Po drugie mamy do czynienia z zagrożeniami specyficznymi wynikającymi z uwarunkowań funkcjonalno-historycznych i ekonomicznych. Przyczyną tych zagrożeń jest niezakończony proces transformacji zapoczątkowanej w 1999 r. upadkiem produkcji włókienniczej w Żyrardowie. Z procesem tym związane są napięcia dotyczące lokalnej społeczności oraz funkcjonalności zespołu miejskiego, który powstawał w warunkach swoistej monokultury gospodarczej, wynikającej z organicznego związania miasta z fabryką i produkcją włókienniczą. Przeciwdziałania tym zagrożeniom wiążą się z miejską aktywnością w procesach rewitalizacji.

Do obu kategorii zagrożeń należą też czynniki związane z presją modernizacyjną w stosunku do zabudowy mieszkalnej, nieuniknionym skutkiem postępu cywilizacyjnego i rosnących aspiracji bytowych mieszkańców. W obu kategoriach zagrożeń odgrywa rolę sytuacja ekonomiczna miasta, samorządu i indywidualnych obywateli. Poważnym, nieoczekiwanym zagrożeniem mogą być w tym względzie skutki pandemii i wahnięć ekonomicznych z nią związanych.

Pod względem kategorii zagrożeń szczególnej uwagi wymagają:

Presja urbanistyczna – w przypadku Żyrardowa tonowana zapisami w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego i procesem konsyliacyjnego uzgadniania inwestycji w modernizowanej strefie przemysłowej.

Zagrożenia środowiskowe – związek zabytkowego zespołu historycznego z systemem wodnym tworzy potencjalne zagrożenie powodziowe, które jest eliminowane przez planową gospodarkę wodną i regulacje cieku wodnego. Współczesną grupą zagrożeń środowiskowych są anomalie pogodowe wynikające ze zmian klimatycznych, szczególnie gwałtowne ulewy i huraganowe wiatry wprowadzają nowy czynnik ryzyka, w największym stopniu dotykający zieleni komponowanej i historycznych drzewostanów. Sposobem minimalizowania zagrożeń jest bieżąca pielęgnacja zieleni oraz stosowanie procedur bezpieczeństwa podczas wystąpienia zagrożeń.

Inne – zagrożeniami współczesności są tendencje do termomodernizacji obiektów poprzez ocieplanie ścian zewnętrznych, nie uwzględniające zabytkowej specyfiki architektury. Nowym zagrożeniem są dążenia do dywersyfikacji źródeł energii przez montaż instalacji fotowoltaicznych, co może prowadzić do degradacji krajobrazowej zespołu zabytkowego. Z drugiej strony istotnym zagrożeniem jest emisja gazów i pyłów powodująca smog i obniżenie jakości powietrza. Są to skutki funkcjonowania tradycyjnych pieców węglowych, które wciąż jeszcze występują w mieszkaniach prywatnych i komunalnych. Problem ten jest sukcesywnie likwidowany przez przyłącza do miejskiej sieci ciepłowniczej. Ponadto barierą dla wymienionych wyżej zagrożeń są regulacje prawne i nadzór sprawowany przez Biuro Miejskiego Konserwatora Zabytków.

Szczególnie zagrożona jest sfera dziedzictwa niematerialnego w zakresie tradycji i dziedzictwa industrialnego miasta (zespołu fabrycznego). Jest to obszar zagrożeń daleko wykraczający poza możliwości i kompetencje działania służb konserwatorskich. Brak w skali kraju rozwiązań, które mogą być automatycznie przejęte i wdrażane w celu pozytywnego stymulowania procesów. Celowe jest przykładanie dużej wagi do wskazanego problemu i poszukiwanie za pośrednictwem polityki miasta oraz aktywności środowisk naukowych i regionalistów koncepcji działania. Priorytetem powinno być wspieranie inicjatyw podtrzymujących, utrwalających i wzbogacających lokalną tradycję historyczną ze szczególnym uwzględnieniem tradycji przemysłowej żyrardowskich zakładów włókienniczych. Wzmocnienia i ochrony wymaga inicjatywa żyrardowskiego Muzeum Lniarstwa.

Świadomość występowania zagrożeń dla zespołu zabytkowego Osady Fabrycznej łączy się z aktywnymi działaniami samorządu miasta w celu przeciwdziałania im. Synergia działań samorządowych, regulacji prawnych i aktywności społecznej pozwala zachować zagrożenia

pod kontrolą. Jednym z rozwijanych kierunków zarządzania zespołem zabytkowym musi być doskonalenie systemu monitoringu zagrożeń i przeciwdziałania zagrożeniom. Sporządzane na zlecenie miasta dokumenty strategiczne uwzględniają te potrzeby i oczekiwane kierunki działania.

Pogłębiona analiza zagrożeń przypisanych do atrybutów wyjątkowej uniwersalnej wartości została przeprowadzona dla potrzeb opracowania *Planu Zarządzania Pomnikiem Historii – Żyrardów Dziewiętnastowieczna Osada Fabryczna*, PKN ICOMOS 2017 r. Wyciąg z ww opracowania zamieszczono w Aneksie nr 5 do niniejszego wniosku.

13. Ochrona prawna

Osada Fabryczna w Żyrardowie ma zagwarantowaną pełną ochronę w krajowym systemie prawnym, przede wszystkim poprzez wpisy do rejestru zabytków (decyzja o wpisie do rejestru zabytków układu urbanistycznego oraz wpisy indywidualne zabytków nieruchomych). Szczególnie istotny jest wpis do rejestru zabytków układu urbanistycznego – Osada Fabryczna (decyzja nr A- 520 z 30.01. 1979 r. oraz wyjaśnienie zakresu obszarowego ochrony poprzez postanowienie Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków nr 308/09 z dn. 25. 06. 2009 r. Ponadto w rejestrze zabytków nieruchomych obejmujących dzieła architektury i budownictwa znajduje się 131 obiektów, czyli zdecydowana większość historycznej zabudowy Osady.

Wpis do rejestru zabytków jest podstawą polskiego systemu prawnej ochrony zabytków. Z wpisem wiąże się ustawowo zawarowana konieczność pozyskiwania pozwoleń konserwatorskich na prowadzenie prac przy zabytku oraz na inne działania, które na stan zabytku mogą mieć wpływ. Przez wydawanie pozwoleń państwowa i samorządowa administracja konserwatorska faktycznie sprawuje nadzór nad stanem zachowania i kierunkami przekształceń obiektów zabytkowych. Zatem system: wpis do rejestru zabytków – pozwolenie konserwatorskie jest istotą państwowego, prawnego mechanizmu ochrony zabytków.

Kolejna, zgodna z ustawą o ochronie zabytków, forma ochrony, która funkcjonuje w odniesieniu do obszaru historycznej Osady Fabrycznej w Żyrardowie to Pomnik Historii. „Żyrardów – XIX-wieczna Osada Fabryczna" został uznany za Pomnik Historii rozporządzeniem Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z 4 stycznia 2012 r. (Dz. U. Nr 11, poz. 59). Potwierdzono w ten sposób uznanie dla Żyrardowa, jako zespołu zabytkowego o wyjątkowych i najwyższych w skali kraju wartościach zabytkowych. Zgodnie z prawem Prezydent RP, na wniosek ministra właściwego do spraw kultury i dziedzictwa narodowego, w drodze rozporządzenia, może uznać za Pomnik Historii zabytek nieruchomy wpisany do rejestru zabytków lub park kulturowy o szczególnej wartości dla kultury, określając jego granice. Uznanie za Pomnik Historii jest w pierwszym rzędzie formą prestiżowego wyróżnienia w skali kraju oraz gwarancją najwyższej jakości działań konserwatorskich. Uznanie za Pomnik Historii ma również coraz większe znaczenie w pozyskiwaо niu publicznych środków na prace remontowo-konserwatorskie. W 2017 r. na zlecenie Urzędu Miasta Żyrardów został opracowany nowatorski *Plan Zarządzania Pomnikiem Historii – Żyrardów Dziewiętnastowieczna Osada Fabryczna*[117], ustalenia dokumentu są sukcesywnie wdrażane w życie.

Kopie wszystkich dokumentów potwierdzających ochronę prawną dobra por. ANEKS 6.

117 Projekt na zlecenie Miasta Żyrardów opracowali: B. Szmygin, A. Siwek, A. Fortuna-Marek, *Plan Zarządzania Pomnikiem Historii – Żyrardów Dziewiętnastowieczna Osada Fabryczna*, PKN ICOMOS 2017 r.

Zasady ochrony miejsca i jego otoczenia określone w prawie miejscowym:

W skali systemowej wynikającej z obowiązujących ustaw zasady ochrony w prawie miejscowym wynikają z ustawy z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (t. j. Dz.U. z 2020 poz. 293). Ustawa mówi, że w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym uwzględnia się wymagania ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków. W miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego określa się obowiązkowo, m.in. zasady ochrony i kształtowania ładu przestrzennego, zasady ochrony środowiska, przyrody i krajobrazu, zasady kształtowania krajobrazu, zasady ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków, w tym krajobrazów kulturowych oraz dóbr kultury współczesnej. Ustawa nakłada obowiązek uzgodnienia projektu mpzp z właściwym wojewódzkim konserwatorem zabytków w zakresie kształtowania zabudowy i zagospodarowania terenu. Natomiast ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami jako jedną z form ochrony zabytków na poziomie prawa miejscowego określa ustalenia ochrony w uchwalanych przez samorząd lokalny miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego. **W przypadku historycznej Osady Fabrycznej w Żyrardowie cały jej obszar posiada uchwalone miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego[118],** opatrzone odpowiednimi zasadami, zakazami i nakazami odnoszącymi się do zachowania zabytkowego obszaru i jego wartości oraz sposobów współczesnego zagospodarowania terenu.

Osobna rola przypada gminnej ewidencji zabytków, która choć niewymieniona wśród zasadniczych form ochrony zabytków, przybiera charakter formy ochrony. Jest to kolejna prerogatywa gminy, czyli sprawowanie ochrony na samorządowym szczeblu lokalnym. Wpis do gminnej ewidencji zabytków, zgodnie z regulacjami ustawy o ochronie zabytków opiece nad zabytkami skutkuje koniecznością uwzględnienia tych obiektów w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego. W obowiązujących miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego obiekty ewidencyjne opatrzone są zapisami ochronnymi. W przypadku Żyrardowa, cała historyczna zabudowa Osady ujęta jest w gminnej ewidencji zabytków.

Istotnym składnikiem systemu ochrony zabytków Żyrardowa jest funkcjonowanie biura i urzędu Miejskiego Konserwatora Zabytków. Dzięki możliwości prawnej samorząd miasta, na mocy porozumienia z wojewodą mazowieckim, przejął część kompetencji wojewódzkiego konserwatora zabytków i odpowiedzialność, za stan zespołu zabytkowego.

Koncepcję ochrony dobra sprawowanej przez agendy administracji samorządowej wyraża cytat z dokumentu strategicznego:

Zasadne jest przyjęcie jako naczelnej zasady (przy wszystkich działaniach związanych z prezentacją, udostępnianiem oraz wzbogacaniem oferty turystycznej), że ochrona, zachowanie i uczytelnienie wszystkich atrybutów stanowiących o wartościach zabytkowego zespołu oraz zachowanie autentyzmu i integralności dobra jest celem nadrzędnym. Jest to przekaz istotny zarówno w sferze oferty turystycznej, jak i w kontekście budowania akceptacji i zrozumienia polityki ochronnej wartości zabytkowych.[119]

Czy istnieje aktualny miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego dla całego obszaru miejsca lub jego części, lub jego otoczenia?

Tak – cały obszar proponowany we wniosku nominacyjnym posiada aktualne miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego, w którym uwzględnione są wymogi ochrony konserwatorskiej Osady Fabrycznej.

118 Bieżącą orientację w zapisach planistycznych umożliwia system informacji miejskiej: https://zyrardow.e-mapa.net/

119 wg.: *Plan Zarządzania Pomnikiem Historii – Żyrardów Dziewiętnastowieczna Osada Fabryczna*, PKN ICOMOS 2017 r., opracowanie na zlecenie Miasta Żyrardów.

Przyjęte zasady gospodarowania terenem dobra oraz zasady obowiązujące w jego otoczeniu.

Obszar dobra objęty jest ustaleniami kilku mpzp powstałych w różnym czasie. Szczegółowość formułowania zasad ochronnych jest zróżnicowana, ale ich wspólną cechą jest dostrzeganie i uwzględnianie problematyki konserwatorskiej. Generalnie plany określają zasady ochrony i kształtowania ładu przestrzennego, ochrony środowiska, przyrody i krajobrazu kulturowego oraz zasady ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej.

Uwzględniając granice uchwalonych mpzp (dla czytelności przekazu) podzielić można na następujące części:

Obszar położony na północny wschód od ul. 1 Maja:

- W zdecydowanej części objęty jest mpzp pn. Osada Fabryczna – teren ograniczony ul. Waryńskiego, terenem szpitala, ul. Ossowskiego, ul. Mireckiego, ul. 1 Maja (Uchwała Nr XI/98/03 Rady Miejskiej Żyrardowa z dnia 28 sierpnia 2003 r.) Mpzp wskazuje obiekty wpisane do rejestru zabytków i objęte ewidencją, dla których wprowadzono zakazy – ich likwidacji, dokonywania rozbudowy, nadbudowy oraz zmian gabarytów i naruszania rysunku elewacji. Remonty i modernizacje tych obiektów mogą być dokonywane w zakresie i na warunkach określonych przez służby konserwatorskie. Nowoprojektowane obiekty muszą nawiązywać formą, gabarytami i materiałami do otaczającej zabudowy, a rozwiązania architektoniczne oraz ich usytuowanie podlegają uzgodnieniu z WKZ. Plan informuje, że teren objęty jest częściowo ścisłą i pośrednią strefą konserwatorską, a działania inwestycyjne w tej strefie należy uzgadniać z wojewódzkim konserwatorem zabytków.
- W niewielkiej części objęty jest mpzp odnoszącym się do terenu szpitala miejskiego (Uchwała Nr XXIX/215/2000 z dnia 30 listopada 2000 w sprawie zmiany miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego miasta Żyrardowa) i wskazuje obiekty objęte ochroną poprzez wpis do rejestru zabytków oraz strefy ochrony konserwatorskiej ustalając dla obiektów i stref zasady postępowania (przede wszystkim konieczność uzgodnień z wkz).

Obszar położony na południowy zachód od ul. 1 Maja i na północ od ul. Limanowskiego

- W części jest to teren ograniczony ul. Limanowskiego, północną granicą działek przy ul. Żeromskiego, ul. Farbiarską, północną granicą parku oraz północnymi granicami działek położonych przy ul. Sławińskiego i ul. 1 Maja – (Uchwała Nr X/81/03 Rady Miejskiej Żyrardowa z 26 czerwca 2003 r.). Plan uwzględnia ochronę zabytków wpisanych do rejestru oraz zasad określonych w strefach ochrony konserwatorskiej;
- W części teren tzw. „Wykańczalni" (Uchwała Nr XIII/79/15 z dnia 21 września 2015 oraz zmiana planu Nr XXVIII/243/20 z dn. 25.08.2020) obejmujący obszar Dawnych Zakładów Lniarskich „Wykańczalnia", określający szczegółowe zasady dotyczące m.in. zakresu możliwych ingerencji w odniesieniu do budynków wpisanych do rejestru zabytków oraz ujętych w gez; zachowania zabytkowych budynków (przede wszystkim ich formy, kolorystyki elewacji i dachów) oraz zakazy (m.in. dotyczące ociepleń zewnętrznych i umieszczania reklam).

Obszar położony na południowy zachód od ul. 1 Maja i na południe od ul. Limanowskiego

- W większej części jest to obszar mpzp ograniczonego: ul. Limanowskiego, ul. 1 Maja, ul. Radziwiłłowską, rzeką Pisią, Górnym Stawem, granicą działki nr ewid. 3516/1, ul. Chopina i rowem burzowym (z wyłączeniem z zakresu planu obszarów objętych mpzp zatwierdzonym Uchwałą nr XLI/322/05 z 8 grudnia 2005 r. w sprawie uchwalenia zmiany mpzp zatwierdzonego Uchwałą Nr IX/76/03 z dnia 29 maja 2003 r. oraz działki o numerach ewid. 3519/36, 3519/23, 3519/5) – Uchwała Nr XXXV/278/13 Rady Miejskiej Żyrardowa z dnia 29 sierpnia 2013 (Zmiana planu Nr XXX/259/20 z dn. 29. 10. 2020 r.)

Plan określa zasady ochrony i kształtowania ładu przestrzennego, ochrony środowiska, przyrody i krajobrazu kulturowego oraz zasady ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej. W odniesieniu do terenu wpisanego do rejestru zabytków określone zostały szczegółowe zasady dotyczące m.in. kolorystyki dachów, kolorystyki elewacji nowoprojektowanych budynków, formy ewentualnej nadbudowy zabytkowych budynków.

– w niewielkiej części jest to obszar mpzp zgodnego z Uchwałą Nr XLI/322/05 z dnia 8 grudnia 2005 w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego miasta Żyrardowa zatwierdzonego uchwałą nr XI/76/03 Rady Miejskiej Żyrardowa z dnia 29 maja 2003. Plan uwzględnia ochronę zabytków wpisanych do rejestru zabytków oraz ujętych w ewidencji oraz objęcie tego obszaru strefą ochrony konserwatorskiej w której realizacja zagospodarowania, działań inwestycyjnych wymaga uzgodnień ze służbami konserwatorskimi.

W analogicznym duchu formułowane są zalecenia względem ochrony wartości dziedzictwa kulturowego w dokumentach planistycznych dotyczących otoczenia zespołu Historycznej Osady fabrycznej w Żyrardowie. W obszarach zdegradowanych podejmuje się inicjatywy rewitalizacji i rewaloryzacji, jak w przypadku parku i ciągu komunikacyjnego na osi Osada Fabryczna – Dworzec PKP.

14. Własność

Własność obszaru i obiektów na terenie Osady Fabrycznej jest zróżnicowana. W obszarze przemysłowym występuje własność skarbu państwa, własność komunalna oraz osób prawnych. W obszarze użyteczności publicznej dominuje mienie komunalne czyli własność Gminy – Miasta Żyrardów reprezentowanej przez Prezydenta Miasta Żyrardowa. Gmina posiada tytuł prawny do części budynków użyteczności publicznej (42 %) oraz większości ulic i miejskich przestrzeni publicznych. Obiekty sakralne pozostają we władaniu związków wyznaniowych. Pozostałości mienia skarbu państwa znajdują się w zarządzie Powiatu Żyrardowskiego. W sferze mieszkalnej dominuje zarząd komunalny, mienie gminy, choć zauważa się tendencję do uwłaszczania mieszkańców i tworzenia wspólnot mieszkaniowych, w których Gmina posiada jednak wysokie procentowo udziały.

W kontekście zarządu miasta i sprawowania ochrony zespołu zabytkowego kompetencje pozostają przy władzach miasta i w ręku miejskiego konserwatora zabytków, który działa w wyniku porozumienia prezydenta miasta z wojewodą mazowieckim i udzielenia części kompetencji mazowieckiego wojewódzkiego konserwatora zabytków.

Czy właściciele popierają wniosek?

Tak ☑ Nie ☐

Uwaga: Do dokumentacji wnioskowej powinny być załączone potwierdzenia poparcia starań o wpis na listę światowego dziedzictwa ze strony samorządu, urzędu konserwatorskiego i ewentualnie organizacji pozarządowych. Nie ma określonego wymogu, co do formy i ilości takich dokumentów, ale ich zadaniem jest potwierdzenie zaangażowania gospodarza miejsca i akceptacji społecznej dla projektu nominacyjnego. Dobrą praktyką jest uzupełnienie dokumentacji o pismo przewodnie Prezydenta Miasta – gospodarza dobra, który potwierdza wolę samorządu ubiegania się o wpis na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO.

15. Poparcie władz lokalnych dla ubiegania się o status Światowego Dziedzictwa

Inicjatywa wpisu Żyrardowa na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego UNESCO ma długą historię. Pierwsze koncepcje budowano już w latach dziewięćdziesiątych XX w. Samorząd przyjął plan stopniowego, ale i konsekwentnego dążenia do uznania międzynarodowego, ze świadomością potrzeb w tym procesie. W ramach działań podnoszących status ochrony zespołu fabrycznego wykonano gminną ewidencję zabytków, uwzględniano jej ochronę w dokumentach strategicznych i planistycznych miasta. Dążenie do uzyskania tytułu Pomnika Historii miało być kolejnym krokiem, ku możliwości ubiegania się o nominację na Listę UNESCO. Z inicjatywy władz samorządowych powołano stanowisko Miejskiego Konserwatora Zabytków, który na mocy porozumienia Prezydenta Miasta z Wojewodą Mazowieckim realizuje w Żyrardowie część zadań Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Zadania te służą optymalizacja ochrony Osady Fabrycznej i są połączone z procesem rewitalizacji miasta.

Inicjatywa wpisu na Listę spoczywa w rękach samorządu miasta. Jej orędownikami są Prezydent Miasta i Rada Miasta. Oparcie merytoryczne i organizacyjne tworzą zespoły i działania Miejskiego Konserwatora Zabytków oraz muzeów żyrardowskich i miejscowych regionalistów. Koncepcja wpisu była wstępnie prezentowana publicznie na otwartym spotkaniu z udziałem samorządu i regionalistów. Spotkała się z życzliwym przyjęciem reprezentantów społeczności Żyrardowa.

Jak piszą lokalni badacze i miłośnicy: „*Zakładów Lniarskich już nie ma, ale kołaczą się dawne tradycje robotnicze. Trzeba tylko przywrócić im odpowiednia rangę w pamięci, spopularyzować w lokalnej społeczności*."[120] (http://mazowsze.hist.pl/29/Rocznik_Zyrardowski/891/2011/34205/) Uznanie w oczach społeczności światowej, wpis na Listę Światowego Dziedzictwa, jest dobrym sposobem na przywrócenie rangi dziedzictwu przemysłowemu i społecznemu Żyrardowa.

Czy władze lokalne zapewniają wsparcie dla starań o status Światowego Dziedzictwa?

Tak ☑ Nie ☐

Starania o status Światowego Dziedzictwa to inicjatywa władz samorządowych Żyrardowa, zainspirowana stanem badań i publikacjami podnoszącymi ten wniosek od lat 90. XX w.

Uwaga: Załącznikiem do dokumentacji wnioskowej powinna być deklaracja poparcia projektu ze strony gremiów samorządowych. W sytuacji, gdy starania o wpis na Listę Światowego Dziedzictwa są inicjatywą samorządu, też należy wyrazić to w formie załącznika do dokumentacji wnioskowej.

16. Zarządzanie

Zarządzanie Żyrardowem jest uwarunkowane państwowym systemem prawnym oraz ustawą o samorządzie gminnym (ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym, t. j. Dz. U. z 2020 r. poz. 713, 1378.). Samorząd miasta skupia w swym ręku odpowiedzialność za rozwój, funkcjonowanie i stan społeczności lokalnej. Jednocześnie, w części w ramach realizacji zadań własnych, a w części na mocy porozumienia Prezydenta Miasta z Wojewodą Mazowieckim, samorząd miasta przejął odpowiedzialność za ochronę dziedzictwa kulturowego realizując siłami miejskiego konserwatora zabytków (gminna administracja samorządowa) wybrane kompetencje

120 Dymek Benon, Fenomen rozwoju przemysłowego Żyrardowa, Rocznik Żyrardowski, 9 (2011), s. 447 525.

wojewódzkiego konserwatora zabytków (państwowa administracja wojewódzka). Podział obowiązków i kompetencji w zarządzaniu wynika zatem ze struktury organizacyjnej Urzędu Miasta Żyrardowa i jest rozłożony między wyspecjalizowane komórki administracji gminnej. W polityce ochrony wartości kulturowych i kształtowaniu obywatelskiego poczucia wartości historycznej Osady Fabrycznej rolę odgrywają miejskie instytucje kultury oraz Muzeum Lniarstwa. Tak jak obecnie, tak i w przyszłości dla obszaru wnioskowanego do wpisu na Listę Światowego dziedzictwa UNESCO, zarządzanie i jego koordynacja będą finansowane ze środków własnych samorządu miejskiego. Zarządzanie obszarem objętym wnioskiem o wpis na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturowego i Naturalnego UNESCO jest uwarunkowane rozbudowanym systemem ochrony wartości zabytkowych. Decydują o tym wpisy do rejestru zabytków (obszarowy i indywidualne), uznanie za Pomnik Historii, odnotowanie obiektów historycznych w gminnej ewidencji zabytków oraz stosowne strefy i zapisy w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego (prawo miejscowe). Racjonalizacji działań służą dokumenty strategiczne, takie jak *Gminny program ochrony zabytków*, programy rewitalizacji – a zwłaszcza wykonywane dla ich potrzeb analizy społeczno – gospodarcze i funkcjonalne (http://rewitalizacja.zyrardow.pl/analizy/). Osobnej wzmianki wymaga *Plan Zarządzania Pomnikiem Historii – Żyrardów Dziewiętnastowieczna Osada Fabryczna*, (oprac. PKN ICOMOS 2017 r., na zlecenie Prezydenta Żyrardowa). Trzeba nadmienić, że Plan Zarządzania był przygotowywany według standardów światowego dziedzictwa i w chwili potencjalnego wpisu na Listę będzie wymagał jedynie aktualizacji, gdyż odnosi się w pełnym wymiarze do wymagań stawianych przed tą kategorią dokumentów dla obiektów światowego dziedzictwa. Jednocześnie „Plan" obejmuje teren wnioskowany do wpisu na Listę w całości. W „Planie zarządzania" zawarto zarówno wskazania związane z ochroną substancji zabytkowej, jak i ochroną genius loci, przez aktywizację miejscowej społeczności w działania na rzecz zachowania tradycji miasta włókienniczego. Jednocześnie w związku z zaawansowanymi procesami rewitalizacji rozwija się w Żyrardowie umiejętności partycypacji społecznej w zarządzaniu. Rewitalizacja Miasta Żyrardowa faktycznie staje się motorem przemian społeczno-gospodarczych, a konsultacje społeczne forum obywatelskiej wymiany poglądów (http://rewitalizacja.zyrardow.pl/). Prowadzone w tym kierunku projekty edukacyjne dotyczą ochrony środowiska, tożsamości lokalnej, integracji sąsiedzkiej, szanowania przestrzeni publicznych. To doskonały zadatek na rzecz kreowania społecznego – partycypacyjnego systemu zarządzania potencjalnym dobrem światowego dziedzictwa. Przykładami dobrych praktyk zarządczych dla obszarów zabytkowych są opracowania sporządzane w ramach projektów rewitalizacyjnych, takie jak „*Projekty powtarzalnej stolarki okiennej i drzwiowej dla zabudowy mieszkaniowej zabytkowej znajdującej się w granicach pomnika historii oraz obszarów ujętych w ewidencji zabytków na obszarze rewitalizacji miasta Żyrardowa*" (http://rewitalizacja.zyrardow.pl/wp-content/uploads/2020/02/katalog-stolarki-zabudowy-mieszkaniowej-1.pdf), które umożliwiają poprawę warunków bytowych mieszkańców, przy zapewnieniu poszanowania wartości zabytkowych zespołu.

Reasumując – odpowiedzialność za zarządzanie obszarem wnioskowanym do wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa spoczywa w ręku samorządu miasta, ramy wyznacza system prawa państwowego oraz prawo miejscowe, środki pochodzą z funduszu samorządu oraz są pozyskiwane ze źródeł państwowych i europejskich, a realizacja zarządzania wspierana jest przez zamawiane i systematycznie aktualizowane dokumenty strategiczne (wśród których znajduje się *Plan Zarządzania Pomnikiem Historii – Żyrardów Dziewiętnastowieczna Osada Fabryczna,* spełniający wymogi planu zarzadzania dobrem światowego dziedzictwa).

17. Przygotowanie nominacji

Opracowanie niniejszego wniosku do Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego poprzedziły opracowania studialne dotyczące wartościowania dziedzictwa, opracowanie wniosku o uznanie Żyrardowa Pomnikiem Historii (UM Żyrardów), oraz Planu Zarządzania Pomnikiem Historii – Żyrardów Dziewiętnastowieczna Osada Fabryczna, PKN ICOMOS 2017 r., przygotowane na zlecenie Prezydenta Żyrardowa. Jest to obszerny materiał i dobry punkt wyjścia do opracowana wniosku nominacyjnego. Miasto Żyrardów angażując się w procedurę nominacyjną dołoży starań, by dokumentacja nominacyjna spełniała najwyższe wymogi merytoryczne.

Planuje się powołanie zespołu wnioskowego, w którego skład wejdą zewnętrzni eksperci (PKN ICOMOS), pracownicy Urzędu Miasta (w tym Biura Miejskiego Konserwatora Zabytków) oraz specjaliści z muzeów i instytucji kultury w Żyrardowie.

Procedurę tworzenia wniosku nominacyjnego planuje się prowadzić w ścisłym porozumieniu z Ministerstwem Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Departamentem Ochrony Zabytków MKiDN, Polskim Komitetem ds UNESCO oraz Narodowym Instytutem Dziedzictwa i Polskim Komitetem Ochrony Dziedzictwa Przemysłowego TICCIH.

Istotnym elementem budowania dokumentacji nominacyjnej będą publiczne prezentacje i konsultacje społeczne etapów pracy. Ich celem będzie wypracowanie mechanizmów partycypacji społecznej we włączaniu się Żyrardowa i jego społeczności w ruch Światowego Dziedzictwa.

Pod względem finansowym Miasto Żyrardów jest gotowe zabezpieczyć środki budżetowe i zaangażować siły własne w realizację zadania.

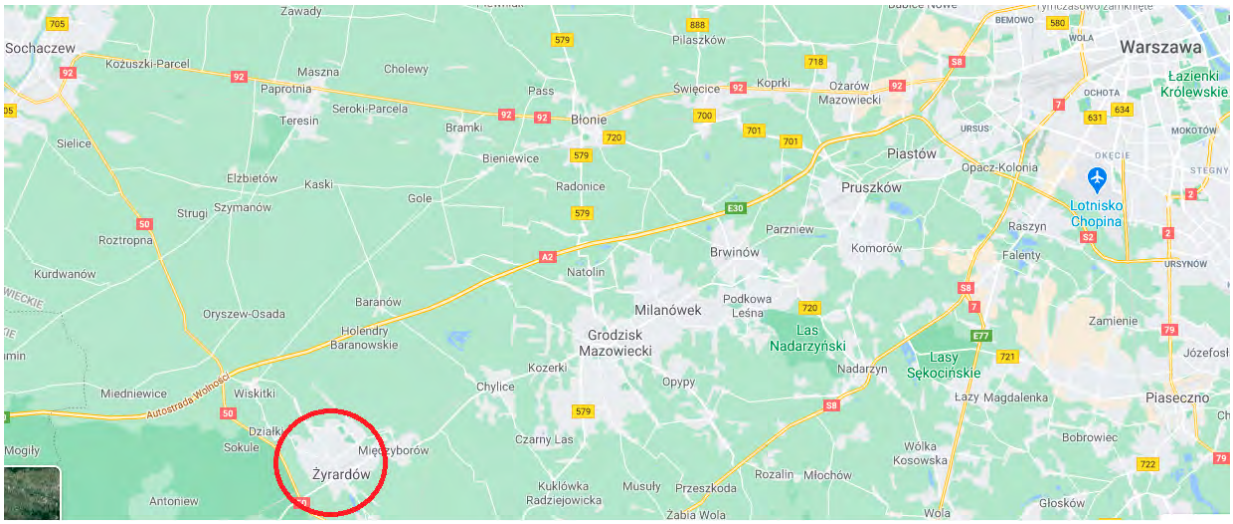
W przypadku akceptacji kandydatury Żyrardowa do wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa przez MKiDN, samorząd miasta liczy też na zaangażowanie środków Ministerstwa we współpracę przy tworzeniu dokumentacji oraz promocji miasta na forum międzynarodowym.

18. Imię, nazwisko i dane kontaktowe Wnioskodawcy

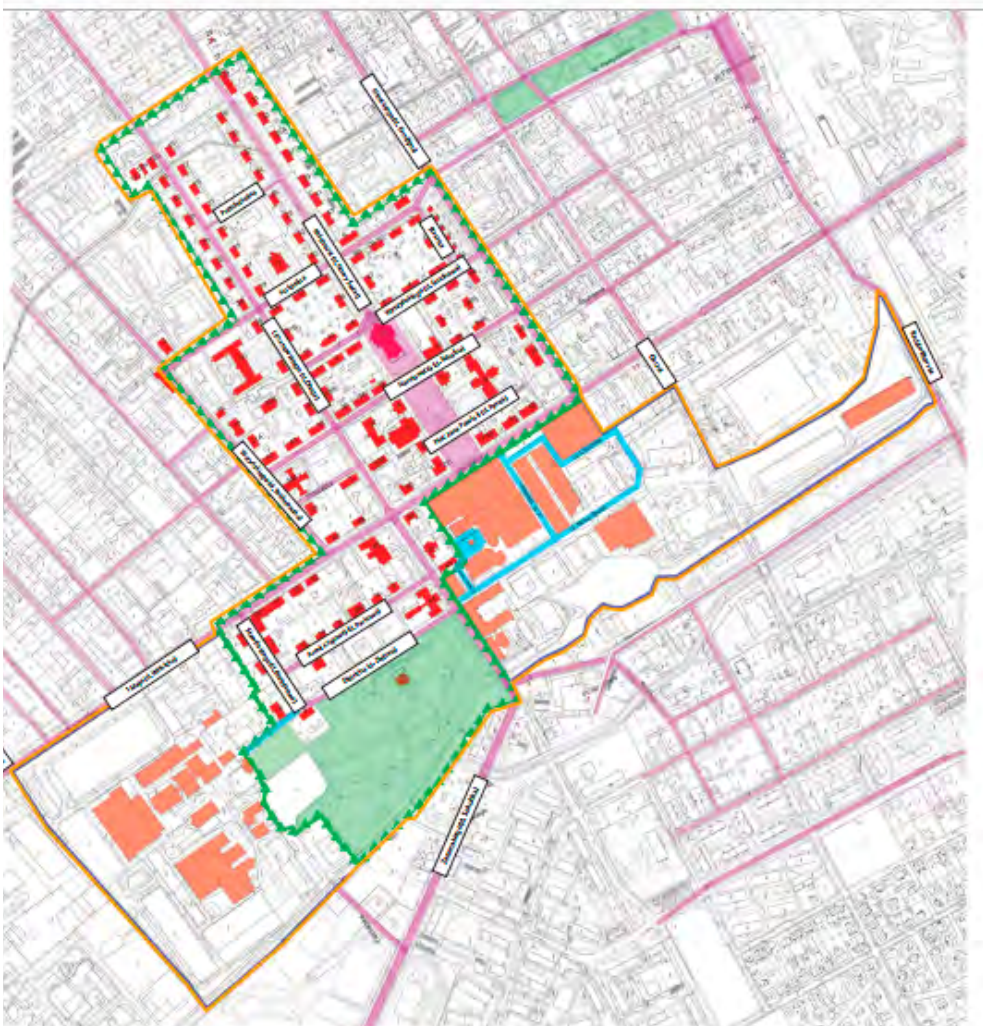
Uwaga: W tym miejscu wpisuje się dane reprezentanta samorządu miasta – Prezydenta Miasta oraz osoby kontaktowej, w dalszych procedurach.

Adres
Telefon
Faks
Email

Aneks 1 – Załączniki mapowe

Lokalizacja

Proponowane granice dobra – tożsame z granicami pomnika historii

Aneks 2 – wybór fotografii [121]

Widok Żyrardowa wg materiałów promocyjnych Spółki – Panorama Żyrardowa, 1899 r.

Widok na fabrykę

121 Zdjęcia z zasobów Informacyjnych Miasta Żyrardowa oraz fot. A. Siwek.

Widok Żyrardowa wg materiałów promocyjnych Spółki z końca XIX w.

Widok na fabrykę

Widok na miasto z fabryki

Zespół mieszkalny – Osada Fabryczna

Willa właścicieli fabryki

Ratusz

Fabryka

Osada – zabudowa

„Ludowiec”

Adaptowane wnętrze fabryczne

Aneks nr 3 – Określenie wartości dobra w powiązaniu z wyodrębnieniem atrybutów wartości

wg.: B. Szmygin, A. Siwek, A. Fortuna – Marek, *Plan Zarządzania Pomnikiem Historii – Żyrardów Dziewiętnastowieczna Osada Fabryczna*, PKN ICOMOS 2017 r., opracowanie na zlecenie Miasta Żyrardów.

Wartości	Atrybuty
Wartości historyczne – specyfika miejsca:	**Forma i projekt zespołu**
– Reprezentatywność. Przykład typowego dla europejskiego industrializmu XIX w. rozwoju zakładu przemysłowego działającego w oparciu o miejscowe zasoby surowcowe (len), siłę roboczą oraz nowoczesną technologię (wynalazki Girarda).	– Układ urbanistyczny – Granice zespołu – Siatka ulic, placów i działek zabudowy – Dyspozycja funkcjonalna zabudowy – Relacje kompozycyjno-funkcjonalne w zabudowie – Zieleń komponowana – Cieki i zbiorniki wodne – Formy architektoniczne zabudowy – Osie widokowe – Relacje widokowe --- Relacje kompozycyjno-funkcjonalne w zabudowie
– Urbanizacja. Żyrardów jest znaczącym przykładem miastotwórczej roli przemysłu w XIX w.	
– Koncepcja projektowa. Znaczące ogniwo w łańcuchu nawiązań do koncepcji miasta idealnego, do nurtu strefowania obszaru zurbanizowanego: strefa przemysłu, zamieszkania, reprezentacyjno – usługowo – socjalna, zieleń.	
– Idea społeczna. Interesujący przykład poszukiwania równowagi między kapitalistyczną eksploatacją, a zabezpieczeniem socjalnym pracowników.	
– Procesy cywilizacyjne. Miejsce kształtowania się ruchu robotniczego w kontekście zawodowym i politycznym, czyli obszar w którym toczyły się procesy społeczne decydujące o przekształceniach cywilizacyjnych świata schyłku XIX i XX w.	Sfera niematerialna
– Procesy gospodarcze. Największy w Europie zakład przeróbki surowca organicznego, lnu. Mariaż przedsięwzięcia przemysłowego i aktywizacji rolniczej, z wykorzystaniem rośliny charakterystycznej dla środkowej Europy.	Formy architektoniczne zabudowy
– Wielokulturowość. W Żyrardowie wytworzyła się wielonarodowa i wielowyznaniowa społeczność (katolicy, protestanci, Żydzi, Rosjanie), którą spajała funkcja miasta i współudział w procesach gospodarczych.	Formy architektoniczne zabudowy
Wartości historyczne – kontekst funkcjonalny	**Forma architektoniczna składników zespołu**
– Tradycja. Żyrardowski przemysł lniarski wpisywał się w lokalną tradycję pozyskiwania i przerobu surowca, wzbogaconą o technologie właściwe dla okresu rewolucji przemysłowej. Był to przemysł charakterystyczny dla umiarkowanej klimatycznie strefy Europy.	– gabaryty, bryły, rzuty – materiał i konstrukcja – kolorystyka – faktura elewacji – detal architektoniczny (w tym stolarka i ślusarka) – zróżnicowanie funkcjonalne – zróżnicowanie stylistyczne – zróżnicowanie w skali reprezentacyjności i monumentalności – wyposażenie techniczne
– Skala. Skala przedsięwzięcia plasowała Żyrardów wśród największych ośrodków włókienniczych ówczesnej Europy. W kategorii wyrobów lniarskich Żyrardów był u schyłku XIX w. największym ośrodkiem produkcyjnym w Europie.	– Układ urbanistyczny – Granice zespołu

– Kontynuacja. Produkcja lniarska trwała w Żyrardowie nieprzerwanie od trzeciego dziesięciolecia XIX w., po schyłek wieku XX (1997). Obecnie trwa w ograniczonym zakresie, jako produkcja pamiątkarska i muzealna.	- park maszynowy - czynne linie produkcyjne
Wartości urbanistyczno-architektoniczne zespołu:	**Użytkowanie i funkcja**
– Kompozycja urbanistyczna. Układ urbanistyczny Osady łączy nawarstwienia historyczne z kompleksową, dziewiętnastowieczną koncepcją strefowej organizacji zespołu miejsko – przemysłowego, podporządkowanego dążeniu do racjonalizacji funkcjonalno – przestrzennej, przy uwzględnieniu idei społecznych i odniesieniu do tradycji miast idealnych. Istotna wartość historyczna, artystyczna i naukowa.	– Forma i projekt zespołu – Układ urbanistyczny – Granice zespołu – Siatka ulic, placów i działek zabudowy – Dyspozycja funkcjonalna zabudowy – Relacje kompozycyjno-funkcjonalne w zabudowie – Zieleń komponowana – Formy architektoniczne zabudowy – Osie widokowe – Relacje widokowe
– Zieleń komponowana. Integralny element układu urbanistycznego, a zarazem autonomiczny składnik nawarstwień historycznych. Zachowany zespół kilkufazowych układów kompozycyjnych współtworzących charakter miasta zatopionego w zieleni. Istotna wartość historyczna, artystyczna i przyrodnicza.	Zieleń komponowana
– Architektura monumentalna. Interesujące przykłady architektury monumentalnej, charakterystycznej dla schyłku XIX i początku XX w. Są to reprezentatywne i znaczące pod względem artystycznym obiekty akcentujące jednocześnie kompozycję urbanistyczną, jako jej integralne składniki. Wartością dodatkową są bogato wyposażone wnętrza (reprezentacyjne oraz sakralne). Istotna wartość historyczna i artystyczna.	Architektura monumentalna – gabaryty, bryły, rzuty – materiał i konstrukcja – kolorystyka – faktura elewacji – detal architektoniczny (w tym stolarka i ślusarka) – zróżnicowanie funkcjonalne – zróżnicowanie stylistyczne
– Architektura przemysłowa. Cenny zespół zabudowy fabrycznej, typowej dla epoki, a zarazem istotnej jako dokument procesów produkcyjnych decydujących o specyfice żyrardowskiego przemysłu lniarskiego. Istotna wartość naukowa i historyczna.	Architektura przemysłowa – gabaryty, bryły, rzuty – materiał i konstrukcja – kolorystyka – faktura elewacji – detal architektoniczny (w tym stolarka i ślusarka) – zróżnicowanie funkcjonalne – zróżnicowanie stylistyczne
– Architektura mieszkalna. Ważne świadectwo historyczne, związane z dziejami przemysłu, ruchu robotniczego i zmian cywilizacyjnych w Europie XIX i XX w. Powtarzalność rozwiązań antycypuje rozwój budownictwa mieszkaniowego w XX w. Istotna wartość naukowa i historyczna.	Architektura mieszkalna – gabaryty, bryły, rzuty – materiał i konstrukcja – kolorystyka – faktura elewacji – detal architektoniczny (w tym stolarka i ślusarka) – zróżnicowanie funkcjonalne – zróżnicowanie stylistyczne

– Zabudowania gospodarcze. Dopełnienie funkcjonalne zabudowy mieszkalnej. Ważny element układu urbanistycznego. Świadectwo etapu przemian społecznych i cywilizacyjnych w rozwoju miasta XIX i XX w. Istotna wartość naukowa i historyczna.	Architektura gospodarcza – gabaryty, bryły, rzuty – materiał i konstrukcja – kolorystyka – faktura elewacji – detal architektoniczny (w tym stolarka i ślusarka) – zróżnicowanie funkcjonalne – zróżnicowanie stylistyczne
Wartość nadrzędna	
Kompletność, przejrzystość i jednorodność zespołu urbanistycznego, komplementarność i współzależność elementów przemysłowych, mieszkalnych i użyteczności publicznej. Osada Fabryczna, jako holistyczne świadectwo ważnych procesów gospodarczych, społecznych i cywilizacyjnych, istotnych dla charakterystyki XIX wieku oraz kształtujących tendencje rozwoju w wieku XX.	– krajobraz historyczny – układ urbanistyczny – skala i forma zabudowy – funkcje obiektów i obszarów – niematerialne dziedzictwo tradycji przemysłowej oraz ewolucji idei społecznych i postaw robotniczych

Aneks nr 4 – Atrybuty wartości dobra i ich konteksty autentyzmu i integralności

wg.: B. Szmygin, A. Siwek, A. Fortuna – Marek, *Plan Zarządzania Pomnikiem Historii – Żyrardów Dziewiętnastowieczna Osada Fabryczna*, PKN ICOMOS 2017 r.

Kategoria atrybutów	Atrybut	Elementy atrybutu	Charakterystyka elementów atrybutu	Ocena autentyzmu	Ocena integralności
Skala przestrzenna i krajobrazowa	Forma i projekt zespołu	Układ urbanistyczny	Nawarstwiony fazami, zdeterminowany po 1870 układ zabudowy przemysłowej, mieszkalnej, gospodarczej i użyteczności publicznej wraz z systemem komunikacji oraz zielenią towarzyszącą.	Autentyzm wyrażony jest przez stan substancji urbanistycznej (zabudowa, mała architektura, bruki, zieleń) oraz wysoką zgodność układu ze stanem utrwalonym w przekazach kartograficznych z okresu szczytowego rozwoju fazy historycznej ok. 1914 (do I wojny światowej – późniejsze przekształcenia mogą być obojętne, pozytywne lub negatywne w kontekście autentyzmu zespołu, ale okresem referencyjnym, budującym kulminacyjną wartość są lata do 1914).	Integralność współtworzy utrzymanie zespołu w czytelnych granicach historycznych oraz zachowanie powtarzalności i jednorodności substancji zabytkowej w granicach układu (skala zabudowy, gabaryty, podziały elewacji, detal, kolorystyka). Istotny jest też niewielki stopień późniejszych ingerencji w zabytkową tkankę Osady.
		Granice zespołu	Czytelne wyodrębnienie zespołu zabytkowego w granicach miasta XX w i XXI w.		
		Osie komunikacyjne i przestrzenie publiczne	Osie komunikacyjne i place wzdłuż których rozwijała się kolejno siatka urbanistyczna. Istotny czynnik proporcji terenów zabudowanych i otwartych.		
		Zieleń komponowana	Obecna w układzie urbanistycznym zieleń komponowana w postaci parków prywatnych i publicznych, zieleni przyulicznej, międzyblokowej oraz ogródków przydomowych.		
		Cieki i zbiorniki wodne	Istotny składnik historycznej struktury funkcjonalnej, obecny we współczesnej kompozycji urbanistycznej.		

Skala przestrzenna i krajobrazowa	**Kompozycja krajobrazowa**	Osie widokowe	Czytelne komponowane powiązania widokowe o dużym ładunku ideowym, typu: fabryka – Pl. Jana Pawła II – kościół parafialny oraz lokalne osie wyznaczane przez trakty komunikacyjne i pasmowy układ zabudowy.	Jak w przypadku układu urbanistycznego za okres referencyjny przyjmuje się stan Osady przed I wojną światową. Wytyczone wówczas powiązania widokowe, kwartały zabudowy tworzące wnętrza urbansityczno – krajobrazowe oraz wszelkie powiązania funkcjonalne odcisnęły się w krajobrazie miejskim wyraziście i stanowią do dziś osnowę krajobrazu zurbanizowanego.	Wysoki stopień integralności. Zachowane elementy składowe atrybutu (sekwencje widoków i wnętrz, ich elementy) odzwierciedlają w pełni historyczny układ kompozycyjny.
		Wnętrza urbanistyczno-krajobrazowe	Suma wnętrz urbanistyczno – krajobrazowych wyznaczanych przez bloki zabudowy mieszkalnej, zespoły przemysłowe, budowle w otoczeniu ogrodowym, komponowane jako integralne całostki o różnych funkcjach i skalach w ramach rozwoju układu urbanistycznego Osady.		
		Powiązania funkcjonalne i technologiczne czytelne w skali krajobrazowej	Istotne dla specyfiki Osady Fabrycznej, jako organizmu przemysłowo – mieszkalno – reprezentacyjnego. Wyraźniejsze, niż w „klasycznych", wielofunkcyjnych i wielofazowych jednostkach urbanistycznych powiązania poszczególnych elementów zespołu za pośrednictwem układu komunikacji, skali zabudowy, sekwencji wnętrz krajobrazowych oraz historycznych ciągów technologicznych.		
	Sąsiedztwo	Otoczenie krajobrazowe zabytkowego zespołu Osady – relacje z pozostałymi, w części historycznymi obszarami miasta.	Problem relacji z kwartałem zabudowy w rejonie dworca kolejowego (istotny węzeł w kontekście historycznym), z dawną dzielnicą żydowską, kolonią ewangelicką, powiązań z cmentarzem parafialnym i kirkutem. Owe historyczne części powiązane niegdyś funkcjonalnie z Osadą tworzą rodzaj strefy buforowej między Osadą, a miastem nowoczesnym. Chaos i destrukcja części tych przestrzeni może być czynnikiem negatywnym oddziaływującym agresywnie na wartości krajobrazowe Osady.	Autentyzm powiązań funkcjonalnych i widokowych wynika z uwarunkowań historycznych. Choć nie dotyczy obszaru o zidentyfikowanych wartościach najwyższych, oddziałuje nań w sposób naturalny w skali percepcji krajobrazowej.	Osada, jako centrum funkcjonalne i kompozycyjne miasta historycznego powinna być płynnie zintegrowana z obszarami peryferyjnymi, które współdziałały w funkcjonowaniu ośrodka industrialnego.

Skala architektoniczna	**Zewnętrzna forma architektoniczna zabudowy**	Bryły	Sekwencje powtarzalnych lub zindywidualizowanych brył obiektów, których gabaryt i forma wiąże się ściśle z funkcją i miejscem w granicach zespołu.	Wysoki stopień autentyzmu – zachowane 95% historycznej substancji architektonicznej zespołu Osady. Sfera zagrożona przekształceniami w związku ze zmianami funkcjonalnymi, zmianami technologicznymi oraz naturalnym zużycie substancji, która w znacznej mierze maiła charakter realizacji niskonakładowych.	Integralność wynika z bliskiej stanu historycznego kompletności zachowania substancji architektonicznej. Ingerencją w integralność są zmiany materiałowe (np. stolarka okienna z pcv, czy wymiana substancji zabudowy gospodarczej z drewnianej na murowaną). Elementem podtrzymującym integralność w skali obiektowej i zespołowej jest odniesienie do powtarzalności poszczególnych rozwiązań w Osadzie i utrzymanie jednolitości rozwiązań w obrębie konkretnych typów zabudowy.
		Rzuty	Sekwencje powtarzalnych lub zindywidualizowanych rzutów obiektów, których stopień komplikacji, rozległość i forma wiążą się ściśle z funkcją i miejscem w granicach zespołu.		
		Materiał i konstrukcja	Sekwencje powtarzalnych lub zindywidualizowanych rozwiązań materiałowych i konstrukcyjnych związana z funkcją i rangą obiektu w zespole.		
		Elewacje	Sekwencje powtarzalnych lub zindywidualizowanych rozwiązań materiałowych, konstrukcyjnych i dekoracyjnych związana z funkcją i rangą obiektu w zespole. Istotna jednorodność rozwiązań w ramach danej grupy typologicznej.		

Skala architektoniczna	**Zewnętrzna forma architektoniczna zabudowy**	Dekoracje architektoniczne	Wyraz indywidualizowania oraz podkreślania rangi społecznej użytkowników danej nieruchomości. Istotny „kod" społeczny.		
		Kolorystyka i faktura	Wypadkowa przyjętych rozwiązań materiałowych, konstrukcyjnych i dekoracji oraz potrzeby określenia rangi obiektu w zespole (powtarzalny, indywidualny). Element ekspresji artystycznej oraz czytelny wyraz epoki w której dany obiekt powstawał. Suma oddziaływania płaszczyzn elewacji, pokryć dachowych i detalu architektonicznego.		
		Inne elementy współtworzące formę	Mała architektura, ławki, chodniki, ogródki przydomowe, szyldy i napisy związane z konkretnymi obiektami architektonicznymi, funkcjonalnie i formalnie zależne od charakteru, rangi i okresu powstania obiektu.		
		Zróżnicowanie funkcjonalne	Czytelne w formach architektonicznych ukierunkowanie funkcjonalne decydujące o charakterze osady, jako organizmu przemysłowo – mieszkalno – reprezentacyjnego.		
	Wewnętrzna forma architektoniczna i wyposażenie	Układ przestrzenny budowli mieszkalnych	Sekwencje powtarzalnych lub zindywidualizowanych rzutów obiektów, których stopień komplikacji, rozległość i forma wiążą się ściśle z funkcją i miejscem w granicach zespołu. Owe rozwiązania przekładają się wprost na charakter wnętrz, ich wygodę, zaawansowanie cywilizacyjne i estetykę.	Autentyzm wynikający z trwałości substancji, zwłaszcza w zespołach użyteczności publicznej, sakralnych i reprezentacyjnych. Mocniej narażony na degradację w zespołach mieszkalnych (niska jakość rozwiązań historycznych) i przemysłowych (podatność na zmiany wraz ze zmianami technologicznymi i funkcjonalnymi). W skali Osady rozumianej, jako zespół urbanistyczno – krajobrazowy znaczenie mniejsze, niż elementów zewnętrznych, jednak dla wartości dokumentacyjnej równie istotne.	Integralność architektury i wyposażenia zachowana częściowo, zwłaszcza w bardziej okazałych i publicznych realizacjach. Czynnik trudny do kompleksowego objęcia dozorem i monitoringiem. Z konieczności wymagający traktowania w kategoriach reprezentatywnych przykładów typologicznych, jako wyznaczników integralności zespołu.
		Wyposażenie wnętrz reprezentacyjnych	Podobnie jak detal elewacji dekoracja wnętrz wyróżnia poszczególne budowle w zależności od ich funkcji. Istotny czynnik hierarchizacji zabudowy.		

Skala architektoniczna	**Wewnętrzna forma architektoniczna i wyposażenie**	Wyposażenie wnętrz przemysłowych	Integralnie związane z funkcją elementy układu przestrzennego, wyposażenia, związków z ciągami komunikacyjnymi, czy ciekami wodnymi, wynikające z potrzeb technologicznych przemysłu lniarskiego.		
		Zabytki ruchome	Nie związane konstrukcyjnie z poszczególnymi budynkami ruchome dzieła sztuki (wyposażenie świątyń), inwentarze ruchomości (rezydencje, budowle reprezentacyjne), zespoły wyposażenia wnętrz mieszkalnych z epoki, odzwierciedlające charakter i datę powstania obiektu.		
Skala funkcjonalna	**Funkcja**	Funkcja produkcyjna	Funkcja wiodąca. Rozwój przemysłu lniarskiego był osnową i uzasadnieniem rozwoju Osady. Jemu podporządkowane były wszelkie działania inwestycyjne, w tym działania prospołeczne, czy reprezentacyjne.	Autentyzm zagrożony. Przerwanie tradycji produkcyjnej Osady z trudem jest zastępowane incydentalnymi próbami produkcji pamiątkarskiej, czy artystycznej. Jednocześnie stan zachowania substancji określony powyżej daje możliwość intelektualnej rekonstrukcji cyklu produkcyjnego i potwierdza autentyzm zespołu w kontekście substancji i dokumentu epoki.	Integralność współtworzy zespół zabudowy, utrzymany podział pasm funkcjonalnych w skali miasta oraz pamięć historyczna odnośnie skali i specyfiki produkcji. Brak wyposażenia technicznego oraz ciągłości funkcjonowania zespołu przemysłowego powoduje uszczerbek integralności zespołu..
		Funkcja mieszkalna i reprezentacyjna	Funkcje komplementarne i wtórne w stosunku do funkcji przemysłowej, jednak kapitalne dla zachowania charakteru Osady. Kontynuowane.	Pełen autentyzm w zakresie użytkowania i zagospodarowania większości obiektów. W części przypadków bierna kontynuacja, odnośnie której nie można liczyć na pozytywne trwanie, bez świadomego wsparcia przy poszanowaniu specyfiki substancji.	Integralność wynika z zachowania podstawowych funkcji zabudowy mieszkalnej i użyteczności publicznej, gdzie mieszkańcy i użytkownicy podtrzymują specyfikę i tożsamość miejsca.
		Funkcje współczesne	Wynik przekształceń gospodarczych, reorientacji ze sfery przemysłowej na ochronę dziedzictwa, adaptacji dla nowych funkcji związanych bądź z wykorzystaniem kubatur, bądź świadomą chęcią utrzymania sprawności technicznej zabytkowych obiektów.	Ingerencja w autentyzm Osady, jednak w wielu wypadkach nieunikniona, a co więcej konieczna dla zachowania części autentyzmu substancji historycznej. Obszar kompromisów i licytacji wartości. Przy założeniu, że dziedzictwo kulturowe jest jednocześnie zasobem prorozwojowym Osady, w małym stopniu konfliktowe.	Element budowania „nowej tożsamości" miejsca. Czerpiący z integralności i wartości. Powinien współdziałać w ochronie historycznej integralności zespołu.

Aneks 5 – Zagrożenia dobra w relacji z atrybutami wartości

wg.:B. Szmacin, A. Siwek, A. Fortuna – Marek, *Plan Zarządzania Pomnikiem Historii – Żyrardów Dziewiętnastowieczna Osada Fabryczna*, PKN ICOMOS 2017r.

Kategoria atrybutów	Atrybut	Elementy atrybutu	WSKAŹNIK	ZAGROŻENIE	PRZECIWDZIAŁANIE
Skala przestrzenna i krajobrazowa	Forma i projekt zespołu	Układ urbanistyczny	Czytelność historycznego układu urbanistycznego w zakresie rozplanowania, bloków zabudowy, układu komunikacyjnego, przestrzeni publicznych.	- destrukcja substancji - zmiany funkcjonalne w skali miejskiej (np. degradacja jakości miejsca w skali miasta); - napór inwestycyjny; - eliminacja komponentów układu; - modernizacje funkcjonalne układów komunikacyjnych; - zmiany demograficzne (np. wyludnienie); - nawałnice lub szkodniki zagrażające zieleni komponowanej; - klęski naturalne (np. powódź, pożar) dotykające całości lub części komponentów układu;	Miasto Żyrardów – polityka planistyczna i inwestycyjna; – Przyjęcie (uznanie) hierarchii celów i wartości; Właściciele i użytkownicy obiektów – bieżąca konserwacja, zachowawcze użytkowanie; Służba konserwatorska – monitoring i nadzór merytoryczny; Inwestorzy/deweloperzy – działania podporządkowane skali i specyfice obszaru, ograniczony zakres możliwości dopełniania układu (w części przemysłowej), wykluczenie dominacji form współczesnych; Organizacje pozarządowe, miłośnicy – budowa wizerunku obszaru, propagowanie wartości tożsamości historycznej miejsca. Środowiska naukowe – rozwój badań nad uwarunkowaniami historycznymi i społecznymi obszaru, w celu doprecyzowania uwarunkowań polityki społecznej miasta.
		Granice zespołu	Czytelność granic zespołu tożsamych z granicami historycznymi.	- ograniczenia organizacyjne i prawne możliwości poszerzenia granic obszaru ochrony zgodnie z wskazaniami badawczymi; - napór inwestycyjny; - ubytki w substancji urbanistycznej;	Operator obszaru PH – Miasto Żyrardów – polityka planistyczna i ochronna; – Przyjęcie (uznanie) hierarchii celów i wartości;
		Osie komunikacyjne i przestrzenie publiczne	Stabilność historycznej siatki ulic i powiązań komunikacyjnych oraz czytelność i dostępność przestrzeni publicznych, z zachowaniem historycznego charakteru elementów wystroju urbanistycznego (nawierzchnie, mała architektura, zieleń).	- modernizacja funkcjonalna; - zmiany organizacji życia w mieście i obszarów aktywności mieszkańców; - naturalna destrukcja substancji i degradacja szaty roślinnej;	Miasto Żyrardów W zakresie projektowym i inwestycyjnym; - Polityka społeczna miasta: - Przyjęcie (uznanie) hierarchii celów i wartości; - Bieżąca pielęgnacja zieleni i utrzymanie atrakcyjności przestrzeni publicznych (animacje kulturalne);

Skala przestrzenna i krajobrazowa	**Forma i projekt zespołu**	Zieleń komponowana	Czytelność historycznej kompozycji zieleni przyulicznej, ogrodowej (w tym ogródki przydomowe) i w przestrzeniach publicznych).	- klęski elementarne (wiatrołomy); - destrukcja naturalna (szkodniki, naturalna trwałość materii przyrodniczej); - spontaniczne i ahistoryczne nasadzenia; - przejmowanie terenów zielonych na inne cele funkcjonalne (parkingi, place manewrowe, zabudowa pomocnicza – komórki, magazyny, garaże);	Miasto Żyrardów – polityka planistyczna i inwestycyjna; Bieżąca pielęgnacja zieleni (służby miejskie); Propagowanie form zieleni przydomowej: – kolportaż wzorów, ułatwienia w nabywaniu materiałów ogrodniczych; - realizacje wzorcowe; - bieżące reagowanie na zachodzące zmiany – dosadzanie, usuwanie posuszu, etc.
		Cieki i zbiorniki wodne	Czytelności historycznych układów funkcjonalnych.	- zagrożenia naturalne – powodzie i wody nawalne; - zagrożenia techniczne (destrukcja brzegów, oprawy zieleni, urządzeń inżynierii wodnej); - zagrożenia cywilizacyjne – zanieczyszczenia wód;	Miasto Żyrardów we współpracy z RDGW i specjalistami w zakresie hydrologii i inżynierii wodnej; Polityka planistyczna i inwestycyjna, monitoring;
	Kompozycja krajobrazowa	Osie widokowe	Czytelność i stabilność głównych i pośrednich osi widokowych /kościół – fabryka, widoki we wnętrzach architektoniczno – krajobrazowych zabudowy mieszkalnej, osie uliczne/.	- napór inwestycyjny - instalacje okolicznościowe; - niekontrolowany rozrost zieleni; - „dzikie", spontanicznie zajmowane miejsca parkingowe	Miasto Żyrardów Działania planistyczne, nadzór konserwatorski – monitoring;
		Wnętrza urbanistyczno – krajobrazowe	Czytelność i stabilność historycznych wnętrz urbanistyczno – krajobrazowych /zachowane granice, ściany i wewnętrzne relacje widokowe w granicach wnętrz/.	- destrukcja substancji zabytkowej; - napór inwestycyjny, w tym mała przedsiębiorczość (garaże, budki handlowe, stragany, etc.); - reklama w przestrzeni miejskiej; - grodzenie przestrzeni; - żywiołowe organizowanie miejsc parkingowych; - niekontrolowany rozwój zieleni; - modernizacje funkcjonalne bez korelacji z charakterem historycznych wnętrz urbanistyczno – krajobrazowych;	Miasto Żyrardów – świadoma polityka konserwatorska, akceptacja celów i hierarchii wartości ochronnych; Kodeks reklamowy; Służba konserwatorska – nadzór merytoryczny, monitoring. Właściciele i użytkownicy – bieżąca dbałość o substancję i formę, modernizacje funkcjonalne w zgodzie z charakterem obszaru;
		Powiązania funkcjonalne i technologiczne czytelne w skali krajobrazowej	Czytelność w przestrzeni miejskiej relacji dawnych ciągów technologicznych i powiązań funkcjonalnych, szczególnie w części przemysłowej.	- zupełny zanik funkcji i tradycji przemysłowych; - brak wiedzy w zakresie historycznych powiązań funkcjonalnych i procesów produkcyjnych; - destrukcja formy i zmiany przestrzenne8 w obszarze przemysłowym;	Miasto Żyrardów – polityka przestrzenna i konserwatorska Muzeum Lniarskie, środowiska miłośników, środowiska naukowe – badanie , dokumentowanie, propagowanie historii przemysłowej Żyrardowa; Inwestorzy i właściciele trenów – eksponowanie tradycji przemysłowej we współczesnym kontekście użytkowym;

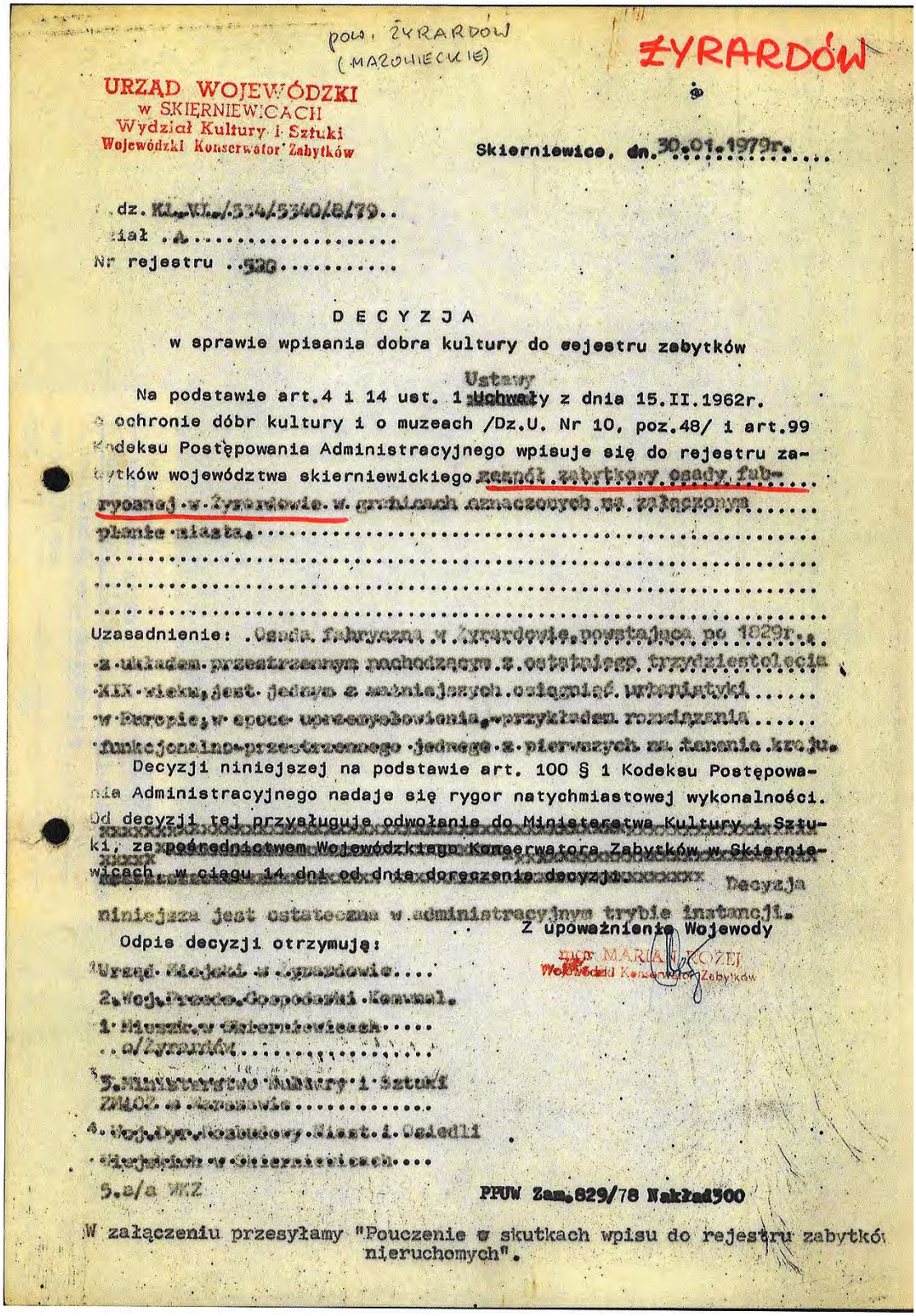
Skala przestrzenna i krajobrazowa	**Sąsiedztwo**	Otoczenie krajobrazowe zabytkowego zespołu Osady – relacje z pozostałymi, w części historycznymi obszarami miasta.	Stabilność skali i form zabudowy w otoczeniu Pomnika Historii.	- degradacja przestrzeni miejskich; - napór inwestycyjny niezharmonizowany w skali i formie z historycznym otoczeniem; - negatywne zmiany organizacji funkcjonalnej w przestrzeniach miejskich (przecięcie tradycyjnych ciągów komunikacyjnych, zmiany w funkcjonalności tradycyjnych obszarów aktywności miejskiej – np. przejęcie sfery handlowej przez pozamiejskie centra handlowe);	Miasto Żyrardów – działania planistyczne i rewitalizacyjne; Inwestorzy – akceptacja skali wartości i hierarchii celów konserwatorskich; Właściciele i użytkownicy – bieżąca troska o formę i jakość substancji architektonicznej; Działania w skali mikro w uwzględnieniu kontekstu całego zespołu urbanistycznego – hierarchizacja celów;
Skala architektoniczna	**Zewnętrzna forma architektoniczna zabudowy**	Bryły	Gabaryt zabudowy, zachowanie historycznych brył budynków w granicach PH	- destrukcja substancji; - nadbudowy i rozbudowy; - reklamy; - degradacja funkcjonalna zabudowy;	Służba konserwatorska – nadzór merytoryczny, monitoring, Organy administracji budowlanej – konsekwencja i skuteczność w działaniu, respektowanie prawa ochrony zabytków; Właściciele i inwestorzy – podporządkowanie ogólnej wizji ochronnej zabytkowego centrum miejskiego, modernizacje funkcjonalne w granicach możliwości/ pojemności architektonicznej budynków.
		Rzuty	Historyczne obrysy budynków w kontekście brył i ścian magistralnych.	- spontaniczne i substandardowe modernizacje; - samowole budowlane; - zużycie substancji historycznej; - podziały własnościowe;	Miasto Żyrardów – zachęty i wsparcie finansowe dla właścicieli stosujących reguły konserwatorskie; Służba konserwatorska – nadzór merytoryczny, monitoring, Organy administracji budowlanej – konsekwencja i skuteczność w działaniu, respektowanie prawa ochrony zabytków; Właściciele i inwestorzy – podporządkowanie ogólnej wizji ochronnej zabytkowego centrum miejskiego, modernizacje funkcjonalne w granicach możliwości/ pojemności architektonicznej budynków.
		Materiał i konstrukcja	Utrzymanie historycznej substancji zabudowy	- spontaniczne i substan-dardowe modernizacje; - samowole budowlane; - zużycie substancji historycznej;	Miasto Żyrardów – zachęty i wsparcie finansowe dla właści-cieli stosujących re-guły konserwatorskie; Służba konserwatorska – nadzór merytoryczny, monitoring, wypracowanie i propagowanie rozwiązań typowych – systemowych; Organy administracji budowlanej – konsekwencja i skuteczność w działaniu, respektowanie prawa ochrony zabytków; Właściciele i inwestorzy – podporządkowanie ogólnej wizji ochronnej zabytkowego centrum miejskiego, modernizacje funkcjonalne w granicach możliwości/ pojemności architektonicznej budynków.

Skala architektoniczna	**Zewnętrzna forma architektoniczna zabudowy**	Elewacje	Stabilna forma historycznych elewacji w zakresie materiału, kompozycji i detalu.	- spontaniczne i substan-dardowe modernizacje; - wpływ warunków atmosferycznych (zamakanie, zacieki, uszkodzenia mechaniczne np. w wyni-ku nawałnic); - samowole budowlane; - zużycie substancji historycznej; - reklamy; - podziały własnościowe; - akty wandalizmu; (np. napisy na murach);	Miasto Żyrardów – zachęty i wsparcie finansowe dla właścicieli stosujących reguły konserwatorskie; Kodeks reklamowy; Służba konserwatorska – nadzór merytoryczny, monitoring, wypracowanie i propagowanie rozwiązań typowych – systemowych; Organy administracji budowlanej – konsekwencja i skuteczność w działaniu, respektowanie prawa ochrony zabytków; Właściciele i inwestorzy – podporządkowanie ogólnej wizji ochronnej zabytko-wego centrum miejskiego, modernizacje funkcjonalne w granicach możliwości/ pojemności architektonicznej budynków.
		Dekoracje architektoniczne	Stabilna forma detali historycznych elewacji w zakresie materiału, kompozycji i szczegółowych rozwiązań.	- zużycie substancji historycznej; - wpływ warunków atmosferycznych (zamakanie, zacieki, uszkodzenia mechaniczne np. w wyniku nawałnic); - spontaniczne i substandardowe modernizacje; - samowole budowlane; - akty wandalizmu, dewastacje;	Miasto Żyrardów – zachęty i wsparcie finansowe dla właścicieli stosujących reguły konserwatorskie; Służba konserwatorska – nadzór merytoryczny, monitoring, wypracowanie i propagowanie rozwiązań typowych – systemowych; Organy administracji budowlanej – konsekwencja i skuteczność w działaniu, respektowanie prawa ochrony zabytków; Właściciele i inwestorzy – podporządko-wanie ogólnej wizji ochronnej zabytko-wego centrum miejskiego; Stosowanie procedur konserwatorskich, udział kwalifikowanych wykonawców.
		Kolorystyka i faktura	Stabilność rozwiązań formalnych historycznych elewacji w zakresie materiału, kompozycji i detalu.	- zużycie substancji historycznej; - wpływ warunków atmosferycznych (zamakanie, zacieki, uszkodzenia mechaniczne np. w wyni-ku nawałnic); - spontaniczne i substan-dardowe modernizacje; - samowole budowlane; - brak wiedzy historycznej o specyfice rozwiązań technicznych i estetycznych; - akty wandalizmu;	Miasto Żyrardów – zachęty i wsparcie finansowe dla właści-cieli stosujących re-guły konserwatorskie; Służba konserwatorska – nadzór merytoryczny, monitoring, wypracowanie i propagowanie rozwiązań typowych – systemowych; Organy administracji budowlanej – konsekwencja i skuteczność w działaniu, respektowanie prawa ochrony zabytków; Właściciele i inwestorzy – podporządkowanie ogólnej wizji ochronnej zabytkowego centrum miejskiego; Stosowanie procedur konserwa-torskich, udział kwalifikowanych wykonawców.

Skala architektoniczna	**Zewnętrzna forma architektoniczna zabudowy**	Inne elementy współtworzące formę	Tradycyjna forma elementów dodawanych do historycznych brył budynków zespołu. Np. kwietniki w oknach, ogrodzenia, ławki, gołębniki, etc.	- zużycie substancji histo-rycznej; - spontaniczne i substan-dardowe modernizacje; - samowole budowlane; - nowe potrzeby funkcjonalne (anteny, kamery monitoringu, urządzenia klimatyzacyjne, etc.);	Służba konserwatorska – nadzór merytoryczny, monitoring, wypracowanie i propagowanie rozwiązań typowych – systemowych; Organy administracji budowlanej – konsekwencja i skuteczność w działaniu, respektowanie prawa ochrony zabytków; Właściciele i inwestorzy – podporządkowanie ogólnej wizji ochronnej zabytkowego centrum miejskiego;
		Zróżnicowanie funkcjonalne	Utrzymanie tradycyjnych form użytkowania i funkcji (mieszkalne, sakralne, użyteczności publicznej, przemysł – w tym wypadku przy braku funkcji, podkreślenie tradycji funkcji historycznej/.	- zmiany demograficzno – społeczne; - zmiany ekonomiczno – gospodarcze; - polityka socjalna - ewolucja potrzeb funkcjonalnych; - destrukcja formy i substancji architektonicznej;	Miasto Żyrardów – polityka planistyczna i społeczna; Służba konserwatorska – nadzór merytoryczny, monitoring; Właściciele obiektów w porozumieniu z służbą konserwatorską – akceptacja celów i wartości systemu ochrony; Środowiska miłośników, badaczy, organizacje pozarządowe – kreowanie wizerunku i atrakcyjności historycznego centrum, badanie, dokumentowanie i propagowanie historycznych funkcji budynków i obszarów;
	Wewnętrzna forma architektoniczna i wyposażenie	Układ przestrzenny budowli mieszkalnych	Czytelność historycznych układów przestrzennych /z dopuszczeniem korekt współczesnych w zakresie niezbędnych modernizacji funkcjonalnych/	- zużycie substancji histo-rycznej; - spontaniczne i substan-dardowe modernizacje; - samowole budowlane; - brak wiedzy historycz-nej o specyfice rozwiązań technicznych i estetycz-nych; - ewolucja potrzeb funkcjonalnych;	Miasto Żyrardów – zachęty i wsparcie finansowe dla właści-cieli stosujących re-guły konserwatorskie; Służba konserwatorska – nadzór merytoryczny, monitoring, wypracowanie i propagowanie rozwiązań typowych – systemowych; Organy administracji budowlanej – konsekwencja i skuteczność w działaniu, respektowanie prawa ochrony zabytków; Właściciele i inwestorzy – podporządkowanie ogólnej wizji ochronnej zabytkowego centrum miejskiego; Stosowanie procedur konserwatorskich, udział kwalifikowanych wykonawców.
		Wyposażenie wnętrz reprezentacyjnych	Konserwacja i eksponowanie zachowanych elementów historycznych	- naturalna destrukcja materiałowa; - zmiany funkcjonalne; - nieprofesjonalne interwencje techniczne; - jakość zastosowanych materiałów i realizacji; - kolizje funkcjonalne;	Miasto Żyrardów – zachęty i wsparcie finansowe; Właściciele – podejmowanie prac konserwatorskich, bieżąca dbałość o zabytek; Służba konserwatorska – nadzór merytoryczny, monitoring; Dozór obiektów w zakresie bezpieczeństwa wnętrz.

Skala architektoniczna	**Wewnętrzna forma architektoniczna i wyposażenie**	Wyposażenie wnętrz przemysłowych	Suma zachowanych elementów historycznych.	- zanik funkcji; - destrukcja i dewastacja; - kolizje funkcjonalne; - brak zrozumienia dla wartości elementów; - brak wiedzy powodujący niedostrzeganie elementów dziedzictwa przemysłowego; - akty wandalizmu (np.: aktywność „złomiarzy");	Miasto Żyrardów – zachęty i wsparcie finansowe; Właściciele – zrozumienie i akceptacja wartości przedmiotów ochrony, bieżąca dbałość o zabytek; Służba konserwatorska – nadzór merytoryczny, monitoring; Środowiska naukowe i miłośników – badanie, dokumentowanie, propagowanie wartości i zrozumienia roli dziedzictwa przemysłowego w kształtowaniu tożsamości kulturowej miasta; Dozór obiektów;
		Zabytki ruchome	Suma zachowanych elementów historycznych.	- naturalna destrukcja materiałowa; - zagrożenia losowe – pożar, zalanie, uszkodzenie mechaniczne; - zmiany funkcjonalne i własnościowe; - akty wandalizmu, kradzież;	Miasto Żyrardów – zachęty i wsparcie finansowe; Właściciele – zrozumienie i akceptacja wartości przedmiotów ochrony, bieżąca dbałość o zabytek; Służba konserwatorska – nadzór merytoryczny, monitoring; Angażowanie kwalifikowanych wykonawców – konserwatorów dzieł sztuki; Systemy dozoru i zabezpieczenia antywłamaniowego;
Skala funkcjonalna	**Funkcja**	Funkcja produkcyjna	Czytelność tradycji przemysłowej mimo faktycznego zaniku funkcji przemysłowej.	- zanik funkcji; - zanik świadomości tradycji dziedzictwa przemysłowego; - brak współczesnych potrzeb i możliwości działania; - brak pracowników potrafiących obsługiwać, remontować i regulować maszyny; - bariery ekonomiczne; - bariery techniczne; - konkurencja nowych koncepcji użytkowania obszaru;	Miasto Żyrardów w porozumieniu z właścicielami i służbą konserwatorską – polityka społeczno – ekonomiczna miasta, zachęty formalne i finansowe dla kontynuowania tradycji przemysłowej. Środowiska badawcze, społeczników i miłośników – badanie, dokumentowanie, propagowanie tradycji przemysłowych miasta;
		Funkcja mieszkalna i reprezentacyjna	Zachowanie tradycyjnych funkcji mieszkalnych i użyteczności publicznej. Sposób użytkowania.	- destrukcja substancji architektonicznej; - degradacja funkcjonalna; - uwarunkowania społeczno – demograficzne; - moda i ewolucja świadomości wartości; - konkurencja współczesnych form i nowych obszarów miastotwórczych;	Miasto Żyrardów w porozumieniu z właścicielami i służbą konserwatorską – polityka lokalowa i społeczna miasta.
		Wartość niematerialna	Trwałość tradycji nazewnictwa i identyfikacji kulturowej miejsc i obiektów	- zanik tradycyjnych funkcji miejskich; - zmiany społeczne i demograficzne (pokoleniowe); - zanik świadomości tradycji dziedzictwa przemysłowego; - zmiany w postrzeganiu znaczenia i wartości dziedzictwa (np. tradycja ruchów robotniczych i społecznych); - konkurencja współczesnych tendencji i propozycji; - globalizacja i uniformizm kulturowy;	Środowiska badawcze, społeczników i miłośników – badanie, dokumentowanie, propagowanie tradycji historycznych i przemysłowych miasta; Miasto Żyrardów – wspieranie organizacyjne i finansowe inicjatyw służących kontynuowaniu tradycji – dziedzictwa niematerialnego miasta.

Aneks 6 – kopie dokumentów potwierdzających ochronę prawną dobra

pow. ŻYRARDÓW
(MAZOWIECKIE)

ŻYRARDÓW

URZĄD WOJEWÓDZKI
w SKIERNIEWICACH
Wydział Kultury i Sztuki
Wojewódzki Konserwator Zabytków

Skierniewice, dn. 30.01.1979r.

dz. Kl.W./534/5340/8/79
Dział A
Nr rejestru 530

D E C Y Z J A
w sprawie wpisania dobra kultury do rejestru zabytków

Na podstawie art.4 i 14 ust. 1 Ustawy z dnia 15.II.1962r. o ochronie dóbr kultury i o muzeach /Dz.U. Nr 10, poz.48/ i art.99 Kodeksu Postępowania Administracyjnego wpisuje się do rejestru zabytków województwa skierniewickiego zespół zabytkowy osady fabrycznej w Żyrardowie w granicach oznaczonych na załączonym planie miasta.

Uzasadnienie: Osada fabryczna w Żyrardowie powstająca po 1829r. z układem przestrzennym pochodzącym z ostatniego trzydziestolecia XIX wieku, jest jednym z najmniejszych osiągnięć urbanistyki w Europie, w epoce upowszechnienia przykładem rozwiązania funkcjonalno-przestrzennego jednego z pierwszych na terenie kraju.

Decyzji niniejszej na podstawie art. 100 § 1 Kodeksu Postępowania Administracyjnego nadaje się rygor natychmiastowej wykonalności.

Od decyzji tej przysługuje odwołanie do Ministerstwa Kultury i Sztuki, za pośrednictwem Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Skierniewicach w ciągu 14 dni od dnia doręczenia decyzji. Decyzja niniejsza jest ostateczna w administracyjnym trybie instancji.

Z upoważnienia Wojewody
mgr MARIAN KOZEJ
Wojewódzki Konserwator Zabytków

Odpis decyzji otrzymują:
1. Urząd Miejski w Żyrardowie
2. Wojewódzkie Gospodarstwo Komunal.
3. Muzeum w Skierniewicach
a/a
4. Ministerstwo Kultury i Sztuki
ZOKO. w Warszawie
5. Wojewódzkie Biuro Usług Geod. i Urządzeń Rolnych w Skierniewicach
6. a/a WKZ

PPUW Zam.629/78 Nakład 500

W załączeniu przesyłamy "Pouczenie o skutkach wpisu do rejestru zabytków nieruchomych".

J ŻYRARDÓW
N.

MAZOWIECKI WOJEWÓDZKI
KONSERWATOR ZABYTKÓW
W WARSZAWIE
00-013 WARSZAWA, UL. JASNA 10

KRAJOWY OŚRODEK BADAŃ I DOKUMENTACJI ZABYTKÓW
wpł. dn. 03. 07. 2009
L.dz. 5312108

WD. 4164 -69 /1/09

Warszawa, dnia 25.06.2009 r.

POSTANOWIENIE NR 308/09

Na podstawie przepisów art. 89 pkt. 2, art. 91 ust. 4 pkt. 4, art. 7 pkt. 1 oraz 94 ustawy z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. 2003 Nr 162, poz. 1568 - z póź. zm.), w trybie art. 113 § 2 w związku z art. 49 KPA (tekst jednolity: Dz. U. z 2000r. Nr 98 poz. 1071 – z póź. zm.), na wniosek Miejskiego Konserwatora Zabytków w Żyrardowie działającego z upoważnienia Prezydenta Miasta Żyrardów **w sprawie wyjaśnienia treści decyzji z dnia 30 stycznia 1979 roku wpisującej do rejestru zabytków „zespół zabytkowy Osady Fabrycznej w Żyrardowie" (powiat żyrardowski)**

Mazowiecki Wojewódzki Konserwator Zabytków w Warszawie

Postanawia

wyjaśnić treść decyzji o wpisaniu do rejestru zabytków nieruchomych w następujący sposób: wpisem do rejestru zabytków objęty jest układ urbanistyczny zawierający się w następujących granicach

- **od północy: granica przebiega wzdłuż północnej granicy parku wokół willi Dittricha (z włączeniem „basenu" stawu Bielnika), następnie obejmuje tereny posesji położonych przy ulicy Sławińskiego (nr od 2 do 6), dalej biegnie ulicami 1 go Maja, Waryńskiego, Kościelną, dalej wewnętrzną ulicą dojazdową na terenie szpitala (z włączeniem tychże ulic) oraz na tyłach posesji położonych przy ulicy Limanowskiego (od nr 12 G do 26)**
- **od wschodu: wzdłuż ulicy Ossowskiego (z jej wyłączeniem)**
- **od południa: na tyłach posesji położonych przy ul. Kościuszki (od nr 29 do 43), dalej posesji zlokalizowanych przy ul. Kościelnej, następnie wzdłuż ulic Mireckiego oraz 1go Maja (z włączeniem ulic); następnie omijając teren fabryczny opiera się na południowej granicy posesji położonych przy ul. Limanowskiego (od nr 39 do 43) oraz na samej ulicy Limanowskiego z jej włączeniem.**
- **od zachodu: wzdłuż zachodniej granicy parku opartej na rzece Pisi (z włączeniem jej koryta)**

granice układu urbanistycznego oznaczono linią w kolorze zielonym na załączonej mapie ewidencyjnej będącej integralną częścią niniejszego postanowienia.

Uzasadnienie

Decyzją Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Skierniewicach z dnia 30 stycznia 1979 roku (sygn: KL.VI/534/5340/8/79) został wpisany do rejestru zabytków nieruchomych „zespół zabytkowy osady fabrycznej w Żyrardowie w granicach oznaczonych na załączonym planie miasta". W uzasadnieniu podkreślono, iż „osada fabryczna w Żyrardowie, powstająca po 1829r., z układem przestrzennym pochodzącym z ostatniego trzydziestolecia XX wieku, jest jednym z ważniejszych osiągnięć urbanistyki w Europie, w epoce uprzemysłowienia, przykładem rozwiązania funkcjonalno - przestrzennego jednego z pierwszych na terenie kraju". Wbrew powyższemu stwierdzeniu orzeczenie nie posiada załącznika

1

graficznego precyzującego zakres ochrony konserwatorskiej, opisanego wprost (co istotne) jako taki i stanowiący tym samym integralną część decyzji.

Pismem z dnia 24 kwietnia 2009 roku Miejski Konserwator Zabytków w Żyrardowie działający z upoważnienia Prezydenta Miasta Żyrardowa zwrócił się z wnioskiem o wyjaśnienie treści ww. decyzji. Następnie, ustosunkowując się do zebranego materiału dowodowego oraz przedstawionego projektu postanowienia, pismem z dnia 9 czerwca 2009 roku Prezydent wniósł postulat ograniczenia terenu zabytkowej strefy poprzez wyłączenie fragmentu obszaru znajdującego się we wschodniej części osady, wolnego od zabudowy zabytkowej, położonego wzdłuż ulicy Ossowskiego oraz pasa terenu zlokalizowanego na tyłach kościoła Karola Boromeusza (gdyż taki przebieg wschodniej granicy strefy ścisłej ochrony konserwatorskiej został przyjęty w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego – wg załącznika do Uchwały Nr XI/98/03 Rady Miejskiej Żyrardowa z dnia 28 sierpnia 2003r.). Jednocześnie zostały wniesione istotne uwagi dotyczące błędów adresowych, dostrzeżonych w projekcie postanowienia.

MWKZ podkreśla, iż wyjaśniając zakres prawnej ochrony oparł się na posiadanej dokumentacji wykonanej przed 1979 rokiem. Omawianą decyzję poprzedziła wielotomowa dokumentacja konserwatorska („architektoniczno – urbanistyczna") autorstwa Alicji Gryciuk, Teresy Szyburskiej oraz Janusza Kubiaka, wykonana w 1976 roku na zlecenie Urzędu Miejskiego w Żyrardowie oraz Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Skierniewicach, w Pracowni Dokumentacji Naukowo – Historycznej Oddziału Warszawskiego Pracowni Konserwacji Zabytków (w: Archiwum WUOZ w Warszawie, sygn. N/Woj. 303 oraz Archiwum KOBIDZ w Warszawie, sygn: 3130). Opracowanie zawiera omówienie rozwoju przestrzennego miasta przygotowane w oparciu o bogate źródła kartograficzne (cz. A opracowania n. p. zbiorów AGADu, ówczesnego Archiwum Państwowego w Żyrardowie i Muzeum Historii Ruchu Robotniczego w Żyrardowie) oraz prezentację zabytkowej zabudowy, wyłącznie mieszkalnej oraz użyteczności publicznej, wraz z materiałem ikonograficznym i bieżącą dokumentacją fotograficzną (cz. B opracowania - wskazująca 180 budynków mieszkalnych oraz użyteczności publicznej wzniesionych w okresie ok. 1867 -1913 – co tłumaczy dyskutowany przebieg wschodniej granicy osady wyłączający zabudowę z lat 20, 30tych XX w.).

MWKZ stoi na stanowisku, iż dokumentacja konserwatorska wykonana w 1976 roku pełniła rolę bieżącego doprecyzowania zakresu ochrony konserwatorskiej, a ty samym i dziś służy interpretacji treści orzeczenia. W tejże dokumentacji oznaczono na jednej z grafik „rejon ścisłej ochrony konserwatorskiej", obejmujący obszar urbanistyczny planowo zakomponowany i precyzyjnie zagospodarowany w ostatnim trzydziestoleciu XIX w. W odczytaniu przebiegu zasięgu obszaru pomocny jest słowny opis granic, zamieszczony na stronach 31- 32 dokumentacji (cz. B- IV „Zespoły zabytkowe Żyrardowa w strukturze aktualnych planów zagospodarowania przestrzennego miasta – program rewaloryzacji i modernizacji"). Oparcie wyjaśnienia treści decyzji na ww. opracowaniu minimalizuje ryzyko naruszenia przepisu art. 113 § 2 Kodeksu postępowania administracyjnego, należy bowiem zaznaczyć, iż wykładnia dokonywana w powyższym trybie nie może prowadzić do nowego rozstrzygnięcia ani do uzupełnienia poprzedniego, jak również nie może być oparta na nowych dowodach i ustaleniach (w tym wyżej wzmiankowanym opracowaniu planistycznym z 2003r.).

MWKZ zaznacza, iż poprzestał na wyjaśnieniu treści decyzji, gdyż ocena merytorycznej poprawności analizowanego rozstrzygnięcia nie podlega zakresowi niniejszego postępowania. Przedmiot odrębnego postępowania stanowi również poruszona w piśmie Prezydenta kwestia konieczności korekty przebiegu wschodniej granicy osady związana w istocie z częściowym skreśleniem z rejestru zabytków, co jest działaniem pozostającym w gestii Ministra Kultury i Dziedzictwa

Narodowego (zgodnie z art. 13 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami).

Nieobowiązująca ustawa z dnia 14 lutego 1962 roku o ochronie dóbr kultury nie zawierała definicji przedmiotu ochrony konserwatorskiej lecz jedynie przykładowe, rozszerzalne wyliczenie typów zabytków, wskazując między innymi na „dzieła budownictwa, urbanistyki i architektury, niezależnie od stanu ich zachowania, jak historyczne założenia urbanistyczne miast i osiedli (...) oraz zespoły budowlane o wartości architektonicznej" (por. art. 5 pkt. 1). Przepis obecnie obowiązującej ustawy precyzuje, iż układ urbanistyczny lub ruralistyczny to przestrzenne założenie miejskie lub wiejskie, zawierające zespoły budowlane, pojedyncze budynki i formy zaprojektowanej zieleni, rozmieszczone w układzie historycznych podziałów własnościowych i funkcjonalnych, w tym ulic lub sieci dróg (vide art. 3 pkt. 12). Zatem na przedmiotowym obszarze, ochronie i opiece podlegają historyczne (zabytkowe): podziały gruntów (zalecane jest utrzymanie zachowanych pierwotnych podziałów własnościowych), układ ulic i placów (pożądane jest utrzymanie przebiegu oraz szerokości ciągów komunikacyjnych, zachowanie oryginalnych nawierzchni, a w niektórych przypadkach podziałów wewnętrznych na jezdnie, chodniki oraz pasy i kompozycje zieleni (pw. alejowe nasadzenie drzew), zabudowa w odniesieniu do pierwotnej formy i substancji zabytkowej tj. gabarytu, ukształtowania bryły (w tym geometrii dachów), a także rozwiązań konstrukcyjnych zabytku oraz materiałowych i stylistycznych (w obrębie jego architektury zewnętrznej), pozostałe formy zagospodarowania zabytkowej przestrzeni przede wszystkim mała architektura, w tym zlokalizowane na posesjach i w przejazdach bramnych. Weryfikacji podlega wprowadzanie wszelkich nowych elementów współkształtujących zabytkową przestrzeń, w tym w szczególności: inwestycje drogowe, zieleń, nowa zabudowa i konstrukcje techniczne w zakresie wielkości powierzchni i linii zabudowy, jej rozplanowania, określenia gabarytu oraz formy architektonicznej, a także kompozycji elewacji, napowietrzna infrastruktura techniczna, nośniki reklamowe

Odnosząc się do ww. mapy oraz opisu tekstowego granice osady (przedmiotu ochrony) należało opisać jak w sentencji niniejszego postanowienia. Zgodnie z art. 113 § 2 KPA organ, który wydał decyzję, wyjaśnia w drodze postanowienia na żądanie organu egzekucyjnego lub strony wątpliwości, co do treści decyzji.

Wobec powyższego postanowiono jak w sentencji.

Na niniejsze postanowienie służy zażalenie do Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, składane za pośrednictwem MWKZ, w terminie 7 dni od daty doręczenia.

Zgodne z art. 143 KPA wniesienie zażalenia nie wstrzymuje wykonania postanowienia, jednakże organ administracji publicznej który wydał postanowienie, może wstrzymać jego wykonanie gdy uzna to za uzasadnione.

Niniejsze postanowienie podlega ogłoszeniu w sposób zwyczajowo przyjęty w danej miejscowości, na podstawie art. 49 KPA oraz art. 94 ustawy z 23 sierpnia 2003r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.

MAZOWIECKI WOJEWÓDZKI
KONSERWATOR ZABYTKÓW
Barbara [illegible]ska

Otrzymują:
1. Urząd Miasta Żyrardowa
   pl. Jana Pawła II nr 1
   96-300 Żyrardów
2. Starostwo Powiatu Żyrardowskiego
   ul. Limanowskiego 45
   96-300 Żyrardów
3. 2xWUOZ a/a.

Do wiadomości:
1. Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków w Warszawie
   ul. Szwoleżerów 9, Warszawa

INFO 828 58 05 w. FAX 826 37 08

3

załącznik graficzny do postanowienia MWKZ nr 308/2009 z dnia 25.06.2009
wyjaśniającego treść decyzji z dnia 30.01.1979 wpisującej do rejestru zabytków
"zespół zabytkowy Osady Fabrycznej" - miasto Żyrardów, powiat żyrardowski

zasięg układu urbanistycznego

DZIENNIK USTAW
RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ

Warszawa, dnia 17 stycznia 2012 r.

Pozycja 59

ROZPORZĄDZENIE
PREZYDENTA RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ

z dnia 4 stycznia 2012 r.

w sprawie uznania za pomnik historii „Żyrardów – XIX-wieczna Osada Fabryczna"

Na podstawie art. 15 ust. 1 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. Nr 162, poz. 1568, z późn. zm.[1)]) zarządza się, co następuje:

§ 1. Uznaje się za pomnik historii „Żyrardów – XIX-wieczną Osadę Fabryczną", położoną w gminie miejskiej Żyrardów, powiecie żyrardowskim, województwie mazowieckim.

§ 2. Celem ochrony pomnika historii wymienionego w § 1 jest zachowanie ze względu na wartości artystyczne i kulturowe oraz autentyzm historycznego układu urbanistyczno-architektonicznego osady fabrycznej, będącej świadectwem świetności przemysłu lniarskiego na ziemiach Królestwa Polskiego, nowatorskiej myśli urbanistycznej, a także jednego z największych XIX-wiecznych ośrodków przędzalniczych w Europie.

§ 3. 1. Obszar pomnika historii „Żyrardów – XIX-wieczna Osada Fabryczna" obejmuje przyfabryczne osiedle domów robotniczych wraz z budynkami użyteczności publicznej, dawną „dzielnicę willową" wraz z parkiem miejskim im. K.A. Dittricha oraz teren zakładu lniarskiego. Granica pomnika biegnie od ul. Radziwiłłowskiej w kierunku północno-zachodnim wzdłuż rzeki Pisi Gągoliny (z włączeniem koryta rzeki), skręca w kierunku północno-wschodnim i przechodzi w drogę wewnętrzną prowadzącą od kanału do ul. Działkowej (z wyłączeniem drogi), dalej ulicami: 1 Maja (z włączeniem ulicy) i Waryńskiego (z wyłączeniem ulicy), skręca na południowy wschód w wewnętrzną ulicę dojazdową na terenie szpitala (z włączeniem ulicy), po czym w kierunku północno-wschodnim biegnie dalej na tyłach posesji położonych przy ul. Limanowskiego (od nr 12 do nr 26), skręca w kierunku południowo-wschodnim w ul. Ossowskiego (z wyłączeniem ulicy), dalej skręca na południowy zachód i biegnie na tyłach posesji położonych przy ul. Kościuszki (od nr 29 do nr 43), dochodzi do południowo-wschodniego narożnika budynku przy ul. Kościelnej 8 i biegnie dalej w linii prostej aż do skrzyżowania ul. Mireckiego z al. Partyzantów, skręca w ul. Mireckiego i wzdłuż tej ulicy (z wyłączeniem ulicy) dochodzi do elewacji południowo-wschodniej budynku Tkalni Żakardowej przy ul. 1 Maja 41a, przechodzi w ul. Lniarską i ul. Nowy Świat (z włączeniem ulic), następnie skręca w ul. Okrzei (z wyłączeniem ulicy), biegnie linią torów kolejowych do ul. Radziwiłłowskiej i wzdłuż tej ulicy dochodzi do koryta rzeki Pisi Gągoliny.

2. Mapa „Żyrardów – XIX-wieczna Osada Fabryczna" stanowi załącznik do rozporządzenia.

§ 4. Rozporządzenie wchodzi w życie z dniem ogłoszenia.

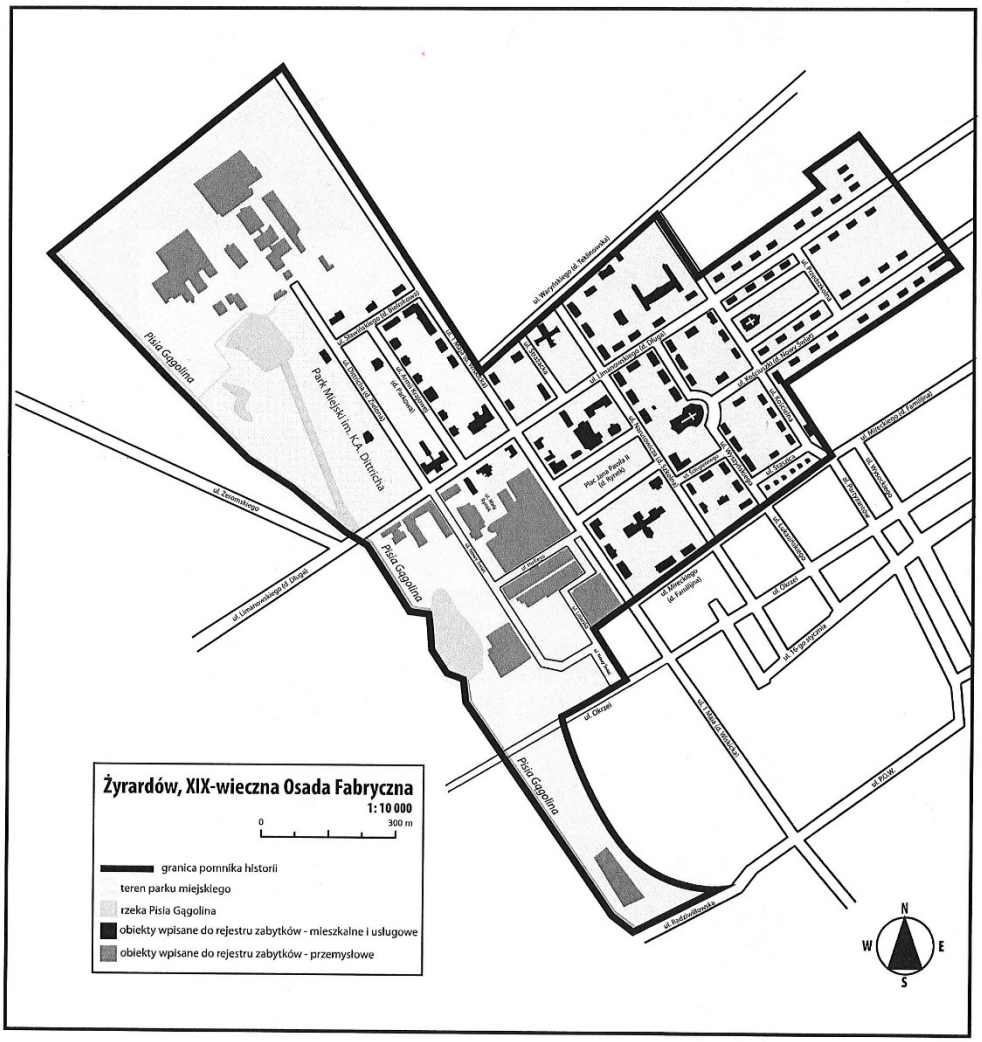
Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej: *B. Komorowski*

Prezes Rady Ministrów: *D. Tusk*

[1)] Zmiany wymienionej ustawy zostały ogłoszone w Dz. U. z 2004 r. Nr 96, poz. 959 i Nr 238, poz. 2390, z 2006 r. Nr 50, poz. 362 i Nr 126, poz. 875, z 2007 r. Nr 192, poz. 1394, z 2009 r. Nr 31, poz. 206 i Nr 97, poz. 804 oraz z 2010 r. Nr 75, poz. 474 i Nr 130, poz. 871.

Załącznik do rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 4 stycznia 2012 r. (poz. 59)

MAPA „ŻYRARDÓW – XIX-WIECZNA OSADA FABRYCZNA"

Żyrardów, XIX-wieczna Osada Fabryczna
1:10 000
0
300 m
granica pomnika historii
teren parku miejskiego
rzeka Pisia Gągolina
obiekty wpisane do rejestru zabytków - mieszkalne i usługowe
obiekty wpisane do rejestru zabytków - przemysłowe
Pisia Gągolina
Park Miejski im. K.A. Dittricha
ul. Tomaszowska
ul. Limanowskiego (d. Długa)
ul. Okrzei
ul. Kilińskiego (d. Fabryczna)
ul. Kraszewskiego
ul. Traugutta (d. Mickiewicza)
ul. Kościuszki
ul. Reymonta
ul. Żeromskiego
ul. Sienkiewicza
ul. Berlinga-Wołkowicza
ul. Kopernika
ul. Staszica
ul. Przędzalniana
ul. Wyspiańskiego
ul. Kilińskiego (d. Fabryczna)
ul. Żeromskiego
ul. Kościuszki
ul. Traugutta (d. Mickiewicza)
ul. Kraszewskiego
ul. Okrzei
ul. Berlinga-Wołkowicza
ul. Kilińskiego (d. Fabryczna)
ul. Wyspiańskiego (d. Tuszkowska)
ul. Limanowskiego (d. Długa)
ul. Reymonta
ul. Sienkiewicza
ul. Kopernika
ul. Staszica
ul. Przędzalniana
ul. Żeromskiego
ul. Kościuszki
ul. Traugutta (d. Mickiewicza)
ul. Okrzei
ul. Berlinga-Wołkowicza
ul. Kraszewskiego

Resursa i pomnik Philippe de Girarda (fot. z zasobów UM Żyrardów)

Formularz wniosku zgłoszeniowego na listę oczekujących (tentative list)

Niezbędny krok w procedurze ubiegania się o wpis na liste Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego UNESCO

UWAGA !

Poniższy projekt wniosku wymaga przetłumaczenia na język angielski.

Może zostać użyty, wyłacznie po formalnym uzyskaniu akceptacji starań o wpis na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego UNESCO ze strony Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

Formalnie w imieniu państwa – strony wniosek do Centrum Światowego Dziedzictwa w Paryżu składa Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization · World Heritage Convention

TENTATIVE LIST
SUBMISSION FORMATSTATE

PARTY: POLSKA
Submission prepared by:

DATE OF SUBMISSION: *data sporządzenia dokumentu*
dane Prezydenta Miasta, jako gospodarza dobra i osoby kontaktowej ds wniosku

Name:
Address:
Institution:

E-mail:
Fax:
Telephone:

Name of Property: ŻYRARDÓW – EUROPEJSKIE DZIEDZICTWO PRZEMYSŁU LNIARSKIEGO

State, Province or Region: Polska, Województwo Mazowieckie, powiat żyrardowski

Latitude and Longitude, or UTM coordinates: N: 52° 05' 64"; E: 20° 43'89"

DESCRIPTION:

Historia:
Żyrardów powstał, jako ośrodek przemysłowy zlokalizowany w dobrach magnackich, w dogodnym położeniu z dostępem do wody (rzeka Pisia), surowców i siły roboczej (zaludniony region rolniczy Mazowsza, uprawa lnu) i sieci komunikacyjnej (od 1845 wzbogaconej linia kolejową). Koncepcję realizowano od 1829 r. Fabrykę uruchomiono w 1833 r. dzięki zaangażowaniu francuskiego inżyniera i wynalazcy maszyny do mechanicznego przędzenia lnu – Filipa de Girarda, od którego nazwiska pochodzi nazwa Żyrardów. W 1857 r. fabrykę oraz osadę fabryczną, przejęła spółka niemieckojęzycznych przemysłowców pochodzących z Monarchii Habsburskiej, z dzisiejszych Czech, – Karol Hielle i Karol Dittrich. Po 1867 r. ruszyła budowa zachowanego do dziś zespołu urbanistycznego czyli osady fabrycznej. Od ok. 1870 r. datuje się okres prosperity fabryki, która stała się największym producentem i eksporterem tkanin lnianych w Europie. Kompozycja zespołu ściśle powiązana z rozmieszczeniem funkcji, podporządkowana została nowoczesnym ideom społecznym i socjalnym. Ważną rolę odgrywały przestrzenie publiczne i zieleń. W latach 1870-1871 wzniesiono pierwszy segment nowej, znormalizowanej zabudowy mieszkalnej. W 1882 r. fabryka włókiennicza osiągnęła znaczący etap rozwoju. Posiadała wówczas 21248 wrzecion przędzalniczych oraz 2078 krosien mechanicznych. W 1885 r. pracowało tu 8 tysięcy robotników. Na lata 1885-1896 notuje się intensywny rozwój fabryki oraz budownictwa

osady, której obszar powiększył się niemal 11 krotnie (głównie osiedla robotnicze przy obecnych ulicach: 1 Maja, Kościuszki, Limanowskiego). W połowie lat 80. XIX w. podjęto budowę dzielnicy mieszkaniowej o charakterze reprezentacyjnym. Przy nowo wytyczonej ulicy wzniesiono zespół willi dla wyższego personelu fabryki oraz willę Karola Dittricha jr., usytuowaną w parku krajobrazowym, zaprojektowanym przez K. Sparmana. Od lat 70. XIX w. realizowano zabudowę użyteczności publicznej. Zbudowano m.in. Resursę przeznaczoną na cele kulturalno-rozrywkowe, Ochronkę (pierwsze przedszkole w granicach Królestwa Polskiego), trzy szkoły, siedzibę straży pożarnej oraz szpital (1894), pralnię, łaźnię, zabudowę handlową. W 1885 r. wzniesiono Kantor, monumentalny budynek administracyjny fabryki. W końcu XIX w. powstał rzymskokatolicki kościół pw. Św. Karola Boromeusza, kościół Baptystów oraz kościół dla parafii ewangelicko-augsburskiej. Przełom XIX i XX w., to szczyt rozwoju żyrardowskiej produkcji fabrycznej i zabudowy osady. W początkach XX w. zakończono rozbudowę zespołu. Jeszcze w latach 1900-1903 zbudowano kościół pw. Matki Bożej Pocieszenia, projektu J. P. Dziekońskiego oraz dwa znaczące obiekty użyteczności publicznej – w 1910 r. budynek magistratu oraz w 1913 r., tak zwany „Ludowiec", pełniący funkcję domu kultury, zlokalizowane przy Rynku. Przed wybuchem I wojny światowej w Żyrardowie w 145 domach wielorodzinnych (w tym 132 należących do fabryki) mieszkało większość załogi i personelu technicznego fabryki. Wśród licznych obiektów zabudowy fabrycznej dominowała „stara przędzalnia" wzniesiona między 1829 a 1833 i wielokrotnie przebudowywana, „nowa przędzalnia" z lat 1910-14 oraz „pończoszarnia" z ok. 1870 (rozbudowywana). W odrodzonej Polsce po 1918 r. fabryka włókiennicza funkcjonowała jako przedsiębiorstwo państwowe, a w latach 1923-1934 należała do francuskiego konsorcjum Bussaca. Po fali kryzysów fabrykę przejął Państwowy Bank Rolny. Był to jednak okres stopniowego hamowania dalszego rozwoju miasta, co przyczyniło się do utrzymania charakteru osady fabrycznej stworzonej w 2 połowie XIX wieku. Produkcja była kontynuowana przez cały okres PRL, a „Polski Len" był marką promowaną w kraju i za granicami. Zmiany na rynkach handlowych spowodowały upadłość i wyprzedaż majątku zakładów lniarskich (1997 r.). Część zabudowań fabryki została zlikwidowana, w części funkcjonują w roli kontynuatora tradycji muzeum i warsztaty lniarskie, znacząca część została adaptowana na cele handlowe i lofty.

W uzupełnieniu historii rozwoju miasta trzeba odnotować, iż w środowisku robotniczym Żyrardowa rodziły się nowoczesne ruchy socjalne i polityczne. W 1883 r., a następnie w latach 1905-1906 miały miejsce wielkie strajki robotnicze. Żyrardowskie kobiety – Szpularki przeszły do legendy ruchów robotniczych na ziemiach polskich. Ich strajk z 1883 r. jest uważany za pierwszy w świecie protest robotniczy zorganizowany przez kobiety. Wydarzenia lat 1905-1906 miały w Żyrardowie szczególnie burzliwy przebieg. W okresie międzywojennym miasto pozostawało matecznikiem ruchów związkowych i robotniczych partii politycznych. Naturalną kontynuacją etosu społecznego był udział robotników żyrardowskich w tworzeniu Niezależnego Związku Zawodowego „Solidarność" i demontażu ustroju totalitarnego.

Historia ukształtowała Żyrardów jako osadę fabryczną, która jest reprezentatywnym przykładem dziewiętnastowiecznej industrializacji oraz bastionem robotniczych ruchów społecznych znaczącym w skali ponad europejskiej. Struktura urbanistyczna osady odzwierciedla zarówno technologię przerobu surowców włókienniczych, jak i wewnętrzną hierarchię zawodowo-społeczną społeczności fabrycznej, charakterystycznej dla globalnej cywilizacji przemysłowej XIX i początków XX wieku. Współcześnie przyszłość miasta wiązana jest z wyeksponowaniem wartości zabytkowych i kulturowych.

Charakterystyka:
Zabytkowa Osada Fabryczna ma charakter przemyślanej kompozycji urbanistycznej balansującej między tradycją kolonii robotniczej, miastem zatopionym w zieleni, a efektownym rozwiązaniem urbanistycznym rozpiętym między osiami widokowymi i reprezentacyjnymi przestrzeniami publicznymi. Stanowi centralną część współczesnego miasta, które rozwinęło się koncentrycznie wokół historycznego rdzenia. zachowuje czytelne granice i sylwetę zabytkowego centrum. Partia historyczna, obok charakterystycznej zabudowy, wyróżnia się regularnością układu i nasyceniem zielenią. Zespół dawnej Osady Fabrycznej zajmuje obszar ponad 70 ha. Osada Fabryczna to modelowy przykład organizacji przestrzennej XIX-wiecznego ośrodka przemysłowego. Układ charakteryzuje się regularną siatką ulic i bloków zabudowy oraz czytelnym zróżnicowaniem funkcjonalno-przestrzennym kompozycji na obszary o jednolitych funkcjach: przemysłowej, mieszkaniowej i publicznej. Generalnie układ urbanistyczny rozwinięty jest na dwóch osiach kompozycyjnych: obecnej ul. 1 Maja, oddzielającej zlokalizowaną w zachodniej części zabudowę fabryczną od osiedla mieszkaniowego po wschodniej stronie oraz prostopadłej do niej osi, która wiąże obszar przemysłowy z osiedlem i prowadzi przez Pl. Jana Pawła II (dawny plac targowy) oraz ulicę Kościuszki. W kompozycji widoczne jest dążenie do symetrycznego rozmieszczania elementów układu. Plac rynkowy stanowi centrum, którego znaczenie podkreśla kościół, wytyczający oś ideową fabryka – świątynia. Istotny jest udział zieleni w postaci alejowej oprawy głównych ulic oraz komponowanej zieleni w obrębie przestrzeni publicznych. Znaczenie ma czytelny związek zespołu fabrycznego z systemem wodnym, który jest wciąż obecny w układzie urbanistycznym.

Obok architektury przemysłowej w skali zespołu wyróżniają się reprezentacyjne gmachy użyteczności publicznej, w tym Ratusz i Dom Ludowy. Obszarem o indywidualnym wyrazie w przestrzeni miasta jest dzielnica willowa usytuowana po zachodniej stronie ul. 1 Maja, obejmująca park z willą K. Dittricha, dawne wille kadry kierowniczej fabryki, domy urzędników i personelu technicznego oraz reprezentacyjne budynki tzw. Kantoru i Resursy. Jest to obszar o najwyższej jakości rozwiązań architektonicznych i wyrazistych kostiumach stylowych budowli (neorenesans, neobarok, neogotyk, nawiązania do klasycyzmu oraz malowniczy historyzm, czy odwołania do „stylu szwajcarskiego"). Zróżnicowanie wystroju elewacji i jakość architektoniczna odpowiada dawnemu zróżnicowaniu społecznemu. W Żyrardowie obok podziału na strefy funkcjonalne występuje również czytelne odzwierciedlenie hierarchizacji społecznej, zawodowej i majątkowej dawnych mieszkańców, co stanowi doskonały dokument rozwarstwienia społeczeństwa 2 połowy XIX w.

W tkance zespołu urbanistycznego wyraźnie wyodrębnia się osiedle domów robotniczych usytuowane po wschodniej stronie ulicy 1 Maja. Budynki zgrupowane są w kwartały zabudowy z wewnętrznymi dziedzińcami lub pierzejowej zabudowy wzdłuż ulic. Specyfiką tej zabudowy jest występowanie powtarzalnych, typowych rozwiązań architektonicznych powielanych w kilku wariantach, zaś kompozycji – rytmiczne rozmieszczenie zabudowy i powiązanie z alejowymi ciągami komunikacyjnymi. Zachowanie dystansu między budynkami, ich „wtopienie" w towarzyszącą zieleń tworzy atmosferę bliską miasta – ogrodu.
Dopełnieniem zespołu mieszkalnego są budynki użyteczności publicznej o charakterze społecznym, edukacyjnym i socjalnym – szkoły, ochronka, szpital, przytułek, pralnia , łaźnia itd. Wiele z tych obiektów do dziś pełni pierwotną funkcję, a ich liczebność odzwierciedla humanitarne założenia koncepcji kolonii fabrycznej.

Odrębną grupę pod względem rozwiązań przestrzennych i architektonicznych stanowią budynki fabryczne, podporządkowane funkcji. Architektonicznie prezentują oszczędne formy stylowe historyzmu oraz cechy pośrednie między rozwiązaniami o rodowodzie dziewiętnastowiecznym i modernistycznym. W większości są to budynki wielkoprzestrzenne, przeznaczone dla licznych stanowisk pracy lub specjalistycznych urządzeń i maszyn. Część z nich, to tradycyjne, ceglane obiekty murowane, część to konstrukcje szkieletowe, wsparte na żelbetonowych dźwigarach. Charakterystyczną formą wyróżnia się budynek pompowni, tak zwany „okrąglak". Na skraju zespołu wznosi się budynek Pończoszarni „Stella". Odrębną grupę zabudowy tworzą Bielnik i Wykańczalnia z zabudowaniami z końca XIX i pocz. XX w. Obiekty przemysłowe zostały w większości zaadaptowane do nowych funkcji lub pozostają nieużytkowane. Jednak zespół zachował pierwotną strukturę historycznego założenia i cechy zabudowy industrialnej. Podkreślić należy kompletność (zachowane 95% historycznej zabudowy), przejrzystość i jednorodność zespołu urbanistycznego, komplementarność i współzależność elementów przemysłowych, mieszkalnych i użyteczności publicznej. Osada Fabryczna stanowi świadectwo ważnych procesów gospodarczych, społecznych i cywilizacyjnych, istotnych dla charakterystyki XIX wieku oraz kształtujących tendencje rozwoju w wieku XX. Istotne jest odzwierciedlenie w skali urbanistycznej i architektonicznej struktury społecznej historycznego Żyrardowa jako reprezentatywnego przykładu społeczeństwa doby industrializacji.

Justification of Outstanding Universal Value:
(Preliminary identification of the values of the property which merit inscription on the World Heritage List)

Żyrardów – europejskie dziedzictwo przemysłu lniarskiego, które prezentuje wyjątkową uniwersalną wartość, jako cenne ze względu na kompletność, autentyzm i wyrazistość świadectwo cywilizacji industrialnej XIX i XX w. Osada Fabryczna w Żyrardowie dokumentuje wymianę wartości w sferze koncepcji gospodarczych, technicznych, urbanistyczno – architektonicznych i społecznych. Usytuowana w Centralnej Europie, z dala od rynku surowców kolonialnych, przez połączenie wykorzystania rodzimego surowca – lnu, z europejskimi doświadczeniami technicznymi i gospodarczymi wyrasta na jedno z największych przedsiębiorstw włókienniczych ówczesnego świata. Skala przedsięwzięcia, hierarchia społeczna i organizacja produkcji znajdują odzwierciedlenie w układzie urbanistycznym i architekturze, które są wybitnym przykładem realizacji ilustrujących znaczący etap w historii ludzkości. Kompozycja przestrzenna ma bezpośredni związek z idealistycznymi koncepcjami społecznymi i urbanistycznymi. Była też scenerią pierwszych w świeci strajków kobiet – szpularek w 1883 r., co wiązało się z kształtowaniem autonomii zawodowej i społecznej kobiet w społeczeństwie nowoczesnym.

Żyrardowskie świadectwo przepływu idei i wartości, wielkość założenia, skala produkcji, zasięg sprzedaży, specyfika surowcowa (rodzimy len, zamiast kolonialnej bawełny), jednorodność koncepcji urbanistycznej (mimo dwufazowości rozwoju), nasycenie architekturą reprezentacyjną i funkcjami socjalnymi, wielokulturowość, kompozycja zieleni, stan zachowania zespołu oraz nasycenie wartościami niematerialnymi z odniesieniem do koncepcji miasta idealnego, koncepcji społecznych (ilustracja struktury społecznej w tkance urbanistycznej i architektonicznej miasta) oraz rola Żyrardowa w kształtowaniu się ruchu robotniczego, w tym zawodowej i socjalnej aktywności kobiet, czynią to miejsce ważnym i wyjątkowym w skali porównywalnych zespołów światowych i decydują o wyjątkowej uniwersalnej wartości dobra.

Jest to dobro o wysokim autentyźmie, jako dobrze zachowany zespół w skali materialnej, wyrażanej przez atrybuty wartości (projekt, urbanistyka, kompozycja, substancja), a także dobro o silnym ładunku autentyzmu wyrażanym w skali pamięci historycznej, odczuć i tradycji miejsca (język, inne formy dziedzictwa niematerialnego oraz atmosfera i odczucia).

Jest to dobro integralne, co wyraża się skupieniem form i treści hsitorycznych w jednorodnych, czytelnych i zachowanych granicach zespołu dawnej Osady Fabrycznej, która zachowuje autonomiczność kompozycyjną w granicach współczesnego miasta.

Dobro jest chronione zgodnie z najwyższymi standardami prawa i praktyki krajowej (uznanie za Pomnik Historii, czyli wyróżniający się zabytek w skali kraju).

Dobro jest zarządzane przez samorząd miejski, który odpowiada za rozwój społeczno – gospodarczy i ochronę dziedzictwa kulturowego obszaru. W zarządzaniiu i ochronie obszaru wzrasta rola miejscowej społecznosci i organizacji pozarządowych, które pielegnują pamięć historyczną dobra (np. Muzeum Lniarstwa).

Criteria met [see Paragraph 77 of the Operational Guidelines]:
(Please tick the box corresponding to the proposed criteria and justify the use of each below)

(I)	(II) X	(III) X	(IV) X	(V)	(VI) X	(VII)	(VIII)	(IX)	(X)

Statements of authenticity and/or integrity [see Paragraphs 78-95 of the *Operational Guidelines*]:

Kryterium II, stanowiące, iż: dobro ma ukazywać znaczącą wymianę wartości, zachodzącą w danym okresie czasu lub na danym obszarze kulturowym świata, w rozwoju architektury lub techniki, sztuk monumentalnych, urbanistyki lub projektowania krajobrazu;

- W Żyrardowie mamy do czynienia z przejęciem w rolniczej części Europy środkowej koncepcji rozwojowych zrodzonych w wyniku rewolucji przemysłowej na zachodzie Europy. Wyrazem tego jest założenie „na surowym korzeniu" i rozwój fabryki czerpiącej z zasobów miejscowego surowca (len) i rezerw siły roboczej (ludne Mazowsze) oraz europejskiej myśli technicznej (nowatorskie wynalazki Francuza F. Girarda, recepcja angielskich koncepcji przemysłowych i know – how niemiecko – czeskiej kultury przedsiębiorstwa połączone z perspektywą lokalnych (polskich) i imperialnych (rosyjskich) rynków zbytu). Żyrardów dokumentuje wymianę wartości w sferze koncepcji przedsiębiorstwa, co przekłada się na wartości urbanistyczne, architektonicznej oraz historyczne ukazujące ewolucję gospodarczą, techniczną i społeczną Europy w XIX i XX w.

Kryterium III, stanowiące, iż dobro ma: nieść unikalne lub co najmniej wyjątkowe świadectwo tradycji kulturowej lub cywilizacji wciąż żywej bądź już nieistniejącej;

- Osada fabryczna w Żyrardowie to materialne świadectwo dziewiętnastowiecznej tradycji przemysłowej, społecznej i cywilizacyjnej. Już nie istniejącej, lecz niezwykle mocno oddziaływującej na współczesność, jako okres kształtowania postaw i ról społecznych w społeczności industrialnej. Żyrardów ma charakter wyjątkowy ze względu na historyczną skalę przedsięwzięcia

produkcyjnego (największe w Europie zakłady lniarskie, jedne z większych włókienniczych) i związaną z tym skalę urbanistyczną zespołu. Dla rangi i złożoności tradycji kulturowej istotny jest okres funkcjonowania fabryki (1829 – 1999) oraz wciąż żywa tradycja społeczności przemysłowej (np. społeczny charakter Muzeum Lniarstwa). O wyjątkowości świadczy rola prekursorska w kształtowaniu ruchów zawodowych i społecznych wyrażająca się przez strajk kobiet – Szpularek z 1883 r., i późniejsze procesy społeczno – gospodarczo – polityczne. Żyrardów dokumentuje również przepływ koncepcji urbanistycznych i przemysłowych w skali Europy, z industrialnego zachodu ku rolniczemu centrum.

Kryterium IV, stanowiące, iż dobro ma być: wybitnym przykładem typu budowli, zespołu architektonicznego, zespołu obiektów techniki lub krajobrazu, który ilustruje znaczący(e) etap(y) w historii ludzkości;

- ze względu na skalę, stan zachowania, czytelność, wielowątkowość i wyrazistość układu urbanistycznego oraz form architektonicznych Żyrardów jest wybitnym przykładem zespołu architektonicznego połączonego z zespołem obiektów techniki oraz miejskiego krajobrazu komponowanego, który w formach zabudowy, ich hierarchizacji oraz w głównych osiach widokowych i ich oprawie (zieleń i architektura) odzwierciedla strukturę społeczną oraz procesy produkcyjne, ekonomiczne i cywilizacyjne miasta przemysłowego dziewiętnastego wieku. Rozwój miast przemysłowych w XIX w. był znaczącym etapem rozwoju w historii ludzkości, zarówno w skali europejskiej, jak i globalnej. Żyrardów stanowi wybitny przykład reprezentujący specyfikę rozwoju przemysłowego wkraczającego w mniej zindustrializowane regiony świata (Centralna Europa), co decydowało o „wyspowym" i monokulturowym charakterze przedsięwzięcia, nie wplecionego w sieć innych aktywności przemysłowych.

Kryterium VI, stanowiące, iż dobro: (ma) być powiązane w sposób bezpośredni lub materialny z wydarzeniami lub żywymi tradycjami, ideami, wierzeniami, dziełami artystycznymi lub literackimi o wyjątkowym uniwersalnym znaczeniu;

- Zespół fabryczno – mieszkalny Żyrardowa był sceną narodzin ruchu robotniczego w Centralnej Europie. Jest materialnym świadectwem poszukiwania równowagi między eksploatacją, a paternalistycznym zarządzaniem przedsiębiorstwem. Jest miejscem, w którym kształtowały się współczesne postawy społeczne i zawodowe kobiet, związane z budzeniem się świadomości praw pracowniczych i obywatelskich. Strajk kobiet – Szpularek z 1883 r. i późniejsze wydarzenia społeczne powiązane z ruchem rewolucyjnym (1905 r.) oraz tonujące nastroje działania socjalne i społeczne (szeroki zakres zaplecza socjalnego dla mieszkańców Żyrardowa – ochronka, szkoły, szpital, przestrzenie aktywności stowarzyszeniowej, miejsca kultu religijnego i stowarzyszeń wyznaniowych, „Ludowiec"), ilustrują jedne z najważniejszych idei rodzącego się społeczeństwa nowoczesnego, żywe w tym czasie, zarówno w Europie, jak i Ameryce Północnej. Bez wątpienia mamy tu do czynienia z tradycją i pamięcią o działaniach prekursorskich w skali Europy Centralnej i jednymi z najwcześniejszych w skali świata (strajk kobiet żyrardowskich 1883 r.). Zakorzenienie tradycji i jej ciągłość potwierdziło zaangażowanie robotnic i robotników żyrardowskich w ruch „Solidarności" w okresie demontażu systemu komunistycznego w krajach Europy Centralnej. To społeczno – historyczna klamra spinająca symbolicznie tradycje XIX i XX w. ruchu robotniczego, a zarazem wkład żyrardowskiej społeczności w kształtowanie oblicza współczesnej Europy. Wkład o wyjątkowym uniwersalnym znaczeniu.

Comparison with other similar properties:
(The comparison should outline similarities with other properties on the World Heritage List or not, and the reasons that make the property stand out)

Logika układu urbanistycznego i historycznych nawarstwień Żyrardowa nierozerwalnie wiąże się z przemysłową istotą rozwoju miasta. Specyfikę Żyrardowa można właściwie zrozumieć i ocenić wyłącznie sumując analizę historii przemysłu i idei społeczno – urbanistycznych, które w relacji do rozwoju przemysłowego były kreowane w cywilizowanym świecie XIX stulecia. Biorąc pod uwagę wielość przejawów cywilizacji przemysłowej XIX i XX w. grupę odniesienia należy zawęzić, do pokrewnych zespołów przemysłu włókienniczego. Ów przemysł ma długą tradycję i zajmuje wyodrębnione miejsce w dziejach rozwoju techniki, industrializacji i ewolucji społecznej. Na Liście Światowego Dziedzictwa przemysł włókienniczy jest reprezentowany przez dobra odzwierciedlające różne fazy rozwoju produkcji oraz różne kategorie surowcowe i specyfikę regionalną produkcji. Wśród dóbr światowego dziedzictwa z przemysłem włókienniczym łączą się:

1. Buhara, Uzbekistan: miasto szlaku jedwabnego.
2. Crespi d'Adda, Włochy, wzorcowa osada fabryczna, przemysł bawełniany, 1878 r.
3. La Croix Rousse, Lyon, Francja, domy tkaczy jedwabiu.
4. Derwent Valley wraz z Masson Mills, Wielka Brytania, od 1783 r., innowacyjność techniczna, bawełna XVIII – XIX w. Koncepcje Sir Richarda Arkwright'a.
5. Merv, Turkmenistan: miasto szlaku jedwabnego.
6. New Lanark, Wielka Brytania, idealizm społeczny, innowacyjność, bawełna, od 1785 r.
7. Saltaire, Bradford, Wielka Brytania, filantropijny paternalizm w rozwoju przemysłu, produkcja tkanin wełnianych, czesankowe / alpaka), od 1853 r.
8. San Leucio, Włochy, utopijna kolonia przemysłowa z lat dwudziestych XIX w., jedwabie.
9. Shirakawa-go and Gokayama, Japonia, hodowla jedwabników, wyrób jedwabiu.
10. Fabryka dziewiarska Claude-et-Duval w Saint-Dié-des-Vosges projektowana przez Le Corbusiera w latach 1947 – 1951, element wpisu seryjnego dzieł Le Corbusiera, jako przykład architektury modernizmu.

Trudno do grona zespołów wpisanych na Listę zaliczyć Colonię Sedo and Güell w Hiszpanii, gdyż wpis dotyczy wyłącznie projektów Gaudiego, nie obejmując przemysłowo – mieszkalnej części zespołu. Na Tentative List obecnie nie ma porównywalnych dla Żyrardowa zgłoszeń. Przemysł tekstylny nie jest reprezentowany.

Przegląd dóbr światowego dziedzictwa związanych z historią i tradycją produkcji tekstylnej wykazuje, iż na Liście są już reprezentowane poszczególne etapy rozwoju tego przemysłu w Europie. Masson Mills i zakłady w Derwent Valley oraz New Lanark, reprezentują wczesną, osiemnastowieczną fazę industrializacji. San Leucio to przykład kontynuacji koncepcji angielskich idealistów, w kręgu kultury dworskiej we Włoszech. Saltaire, Bradford i Crespi d'Adda stanowią przykłady rozwoju koncepcji osad fabrycznych z 2 połowy XIX w. Są pod względem czasu powstania, koncepcji społecznych i urbanistycznych najbliższe rozwiązaniom z Żyrardowa. Jednak, wszystkie z wymienionych obiektów są związane z innymi surowcami oraz inną genezą społeczno – gospodarczą, niż Żyrardów. Len, jako surowiec tekstylny charakterystyczny dla umiarkowanych klimatycznie obszarów Europy i uprawiany tu od czasów prehistorycznych, nie jest na Liście w ogóle reprezentowany. Podobnie nie ma na Liście reprezentacji modelu rozwoju polegającego na przejściu z gospodarki folwarcznej, do przemysłowej i wykorzystaniu do pozyskiwania surowca lokalnej taniej siły roboczej, co zastępowało mechanizm sprowadzania surowców z kolonii. Żaden ze wspomnianych przykładów (choćby z racji lokalizacji) nie obrazuje też, tak ważnego dla Centralnej i Wschodniej Europy zjawiska, jak przepływ idei i technologii w skali kontynentalnej. Różnice te, w połączeniu z autonomicznymi wartościami zespołu Osady Fabrycznej w Żyrardowie, decydują o wyjątkowej uniwersalnej wartości dobra, które nie jest dotąd w takim stopniu reprezentowane na Liście Światowego Dziedzictwa.

Wyjątkowość Żyrardowa na tle innych ośrodków przemysłu tekstylnego w świecie potwierdził dokument sporządzony w eksperckim kręgu TICCIH. Jest to dokument, który pokazuje rangę Żyrardowa w faktycznej, choć uproszczonej skali odniesień. Mowa tu o „studium porównawczym" pt. The International Context for Textile Sites przygotowanym w ramach prac sekcji włókienniczej Międzynarodowego Komitetu Ochrony Dziedzictwa Przemysłowego (TICCIH) . Tekst był wypracowywany podczas szeregu spotkań Komitetu, od 2000 r. (Londyn, Wielka Brytania), przez posiedzenia w Barcelonie (Hiszpania, 2001), Euskirchen (Niemcy, 2003) i Sedan (Francja 2007) i wciąż jest uważany za roboczy. Jednak dokument ten daje wyobrażenie o skali i zasięgu historycznych ośrodków włókienniczych. Wśród nich Żyrardów pojawia się kilkukrotnie, jako:

- jedna z fabryk w kategorii „największe", jako jedyna reprezentująca przemysł lniarski;
- jedna z fabryk spełniających kryterium II UNESCO, czyli będąca dobrem ukazującym znaczącą wymianę wartości, zachodzącą w danym okresie czasu lub na danym obszarze kulturowym świata w dziedzinie rozwoju architektury lub techniki, sztuk monumentalnych, urbanistyki lub projektowania krajobrazu;
- jako „miasteczko tekstylne", osadę fabryczną, jeden z licznych przykładów „krajobrazów włókienniczych", czyli miejscowości (miast), w krajobrazie których czytelna i dominująca jest pamięć o historycznym przemyśle tekstylnym.

Reasumując, wśród innych ośrodków przemysłu włókienniczego Żyrardów reprezentuje lokalizację w Centralnej Europie, w której procesy industrializacji przebiegały w innych warunkach, niż w krajach Zachodu, reprezentuje nieodnotowany dotąd na Liście przemysł lniarski (eksploatacja surowców rodzimych) oraz wyróżnia się skalą zatrudnienia i produkcji, a także prekursorską rolą w kształtowaniu zawodowej i społecznej roli kobiet w środowisku industrialnym (strajk Szpularek 1883 r.). Jednocześnie na tle regionu (Europy Centralnej) wyróżnia się kompletnością, jakością kompozycyjną i wartościami społecznymi układu urbanistycznego. Stanowiąc reprezentatywny przykład adaptacji uniwersalnych koncepcji industrialnych do lokalnych warunków surowcowych i społecznych, co tym samym stanowi świadectwo przepływu i recepcji idei o globalnym znaczeniu. Uwzględniając powyższe dane należy stwierdzić, iż wyjątkowa uniwersalna wartość, jaką reprezentuje Żyrardów, w takiej postaci nie jest dotąd obecna na Liście Światowego Dziedzictwa. Żyrardów ilustruje na tyle ważne procesy cywilizacyjne charakterystyczne dla rozwoju społeczeństwa industrialnego XIX i XX w., iż jego włączenie w poczet dóbr światowego dziedzictwa dopełni reprezentatywność listy.

– The Tentative List submission format is available from the UNESCO World Heritage Centre and at the following Web address: http://whc.unesco.org/en/tentativelists
– Further guidance on the preparation of Tentative Lists can be found in Paragraphs 62-67 of the Operational Guidelines.
– An example of a completed Tentative List submission format can be found at the following Web address: http://whc.unesco.org/en/tentativelists
– All Tentative Lists submitted by States Parties are available at the following Web address: http://whc.unesco.org/en/tentativelists
– The original signed version of the completed Tentative List submission format should be sent in English or French to: UNESCO World Heritage Centre, 7 place de Fontenoy, 75352 Paris 07 SP, France
– States Parties are encouraged to also submit this information in electronic format (diskette or CD-Rom) or by e-mail to wh-tentativelists@unesco.org

Bibliografia – wybór

- Affelt W. J., *Karta TECHNITAS w sprawie zachowania dziedzictwa techniki i miejsc je upamiętniających*, Toruń 2014
- Badeńska-Stapp M., Mikulska A., Butt-Hussaim M., Jelinek A., *Gminny Program Opieki nad Zabytkami dla Miasta Żyrardowa na lata 2014-2017*, Żyrardów 2014
- *Deklaracja z Quebec czyli Québec Declaration on the Preservation of the Spirit of Place*, Kanada Québec 2008
- Dokument *Outcomes of the Reflection meeting on reforming the World Heritage Nomination Process* (Tunis, 23-25 January 2019), WHC/19/43.COM/INF.8
- Dokumentacja zgłoszenia Zespołu Osady Fabrycznej w Żyrardowie o uznania za pomnik historii, oprac. zespół pod kierunkiem Andrzeja Wilka, Żyrardów 2010, mps w archiwum UM Żyrardowa
- Dumała K., *Przemiany przestrzenne miast i rozwój osiedli przemysłowych w Królestwie Polskim w l. 1831- 1869*, Warszawa 1974
- Dumała K., *Przemysł w XIX wiecznym mieście, na ziemiach Królestwa Polskiego*, „Rewitalizacja Zabytków Techniki", Warszawa 1994, s. 61- 67
- European Route of Industrial Heritage; https://www.erih.net/i-want-to-go-there/site/zyrardow-factory-town
- Fortuna-Marek A., *Zagrożenia zabytków w kontekście zarządzania miejscem światowego dziedzictwa*, /w:/ *Wybrane zagadnienia zarządzania dobrami UNESCO w Polsce*, red. B. Szmygin, Warszawa 2015, s. 53-74
- Fortuna-Marek A., Siwek A., *Plany działania – jako element systemu zarządzania miejscem światowego dziedzictwa*, /w:/ *Wybrane zagadnienia zarządzania dobrami UNESCO w Polsce*, red. B. Szmygin, Warszawa 2015
- Głazek D., *Gdzie mieszkał ongiś robotnik?* /w:/ *Historyczne osiedla robotnicze*, red. G. Bożek, Katowice 2005
- Gryciuk A., *Rozwój przestrzenny osady fabrycznej w Żyrardowie w latach 1829-1916*, Rocznik Mazowiecki, t. 7 1979, s. 127-166
- Grudziński A., Naziębło J. red.: *Problemy rewitalizacji Żyrardowa: prawne uwarunkowania rewitalizacji*, Żyrardów 2002
- Grzonkowski J., *Rewaloryzacja Parku im. Karola Augusta Dittricha w Żyrardowie*, /w:/ *Dziedzictwo przemysłowe Mazowsza i jego rola w turystyce*, Warszawa 2008
- Grzonkowski J., Nowacki W., Stępiński Z., Żyrardów – *praktyczny przewodnik*, Warszawa 2008
- Gubańska R., *Poprzemysłowe dziedzictwo Żyrardowa*, „Architektura Krajobrazu – studia i prezentacje", z. 1-2/2004, s. 36-41
- Hulka Laskowski P., *Mój Żyrardów: z dziejów polskiego miasta i z życia pisarza*, Warszawa 1981
- Jagiełło B., Żyrardów 1924-1914, Żyrardów 2016
- Kalabiński St., *Miejsce i rola Zakładów Żyrardowskich w ruchu masowym klasy robotniczej w Królestwie Polskim w latach 1870-1914*, /w:/ *Klasa robotnicza i ruch robotniczy na zachodnim Mazowszu 1878-1948*, red. R. Kołodziejczyk, Warszawa 1973

- *Kalendarz dziejów żyrardowskiej fabryki, Muzeum Lniarstwa w Żyrardowie*; https://www.muzeumlniarstwa.pl/kalendarz-historyczny/
- Kazimierski J., *Dzieje Zakładów Żyrardowskich i ich załogi w l. 1829-1885*, Ciechanów 1984
- Kubiak J., *Wartości urbanistyczno-architektoniczne d. osady fabrycznej w Żyrardowie,* Biblioteczka wiedzy o Żyrardowie, Żyrardów 1982
- Kucińska-Isaac A., Żyrardów, https://zabytek.pl/pl/obiekty/zyrardow-xix-wieczna-osada-fabryczna-171
- Ludwig B., *Osiedla mieszkaniowe w krajobrazie wałbrzyskiego okręgu górniczo-przemysłowego (1855-1945),* Wrocław 2010
- Łaczmańska M., *Prawne aspekty korzystania z nieruchomych zabytków techniki na przykładzie obiektów poprzemysłowych Żyrardowa*, Mazowsze, Studia Regionalne 2011, nr 7, s. 139-147
- Mende M., *„Dezindustrializacja" i „re-engineering": Nowe wzorce tożsamości przemysłowej w odniesieniu do dziedzictwa przemysłowego*, /w:/ *Historyczne okręgi przemysłowe w okresie dezindustrializacji*, red. E. Różycka-Rozpędowska, Wrocław 1997, s. 133 – 142
- Naziębło J., *Modelowy układ urbanistyczny przemysłowego Żyrardowa czasów Ditrichów*, /w:/ Żyrardowski Rocznik Muzealny, Nr 1/1992, s. 41-47
- Paluch M., *Dziedzictwo przemysłowe Żyrardowa jako część potencjału turystyki kulturowej Mazowsza Zachodniego*, Turystyka Kulturowa, www.turystykakulturowa.org; Nr 6/2014 (czerwiec 2014), s. 6-35
- Pawłowska K., *Interesariusze w procesach zarządzania obiektami wpisanymi na listę światowego dziedzictwa*, /w:/ *Wybrane zagadnienia zarządzania dobrami UNESCO w Polsce*, red. B. Szmygin, Warszawa 2015, s. 9-35
- Pawłowski K., *Zabytek musi żyć!* /w:/ https://www.palacradziejowice.pl/krzysztof-pawlowski/
- Pietrzak-Pawłowska I. red., Żyrardów 1924-1829, Warszawa 1980
- Porębska-Srebrna J., Stępiński Z., Żyrardów – przyszłość *wczorajszego miasta idealnego*, /w:/ Problemy Rozwoju Miast, Zeszyt III/2010, s. 41-47
- Preparing World Heritage Nominations, World Heritage Resource Manual, Paris 2011; https://whc.unesco.org/en/preparing-world-heritage-nominations/
- Rakszewski A., Żyrardów „miasto-ogród", /w:/ Rocznik Żyrardowski, Tom VIII, 2010, s. 571-587
- Rouba B. , *Pielęgnacja świątyni i innych zabytków*, Toruń 2014
- Rzeczycka B. red., *Filip de Girard 1775-1845. Wybitne Postaci Żyrardowa, Muzeum Mazowsza Zachodniego w Żyrardowie*, Żyrardów 2006
- Rzeczycka B. red., *Hielle i Dittrich - historia rodzin, fabryk i fortuny, Muzeum Mazowsza Zachodniego w Żyrardowie*, Żyrardów 2007
- *Sharing experience on Transnational Serial Nominations in Europe*, ICOMOS International, Paris 2021
- Siwek A. , *Monitoring zabytków w kontekście zarządzania miejscem światowego dziedzictwa*, /w:/ *Wybrane zagadnienia zarządzania dobrami UNESCO w Polsce*, red. B. Szmygin, Warszawa 2015, s. 147-166
- *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich,* red. Chlebowski B., t. XIV, Warszawa 1895, s. 894
- Staniszkis M. (z zespołem), *Koncepcja urbanistyczna zagospodarowania rejonu Zakładów Lniarskich w Żyrardowie*, mps 2008
- Stawarz A.: Życie codzienne w dawnym Żyrardowie, Biblioteczka wiedzy o Żyrardowie, Żyrardów 1983
- Stefański K., *Architektura XIX wieku na ziemiach polskich*, Warszawa 2005

- *Strategia Rozwoju Żyrardowa do roku 2025*, Żyrardów 2010, http://www.zyrardow.pl/plik,8386, strategia-rozwoju-zyrardowa-do-roku-2025.pdf
- Szafer P. i Trzebiński W., *Geneza układu przestrzennego Żyrardowa*, „Biuletyn I.U.A", 1954, Nr 6
- Szmygin B., *Rekomendacja o Historycznym Krajobrazie Miejskim – wdrożenie zmiany paradygmatu w ochronie miast historycznych*, Budownictwo i Architektura (Lublin), R. 2013, Vol. 12, nr 4, s. 117-126
- Szmygin B., Światowe dziedzictwo kultury UNESCO – charakterystyka, metodologia, zarzął dzanie, Warszawa – Lublin 2016
- Szmygin B., Światowe dziedzictwo UNESCO z perspektywy 40 lat, Ochrona Zabytków 2013, 66/1-4 (260-263), s. 167-177
- Szmygin B., *Współczesne pojęcie dziedzictwa i uwarunkowania jego ochrony*, /w:/ *Krajobraz kulturalno-przyrodniczy z perspektywy społecznej*, red. Ratajski Sławomir, Ziółkowski Marek, Warszawa 2015
- Szmygin B., A. Fortuna-Marek A., Siwek A., *Plan zarządzania pomnikiem historii – Dziewiętnastowieczna Osada Fabryczna w Żyrardowie*, mps 2017; Archiwum Urzędu Miasta Żyrardów, Biuro Miejskiego Konserwatora Zabytków
- Szmygin B., Fortuna-Marek A, Siwek A., *Wartościowanie dziedzictwa w systemie SV – metoda i przykłady zastosowania*, Lublin 2017
- Szram A., *Rzeczywisty sens programu konserwatorskiego pkz w świetle zagadnień zabytkowej architektury łódzkiej XIX wieku*, /w:/ *Sztuka 2 połowy XIX wieku*, red. T. Hrankowska, Warszawa 1973, s. 269-284
- Szulińska M., Żyrardów miasto lnu. Propozycja *utworzenia parku kulturowego*, /w:/ *Dziedzictwo przemysłowe Mazowsza i jego rola w turystyce*, red. Kaprowski, Midura W. F.,, Sienkiewicz J. W., Warszawa 2008
- Szyburska T., Kubiak J., *Koncepcja urbanistyczna Żyrardowa*, /w:/ KAiU 1977, s. 341-350
- Szyburska T., Kubiak J., *Urbanistyka i Architektura Żyrardowa – jej wartości i problemy konserwatorskie*, w: KAiU, t. XXIX, z. 1-2/1984, s. 95-110
- Tentative List Submission Format; https://nid.pl/pl/Dla_wlascicieli_i_zarzadcow/opieka-nad--zabytkami/miejsca-swiatowego-dziedzictw/procedury/2A%202B.pdf
- Teofiluk S., *Historyczne centrum miasta Żyrardów – zakres ochrony konserwatorskiej „Osady Fabrycznej"*, mps 2008, Archiwum Biura Miejskiego Konserwatora Zabytków w Żyrardowie
- *The International Context for Textile Sites*, http://ticcih.org/wp-content/uploads/2013/04/the_ international_context_for_textile_sites_ticcih.pdf
- *The Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention* (2019); http://whc.unesco.org/en/guidelines/
- *The World Heritage List. What is OUV? Defining the Outstanding Universal Value of Cultural World Heritage Properties* (study compiled by Jukka Jokilehto, with contributions Christina Cameron, Michel Pared, Michael Petzet), ICOMOS series Monuments and Sites XVI, Paris 2008; http://openarchive.icomos.org/id/eprint/435/1/Monuments_and_Sites_16_What_is_ OUV.pdf
- Walczak B., *For Housing or for Managing? Textile Company Towns In Europe*, „TICCIH Bulletin" 86/2019, s. 13-19
- Walczak B., *Zespoły fabryczno-mieszkalne w europejskim przemyśle włókienniczym w latach 1771-1914: geneza – rozwój – typologia*, Politechnika Łódzka: Rozprawy Naukowe nr 402, Zeszyty Naukowe nr 1084, Wydawnictwo Politechniki Łódzkiej, 2010

- Walczak B., *Zespoły fabryczno-mieszkalne w europejskim przemyśle włókienniczym*, Łódź 2010
- Wildner I., Żochowska E., *Ewidencja parku w Żyrardowie*, mps 1978, Archiwum NID, sygn: 1883
- Woźniak A., *Zwyczaje doroczne i rodzinne w Żyrardowie (od przełomu XIX/XX w. do II wojny światowej),* Biblioteczka wiedzy o Żyrardowie, Żyrardów 1981
- *Wyjątkowa uniwersalna wartość, a monitoring dóbr Światowego Dziedzictwa*, red. B. Szmygin, Warszawa 2011
- *Wybrane zagadnienia zarządzania dobrami UNESCO w Polsce*, red. B. Szmygin, Warszawa 2015
- *Wytyczne operacyjne do realizacji Konwencji światowego dziedzictwa* (tłumaczenie na język polski, 2015 r.); http://swiatowedziedzictwo.nid.pl/media/uploads/dokumenty/wytyczne-operacyjne/wt-operacyjne-pol/wo2015-tekst-glowny-pl148421293082.pdf
- Zalasińska K. red., *Konwencje UNESCO w dziedzinie kultury*, Warszawa 2014
- Zwoliński K. red, *Informator, Muzeum Mazowsza Zachodniego w Żyrardowie*, Żyrardów 2004
- Zwoliński K., *Zakłady Żyrardowskie w l. 1885-1915*, Warszawa 1979
- Żak J., Świat żyrardowskich kobiet na przełomie XIX i XX w., Żyrardów 2008
- Żyrardów. Dokumentacja konserwatorska urbanistyczno-architektoniczna, PP PKZ Warszawa 1976 r., Opracowanie zespołowe pod kierunkiem J. Baranowskiego, konsultacja naukowa A. Rottermund, A. Znojkiewicz, dokumentacja historyczna: A. Gryciuk, dokumentacja urbanistyczna: J. Kubiak, dokumentacja architektoniczna: T. Szyburska; dokumentacja fotograficzna: K. Kowalska, A. Stasiak, J. Szadkowski/ mps w Archiwum Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Warszawie (sygn: N/Woj. 303).

Wykaz tabel

Tabela 1. *Porównawcza – Żyrardów na tle obiektów uwzględnionych w studium The International Context for Textile Sites* *58*
Tabela 2. *Atrybuty i ich konteksty ochronne – MONITORING* *83*
Tabela 3. *Monitoring innych czynników mających wpływ na dobro i jego otoczenie* *86*
Tabela 4. *Interesariusze – obszary współpracy w realizacji zarządzania i ochrony dobra (Pomnika Historii)* *91*
Tabela 5. *Atrybuty wartości i ich konteksty ochronne w procesie zarządzania dobrem – SYNTEZA* *101*

Aneks nr *3 – Określenie wartości dobra w powiązaniu z wyodrębnieniem atrybutów wartości* *143*
Aneks nr *4 – Atrybuty wartości dobra i ich konteksty autentyzmu i integralności* *146*
Aneks nr *5 – Zagrożenia dobra w relacji z atrybutami wartości* *151*

POLITECHNIKA
LUBELSKA

Polski Komitet Narodowy
Międzynarodowej Rady Ochrony Zabytków
ICOMOS

ISBN 978-83-7947-490-5